

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

БАТКЕН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда
УДК 811.512.154:37.091.33

ХАЛИЛОВА ТҮРДҮГҮЛ ТАШПОЛОТОВНА

**ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА КЫРГЫЗ ТИЛИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ
МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН
ДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен
методикасы (кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:
педагогика илимдеринин доктору,
профессор Ж.А.Чыманов

БАТКЕН-2020

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕРИ.....	10
1.1. Интеграциялап окутуунун жалпы дидактикалык негиздери.....	10
1.2. Кыргыз тилин интеграциялап окутуу проблемасынын теориядагы жана практикадагы абалы жана өркүндөтүү жолдору....	34
1.3. Биринчи бап боюча корутунду.....	49
II БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	53
2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору.....	53
2.2. Педагогикалык-эксперименттик иштердин жүрүшү жана жыйынтыктары.....	69
2.3. Экинчи бап боюнча корутунду.....	78
III БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ МЕНЕН ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ.....	80
3.1. Кыргыз тилин жана кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун максаты менен мазмунун.....	80
3.2. Интеграциялап окутуунун формалары.....	103
3.3. Интеграциялап окутуунун ык-жолдору менен каражаттары.....	115
3.4. Үчүнчү бап боюнча корутунду.....	135
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ	137
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР.....	139
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....	140
ТИРКЕМЕ.....	153

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп кыргыз тили эсептелет. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынып, колдонулуп жаткандыгына отуз жылдан ашык убакыт болду. Бирок тил мыйзамында көрсөтүлгөн максат менен милдеттерди ишке ашырууга карата мамлекеттик деңгээлде бир катар иш-аракеттер жүргүзүлүп жатса да, кыргыз тили мамлекеттик тил катары коомдун бардык чөйрөлөрүн бирдей тейлөөгө жетише албай келет. Бул жөнүндө КРсында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасында да: «Азыркы Кыргызстандагы тил саясатында мамлекеттик тилди өнүктүрүү маселеси абдан курч бойдон калууда» – деп ачык белгиленген.

Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары толук кандуу иштеши үчүн негизги анын эки шарты болуусу зарыл. Биринчи, кыргыз тилин коомдун бардык чөйрөлөрүндө негизги каражат катары толук жана активдүү колдонуу. Экинчи, кыргыз тилин окутуу-үйрөтүү иштерин азыркы суроо-талаптарга ылайык жаңы деңгээлге көтөрүп, окутуунун натыйжалуу технологияларын иштеп чыгып, үйрөтүү процессинде колдонуу.

Изилдөөнүн максатына ылайык биз экинчи шартка гана токтолобуз. Кыргыз тилин эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутуунун заманбап технологиялары, инновациялык, интерактивдүү методдору ж.б. иштелип чыгып, практикага киргизиле баштады. Кыргыз тилин компетенттүүлүккө негиздеп окутуу, инсанга багыттап окутуу, деңгээлдер боюнча окутуу сыяктуу жаңы парадигмалар аныкталып, пайдаланууга сунуш кылынууда. Бул жана башка проблемаларга арналган методист-окумуштуулар Б. Акматов, К. Биялиев, К. Добаев[51], А. Мукамбетова[97-99], Ү. Култаева, У. Камбаралиева, С. Рысбаев[115-116], В. Мусаева[104-105, 113], Ж. Чыманов [139-141] ж.б. эмгектери жарык көргөн. Биз кыргыз тилин орто мектептерде эне тили катары окутуунун натыйжалуулугун арттыруунун маанилүү дидактикалык шарты

катары кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууну кеңири жайылтууну жана өркүндөтүүнү эсептейбиз.

Проблеманын изилдениш абалы. Билимдерди интеграциялап берүүнүн дидактикалык маани-маңызы тууралуу ой-пикирлер, идеялар байыркы мезгилдерде эле айтылып, изилдөө, окутуу иштеринде колдонула баштаган. Педагог-окумуштуу Э. Мамбетакунов [88] бул проблеманын татаал жана көп кырдуулугун, анын башаты илимдерди жана илимий билимдерди интеграциялоодон башталып, проблеманын өзү байыркы ойчулдардын эмгектеринде чагылдыргандыгын өз эмгектеринде белгилеп келет. Илимий билимдерди интеграциялоо маселеси улуу ойчулдар Платон, Аристотелден башталып И. Кант, Г. Гегель, Д. И. Менделеев, А. Энштейн, И. П. Павлов сыяктуу окумуштуулардын эмгектерине чейин, педагогикада Я.А. Коменский[63], И. Г. Песталоцци, А. Дистерверг, К. Д.Ушинский[138], Ф. И. Буслаев ж.б. эмгектеринде атайын талдоолорго алынган. Окутуу, үйрөтүү иштери боюнча Я. А. Коменскийдин: «бардык өз ара байланышта болгон нерселер, ошол байланышта окутулушу керек»,- деген сөзү интеграциялоо маселесинде көңүлгө алынып келет.

Кыргыз педагогикасында предмет аралык байланыш, интеграциялап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери Эл мугалими И. Бекбоевдин эмгектеринде, айрыкча Э. Мамбетакуновдун өткөн кылымдын 70-жылдарынан бери жарык көргөн бир нече эмгегинде кеңири талдоого алынган. Автордун 2015-жылы жарык көргөн «Дидактические функции межпредметных связей в формировании у учащихся естественнонаучных понятий» аттуу эмгек бул проблемага арналган көп жылдык изилдөөлөрүнүн соңку жыйынтыгы болуп саналат. Э. Мамбетакуновдун интеграциялап окутууну бүтүндөй билим берүүнү жана анын бардык функцияларын өркүндөтүүнүн дидактикалык шарты катары карашы изилдөөдө эске алынды.

Филологиялык билим берүү багытындагы методикалык эмгектер менен таанышканда кыргыз тилин интеграциялап окутууга караганда кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун маселелери кыйла терең изилденгендиги

белгилүү болгон. Бул маселеге К. Иманалиев[56-57], Б. Алымов, С. Байгазиев[19-20], А. Муратов[100], С. Рысбаев[115-116], Б. Оторбаев, М. Тешебаев[131-132], М. Мадумарова атайын кайрылышып, кандидаттык диссертациялар корголгон. Ал эми кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкылардан болуп Эл мугалими практик Б. Исаков[58] 1993-жылы жарык көргөн «Сабат санжырасы» аттуу методикалык эмгегинде сөз кылган. Проблемага Б. Акматов, Ж. Чыманов, А. Мукамбетова, Ш. Мондошов ж.б. эмгектеринде өз максаттарына ылайык токтолушкан. Кыргыз тилин интеграциялап окутуунун теориялык жана практикалык маселелерин чечүүгө арналган атайын эмгектер иштеле элек.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен окутуу процессинде жогорку жагдайларга байланыштуу карама-каршылыктар орун алып жаткандыгы аныкталды:

- Тил жана адабият бириктирилип, «филология» деп аталып келгенине карабастан, кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуу практикада кеңири колдонулбай келет;

- Кыргыз тилин окутуунун методикасы менен кыргыз адабиятын окутуунун методикасында аталган предметтерди интеграциялоонун зарылдыктары толук таанылса да, теориялык жана практикалык бир катар маселелер чечиле элек;

- Кыргыз тили сабагында көркөм тексттер кеңири колдонулат, бирок алар грамматикалык материалдарды гана өздөштүрүүнүн каражаты катары кызмат кылат.

Аныкталган карама-каршылыктарды жоюу максатында изилдөөнүн темасын «Жогорку класстарда кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздери» деп алууга негиз болду.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий программалар менен байланышы. Иштин темасы Баткен мамлекеттик университетинин филологиялык билим берүү кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин темалары менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин кыргыз адабияты менен жогорку класстарда интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздерин азыркы талаптарга шайкеш иштеп чыгуу, аларды педагогикалык эксперименттик текшерүүдөн өткөрүп, практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- Интеграциялап окутуунун теориядагы изилденишин, практикада колдонушун изилдеп үйрөнүү, жалпылаштыруу;

- Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун дидактикалык шарт, талаптарын аныктоо;

- Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун методикасын иштеп чыгуу;

- Иштелип чыккан методиканы педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү, толуктоо жана практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга шайкеш каралып, анын дидактикалык негиздеринин иштелип чыгышы, интеграциялап окутуунун максаты, милдеттери менен мазмуну аныкталып, окутуунун формалары, каражаттары жана ык-жолдорунун аныкталышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган натыйжалар, практикалык сунуштар, интеграциялоо аркылуу текстке талдоолорду, талкууларды жүргүзүү аркылуу иштелип чыккан окутуунун дидактикалык негиздери, методдору, формалары, түрлөрү окуучуларды компетенттүүлүккө негиздеп окутууга даяр үлгүлөрдү бере алат. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуудагы мазмунун, окутуунун ык-жолдорун өркүндөтүүгө, окутуунун натыйжасын жакшыртууга кызмат кылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууну уюштуруу үчүн төмөнкү шарттар аткарылышы зарыл: а) кыргыз тили менен

кыргыз адабиятынын изилдөө объектилерин, жакындыгын, жалпылыгын аныктап алуу; б) интеграцияланган предметтерди изилдөөнүн, окуп-үйрөнүүнүн бирдей же жакын методдорун колдонуу; в) сабакта жетектөөчү идея катары кыргыз тили пикир алышуунун негизги каражаты жана көркөм чыгарманын курулуш материалы болуп алынышы зарыл.

2. Филологиялык түшүнүктөрдүн кыргыз тил илиминде жана кыргыз адабият таануу илиминде изилдеништерин жалпылаштыруу аркылуу аларда окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө, текст талдоого, текст түзүүгө, көркөм чыгарманы талдап түшүнүүгө багыттоодо аталган предметтерди интеграциялап окутуу зарыл дидактикалык шарт болуп эсептелет.

3. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун салттуу жана интерактивдүү формалары, каражаттары жана ык-жолдору.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун теориядагы жана практикадагы маселелери изденүүчү тарабынан өз алдынча каралды. Корутундулар, практикалык сунуштар илимий-методикалык эмгектерге таянуу менен изденүүчү тарабынан жекече иштелди. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо көркөм текстти колдонуунун ык-жолдору жана аларга карата иш планынын үлгүлөрү өз алдынча каралды. Алынган натыйжалар, сунуштар боюнча сабактар изденүүчүнүн өзү тарабынан өтүлдү жана сунуш кылган үлгүлөрү менен педагогикалык эксперименттик текшерүүчүлөрдөн өтүп, алынган жыйынтыктар боюнча иштин мазмунуна толуктоолор изденүүчү тарабынан өз алдынча иштелди.

Изилдөөнүн натыйжа-тыянактарын тастыктоо: изилдөөдөн алынган натыйжалар, чыгарылган тыянактар изденүүчүнүн өзүнүн жана кесиптештеринин практикалык сабактарында колдонулду. Изилдөөнүн мазмуну боюнча илимий конференцияларда баяндамалар окулду. Кафедранын жыйындарында талкууланды, ачык сабактар өтүлдү. Ош, Баткен, Жалал-Абад

областарында болгон семинар тренингдерде талкууга алынды. Республикалык жана чет өлкөлүк басылмаларда макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: изилдөөдөн алынган натыйжалар жыйнактарда, журналдарга жарыяланды. Бардыгы жыйналып 10 эмгек жарык көрдү [143-152].

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары БатМУ, Ш.Ганы атындагыдагы жана Ш. Токсонов атындагы, Бужун орто мектептери алынды. БатМУдагы кыргыз тили жана адабияты факультетинин 3-4-курстарынын студенттери практикага чыккан убактарында жана Ш.Ганы атындагы, Ш. Токсонов атындагы орто мектептеринин 9-11-класстарынын окуучулары экспериментке катыша алышты. Эксперименттик иш-аракеттер өз алдына конкреттүү максат милдеттерди койгон.

Биринчи этап (2011-2012-окуу жылдары) аныктоочу этабында орто мектептерде кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда мугалимдердин жана окуучулардын компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү боюнча атайын адабияттарга теориялык-методикалык талдоолор жүргүзүлдү, иштин максат-милдеттери жана негизги багыттары аныкталды. Интеграциялап окутууда көркөм текст менен иштөө методикасы кабыл алынды. Айрым методдор, жолдор, түрлөр иштин кийинки этаптарында толукталып, оңдоо-түзөө иштери жүргүзүлдү.

Экинчи этап (2012-2016-окуу жылдары) – калыптандыруучу этабы, мында кыргыз тили менен адабиятын бир бүтүндүктө окутуп үйрөтүү маселеси каралды. Изилдөө процессинин жыйынтыктарына ылайык иштелип чыккан пландар талкууланды жана ал боюнча мектептерде сунуш кылынган сабактар өтүлүп кайрадан талкууланып толуктоолор киргизилди.

Үчүнчү этап (2016-2019-окуу жылдары) – текшерүүчү этап. Бул мезгилде текшерүүчү эксперимент жүргүзүлдү. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууга боло тургандыгы жана ал аркылуу окуучулардын, мугалимдердин компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, сабакта окуучуларды

өзүнө тарта турган пландар иштелип чыгып толуктоолор жана тактоолор киргизилди.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү:

Диссертациялык иш киришүүдөн, 10 бөлүмдү камтыган үч баптан, жалпы корутундудан жана практикалык сунуштардан турат. Жалпы көлөмү – 162 бет, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 158, таблицалар – 15, сүрөттөр –6, тиркемелер – 1(сүрөт–2).

I БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1. Интеграциялап окутуунун дидактикалык маселелери

Окутууну интеграциялоо проблемасы жаңы эмес. Ал окутуу-үйрөтүү, тарбиялоо маселелери менен бирдикте каралып, кандай окуу жайлары, кайсы предметтерди окутпасын, берген билимдерди бир бүтүндүккө бириктирүү, бир максатка багыттоо иштери менен айкалыштыра изилденет, талданат. Бул тууралуу белгилүү дидактик Я.А. Коменский: «өз ара байланышта болгон бардык нерселер, көрүнүштөр менен байланышта окутуп - үйрөтүлүшү керек» - деп өз учурунда эле белгилеген [83, 288-б.]. «Интеграция» түшүнүгүнүн өзү илимде колдонулуп, бир нече илимдерди бириктирүү, ал аркылуу объективдүү дүйнөнү таанып-билүү боюнча бирдиктүү тыянактарды чыгаруу маселелерин караган. Андан соң бул түшүнүктөр өндүрүштө кеңири колдонула баштаган.

Педагогика илиминде «интеграция» «предмет аралык байланыш» түшүнүгү менен биримдикте каралат, ушул өңүттөн окутууну натыйжалуу деп билет. Эгерде билим берүү, окутуу процессинде эки же андан көп предметтердин өз ара байланышы-катышы толук ачылып, ал окутуу ишине көмөк көрсөтө алса, окуучуларга ал предметтердин өз ара байланышы, алакасы, өз ара аракеттенүүлөрү толук түшүнүктүү болсо, ал сабак интеграцияланган сабак болуп эсептелет.

Орто мектептерде окутулган «Азыркы кыргыз тили» предмети өз алдына билим берүүчүлүк, тарбиялык жана өнүктүрүүчүлүк максаттарды бирдикте коюп, аларды ишке ашыруу аркылуу окуучуларда тилдик, кептик жана маданият таануучулук компетенттерди калыптандыруу милдетин коёт. Коюлган максаттарга жана компетенцияларга кыргыз тилин жекече бөлүп алып, анын грамматикасын гана окутуу менен жетишүүгө дээрлик мүмкүн эмес. Аталган максат-талаптарды ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн кыргыз тили менен кыргыз адабиятынын ортосундагы предмет аралык байланышты орнотуп, сабакты ушул өңүттө аткарууга өзгөчө басым коюу зарыл.

Педагогика илиминдеги предмет аралык байланыш жөнүндөгү эмгектерди талдоо, жалпылаштыруу бул боюнча төмөнкүдөй тыянак чыгаруу негиз болот.

Биринчи, окумуштуу-педагогдор арасында предмет аралык байланыштын маани-маңызы тууралуу бирдиктүү, бардыгы кабыл алган пикир жок. Бул, баарыдан мурда, предмет аралык байланыштын татаал жана көп функционалдуу мүнөзүнө байланыштуу түшүндүрүлөт.

Экинчи, предмет аралык байланыштын маанисин аныктоодо окутуунун мазмундук жана иш-аракеттик жактарынын биримдигин тактоо зарыл. Окуу предметинин мазмуну (билим, билгичтик, көндүм) окутуунун жана окуп-үйрөнүү мүнөзүн аныктайт. Бул өтө маанилүү. Анткени окуу предметинин (кыргыз тилинин) мазмуну мугалимдин да, окутуунун да иш-аракеттерин белгилүү бир мүнөздө болушун шарттайт. Билим берүүнүн окутуп үйрөтүүнүн мазмуну окутуу процессинен сырткары өз алдынча болушу мүмкүн эмес.

Демек, предмет аралык байланыш ал аркылуу предметтерди интеграциялоо окутуу процессин, анын бардык функцияларын, максаттарын өркүндөтүүнүн, жакшыртуунун дидактикалык зарыл шарты болуп саналат.

Кыргыз тили сабагында аны кыргыз адабияты менен мисалы жетиштүү даражада интеграциялоо кыргыз тили менен кыргыз адабиятынын биримдигин ачып берүүгө, окуп жаткан материалдардын турмушта колдонуунун зарылдыктарын көрө билүүгө, бекем жана чың билим алууга, тил менен адабияттын көркөм катышын, анын ар тараптуу өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Интеграциялап окутуунун ыкмалары кеңири жайылып келе жатканы менен, предметтерди туура интеграциялап, интеграциялоодо эмнелерди эске алуу менен сабак өтүүнү тактоо керек. Предметтерди интеграциялоодо төмөндөгүлөрдү эске алуубуз зарыл:

1. Интеграциялап сабак өтүүнүн максаты;
2. Сабактын темаларын тандап алуу жана аны кайсы жерде өткөрө тургандыгын пландаштыруу.
3. Ошол темалар боюнча кызыктуу маалыматтарды издөө жана жыйноо.
4. Алынган маалыматтарды темалар менен байланыштырып, пландоо.

Интеграциялап окутуу аркылуу салттуу сабактардан арылууга эмес, ошол сабактан алган билимдерин бышыктоого, башка предметтин темасынын мазмунун дал келиши аркылуу толуктоого, бир бүтүн предмет катары окутуп үйрөтүүгө түрткү берет. Интеграциялап окутуу окуу предметтеринин бирөөнүн гана темасынын негизинде жүргүзүлүп, башка предметтин темалары ошол предметтин темасын толуктоо максатында жардамчы предметтер катарында колдонулат. Интеграция – бул предметтерди бири – бири менен байланыштырып туруучу, ар түрдүү предметтердин темалары бириктирилип бир шуруну кармап турган ичке билинбеген жип катары кетет. Интеграциялап окутуу негизинен башталгыч класстардан, же болбосо бала бакчадан эле башталганы жогорку класстын мугалимдери үчүн чоң пайда алып келет. Башталгыч класстарда кыргыз тили менен адабий окуу, музыка, сүрөт, математика, орус тилин ж.б предметтерди интеграциялап окутсак, окуучулар үчүн да, мугалимдер үчүн да чоң ийгиликтерди жаратат. Мисалы: кыргыз тилиндеги муундарга бөлүүнү үйрөтүп жатканда адабий окуудагы жомоктор менен байланыштырып, ошол жомоктордогу каармандардын сүрөтүн ойлонуп, элестетип тарттыруу, аларга карата сүйлөм түздүрүп, аларды муундарга бөлүп жазуу аркылуу өтсөк болот. Айрыкча кичинекей бөбөктөр жомоктогу каармандарды элестеткенде, чоңдорго караганда башкача элестетишип, өзгөчө сүрөттөрдү тартууга, ошол эле мезгилде ойлоо жөндөмдүүлүгүнүн өрчүүсүнө да шарт түзүлөт.

Предметтерди интеграциялоо аркылуу сабак өтүү төмөнкүдөй натыйжаларды берет:

1. Мугалимдер мектеп ичинде бири – бири менен кеңири тажрыйба алмашууга шарт түзүлөт.
2. Жалпы мектеп жамаатынын педагогикалык жактан да, методикалык жактан өнүгүүсүнө түрткү берет.
3. Мугалимдер өз ара биргеликте иш алып барууга үйрөнүшөт.

4. Ар түрдүү предметтердин темаларынын дал келиши, окуучулар менен мугалимдердин ойлорунун дал келиши, окуучулар менен мугалимдердин ойлорунун дал келиши жаңы ийгиликтердин жаралышына жардам берет.

5. Кыргыз тилиндеги эрежелерди туура сактоого, жазуу иштеринде орфографиялык каталарга көңүл бурууга шарт түзүлөт.

6. Чыгармада берилген проблеманы турмуш менен байланыштырып, аны окуучулар менен бирге чечүүгө аракет кылынат.

7. Алган билимдерин жазган, көргөн, уккан маалыматтары аркылуу бышыктап эсинде сактоого көнүктүрүлөт.

8. Ар бир жаңы теманы өтүүдөн мурда өтүлгөн темалардан мисал келтирип, эсине сактоого көнүктүрүлөт.

Интеграциялап сабак өтүү үч деңгээлде ишке ашат:

1. Жогорку деңгээлде
2. Орточо деңгээлде
3. Төмөнкү деңгээлде

Интеграцияланып жаткан предметтердин мазмундары кайсы деңгээлде болбосун, канча минутага созулбасын ал алдын – ала пландаштырылып, окуучулардын эсинде кала тургандай кызыктуу маалыматтар менен толукталуусу зарыл. Мисалы: 11-класстын кыргыз тилиндеги «Кыргыз тилинин морфологиялык жол аркылуу байышын» өтүп жатканда, кыргыз адабиятындагы Алыкул Осмоновдун ырларындагы өзгөчөлүктөрдүн бири анын көпчүлүк ыр саптары 11 муундан тургандыгын жана ал ыр саптарына талдоо жүргүзүү аркылуу өтүү менен окуучулар өз алдынча да кызыгышып акындын көптөгөн ыр саптарын окуп, талдап чыгышат.

Көлдө жүрдүм, көл боюнда бойлодум, 11 муун

Кызгылт көйнөк кийингени эсимде, 11 муун

Токсон ирет, көргөнүмө тойбодум. 11 муун

Уурдап алып күндүн батар боёгун. 11 муун [53, 115-б.]

Предметтерди интеграциялоо үч этаптан турат:

1. Бир предмет ичиндеги бөлүмдөрдүн өз ара байланышуусу. Мисалы: кыргыз тилиндеги фонетика, морфология, синтаксисттин бир сабак ичинде байланышып бир бүтүндүктө өтүлүүсү.

2. Предметтер аралык байланыш. Эки же андан ашык предметтин темаларынын мазмунунун дал келүүсү, өз ара биригүүсү, бири – биринин темаларын толукташы.

3. Транспредметтик байланыш. Билим берүүдөгү негизги жана кошумча компоненттердин мазмундарынын синтезделиши.

Интеграциялап сабак өтүүдө окутуунун ар кандай түрлөрүн туура колдонуу менен сабак өтсө жакшы натыйжаларды берет (табл. 1.1.1.).

Таблица 1.1.1- интеграциялап сабак өтүүдө окутуунун түрлөрү

№	Сабактын типтери	Сабактын түрлөрү	Сабактын максаты
2.	Жаңы билимдерди өздөштүрүү сабагы	Сабак-саякат Сабак –экскурция Проблемалык окуу Мультимедия-сабагы Издөнүүчүлүк – сабагы Иллюстрациялоо сабагы	Жаңы билимдерди акыл –эсинде сактап калууга, терең өздөштүрүүгө үйрөтөт
3.	Билимди жана билгичтиктерди калыптоо сабагы	Практикалык – сабак Дил баян –сабагы Ишмердүүлүк – сабагы Ролдоштуруу – сабагы Комбинировандык – сабак Саякат – сабак	Алган билимдерин, билгичтиктерин өз алдынча иштеп чыгууга жана эсинде сактап калууга үйрөтөт
4.	Кайталоо сабагы	Аңгемелешүү сабагы Сот сабагы Анализ жүргүзүү сабагы Оюн сабагы: мелдеш, викторина, сыйкырдуу оюн талаасы, сахна сабак, текшерүү иши	Билимдерди жогорку деңгээлде терең изилдөө менен бышыктоого үйрөтөт.

Жаңы темаларды өтүүдө ошол темага байланышкан далилдөөлөрдү практика жүзүндө алып барып көрсөтүү. Эгерде жакын жерде эмес болсо компьютерден ошого байланышкан материалдарды көргөзүп айтып берүү. Мисалы: кыргыз тилиндеги энчилүү аттарды өтүүдө өзүбүздүн жашап жаткан айылыбыз, район, шаарларыбызды чечмелеп, ошолордун келип чыгыш тарыхы жөнүндө айтып, көрсөтүп, алардын сүйлөм ичинде кандай жазыларын, уланган мүчөлөр ага карата кантип өзгөрөрүн, өз алдынча турганда кантип жазыларын

үйрөтүү. Азыркы учурда жер-суу, айыл, кыштактардын аттарын жазууда өтө көп каталар кездешет, кээ бирлер кошуп жазып коюшса, кээ бирлер ортосуна коюлуучу сызыкчаны таштап кетишет. Биздин дүйнөлүк деңгээлдеги «Манас» эпосубуздун ичинде Кыргызстандын аймагына кирген, анын ичинде Баткен областына караштуу көптөгөн жер-суу аттары бар, кыргыз тилин ушул теманын негизинде кыргыз тили менен кыргыз адабиятын, тарыхты интеграциялап өтсөк болот. «Манас» эпосу менен интеграциялай албасак Ч.Айтматовдун чыгармаларынын негизинде мисал келтирсек болот. Мисалы: адам аттары лингвистикада антропонимдер деп аталат. Ааламга аруу махабаты менен белгилүү болгон «Жамийла» повесттин эле алсак, анда повесть көтөргөн идеялык темасын чагылдырган окуялардын бардыгы Жамийла, Данияр, Сейит, мына ушул үч гана ысымдын айланасында өтөт. Башка каармандардын ысымдары дээрлик аталбайт, ысмы аталгандары болгону эки-үч эле каарман болуп, алар повесттин катардагы кадыресе кейипкерлери.

Бул жазуучунун чыгармаларын изилдеп, статистикалык иликтөө жүргүзгөндө повесть, романдарынын баш жана негизги каармандарын алганда, бардыгы 70 ысым катталган. Анын ичинен 34 сөз кыргыз тилинин сөздөрү, 36 ысым башка тилдерден кабыл алынган. Кабыл алынган ысымдардын тогузу бир компонентти, өзүбүздүн сөздөрдөн, булар бек, бай, эр, кан өңдүү адатта адам аттарына эпитет болуп, бара-бара биригип кеткен сөздөр болуп эсептелинет.

Жамийла - Ч.Айтматовдун «махабат тууралуу дүйнөдөгү эң сонун баянды» чагылдырган атактуу чыгармасынын баш каарманы. Повесттин өзү да анын аты менен аталган. Кыргыз адам аттарынын көпчүлүгү араб тилинен келип кирген сөздөр. Ошолордун бири Жамийла, арабча «dzamal», бизче которгондо «сулуулук» дегенди билдирет. Адамзаттын тукум улоо инстинк мыйзамынын айныгыс аруу жолун көрсөткөн, таза сезимди сүрөттөөдө улуу жазуучу бул ысымды бекеринен койгон эмес экен.

Алиман - «Саманчынын жолу» повестинин башкы каарманы. Бул ысым араб тилинен алынган, арабча алым - алим (билги, окумуштуу) деген сөз менен байланыштырсак болот (alim - учёный «от глагольной основы» alama). Бирок

ислам адабияттарында Алиман деген ысым пайгамбардын энесинин аты Бүбү Анимандан келип чыккан деп көрсөтүлгөн [4, 179-180-б.].

Ал эми А. Пахридинов өз эмгегинде: "Алим - мүмкүнчүлүгү чоң, көптү билет, илимпоз, улама, же илим учугун улап кетүүчү мударис , профессор" - деп берген. Алымды деле изилдөөчү, окумуштуу, илимпоз, мужтахит кыраакы, жетик, байкагыч, зирек, өтмө мааниде илимге эмгек сиңирген же илим изилдөө жаатында өз изин калтыра алган инсан, чыгаан, мужтахит, улама, инсан, илимпоз, мударис деп берген [114,11-59-б.]. Демек Айтматов Алиман деп башкы каарманын атаганынын да себеби бар тура. Алиман чыгармада акылдуу аял катары да, кыргыздын тукумун улоочу катары да, Касымдын ишин улантуучу катары да, зирек, жетик, кыраакы да мунун ар бирин өзүнчө белгилеп отурбай, ушул ысымды бергени эле жеткиликтүү болгон. Бул жазуучунун ар бир чыгармасындагы белгилүү каармандарынын аттары бекеринен коюлган эмес, биз энчилүү аттарды өткөндө кыргыз тили менен кыргыз адабиятын сөссүз интеграциялап өтүүбүз зарыл, бул биринчиден чыгармаларын түшүнүүгө негиз болуп берсе, экинчиден адам аттарын чечмелеп окутууга түрткү берет.

Кыргыз тили менен музыка сабагы да тыгыз байланышта турат. «Ыр болбосо нан да болбойт, нан болбосо ыр да болбойт» - дегендей эле кыргыздар кандай иштерди кылышпасын ырдап жасашкан. Мисалы: буудай оруп басканда «Оп майда» ырын, жылкы кайтарганда «Шырылдаң» ырын, бөбөктү уктатканда бешик ырларын, бирөөгө ашык болуп калганда сүйүү ырларын, мекенге болгон сүйүүсүн, ата – энеге болгон сүйүүсүн, бирөөлөрдүн жакшы – жаман сапаттарын да ыр аркылуу даңазалап чагылдырып берген.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо бул ошол тилде эркин сүйлөп, эркин ой жүгүртүп, алган билимдерин жана билгичтиктерин ошол тилде эркин түшүнүү. Буга мисал: биздин айылдан барып медициналык институтка тапшырган студенттерибиз орус тилин жакшы өздөштүрө албагандыктан көп сабактардан баа алуу үчүн жаттап эле айтып берип кутулушат. Кийин мунун зыяны бүтүндөй бир районго тийип калышы мүмкүн,

себеби ал орус тилинде кеңири сүйлөй албаса, кеңири ой-жүгүртө албаса, кеңири окуп түшүнгөн эмес болсо, ал ооруларды кантип дарыламак эле. Ошондуктан кайсыл гана окуу жайларыбыз болбосун өз эне тилибизде окуп, билим алышса жакшы болмок эле. Коңшулаш жашаган өзбек, тажик мамлекеттеринде медициналык институтту өз эне тилинде окушат экен, ошон үчүн биздин айылга келип иштеп жаткан адамдарыбызга караганда жакшы түшүнүп, кандай ооруу менен ооруганын так аныктап, дарыларын ошого карата туура жазып берише алат.

Орто кылымдарда жашап өткөн улуу ойчулдар: Рудаки, О. Хайям, Улугбек Хорезми, М. Кашкари, Ж.Баласагын ж.б. тигил же бул табигый илимди изилдөөчүлөрү болуу менен философ акын катары да өзүлөрүн көрсөтүшкөн. Демек, алар да кандайдыр бир деңгээлде интеграторлор болгон, бирок ал мезгилдеги алардын интеграциялоолору ырааттуу кайсы бир илимге негизделип жүргүзүлгөн эмес. XVII кылымдын орто ченинде гуманист педагогдор: Ж.Ж. Руссо, Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, И.Ф. Гербарт, А. Дистерверг ж.б. да илимдерди интеграциялоого көңүл бурушкан. А.И. Герцендин, Н.Г. Чернышевскийдин адабият теориясы, философия боюнча эмгектеринде адамдын баш мээсинде дүйнөнү толук чагылдыруу үчүн окуу предметтеринин бирдиктүү аракеттеринин зарылдыгы айтылган [131, 31-б.]. Ушундай негиздерге таянып кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап сабак өтүү кыргыз тилинин дегеле кыргыз элинин өсүп өнүгүүсүнө, лексикалык жактан баюусуна түрткү берет. Кыргыз тилин өнүктүрүү бул кыргыз тилинде эркин сүйлөп, ой – жүгүртүү болуп саналат.

Кыргыз тили-кыргыз элинин улуттук тили, рухий байлыгы жан дүйнө азыгы менен философиясы, тарыхы менен маданияты, кылымдардан бери келе жаткан улуу сабак. Элдик умгулуу адабият жана дүйнөлүк адабий казынага салымын кошкон улуттук жазма адабиятыбыз дагы кыргыз улутунун улуу байлыгы. Анда улутубуздун жан дүйнөсү, келечек идеалдары жана учурдагы тарыхы, бүткүл турмушу жатат. Ким гана болбосун, мейли кыргыз баласыбы, же башка улуттун өкүлү болобу, кыргызды ошол бай тили менен адабияты

аркылуу тааныйт, ал жоголсо – кыргыз жоголот, ал бар болсо - кыргыз улуту бар болот.

Демек, ошол баалуу элдик сабактар жаңы муундун жан дүйнөсүнө мектеп партасы аркылуу өтөт, мектептен ошол нарк-насилдерге тарбияланат жана калыптанат. Күндөлүк өтүлгөн лексикалык-грамматикалык материалдар ошол сабакка сиңирилет. Ошондуктан кыргыз тили, кыргыз адабияты сабактары улуттук улуу жүктү көтөрүү менен, кыргыз уул-кызын кыргыз кылып тарбиялоого багыт берет, анын алдына койгон максаты мына ушунда. Ал эми сабактын дидактикалык максаты, максаттуу окутууну ишке ашырат. Окутуунун дидактикалык принциптери төмөнкүлөр:

-Илимийлүүлүк (теориялык маалыматтардын, эрежелердин, талдоолордун ж.б. мазмунун илимий жактан такталгандыгы, тууралыгы, негиздүүлүгүнүн болушу);

-Проблемалуулук (баяндоонун проблемалуулугу, алдыга проблема коюп аны чечүү жолдорун көрсөтүү, окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүк аракеттерин уюштуруу);

- Көрсөтмөлүүлүк (баланын эсте тутуусун түшүнүктөрдү предметтүү баяндоо аркылуу бекемдөө);

- Аң-сезимдүүлүк (түшүнүктөрдү жаттатуу менен эмес, аң-сезимдүү кабылдоо аркылуу өздөштүрүүгө багыт берүү);

- Активдүүлүк (сабактагы таанып-билүүчүлүк иш-аракеттерин ыкчамдатуу);

-Жеткиликтүүлүк (сабактын мазмунун баланын курагына, кабыл алуу өзгөчөлүктөрүнө жараша берилиши, ошого ылайык методдордун тандалышы);

- Системалуулук (теманын мазмунун уланмалуулукта, ырааттуулукта берилиши);

- Тарбиялоочулук (теманын мазмунун тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүгүнүн жогору болушу);

- Оптималдуулук (зарыл учурда туура методдордун тандалышы, аз убакытта жетишерлик өлчөмдө билим берүү жолдорун табуу);

Сабак өткөндө мындан сырткары окутуунун жалпы методдорун колдонуу менен сабак өтүү окутуудагы көп проблемалуулуктарды чечүүгө жардам берет;

- айтып берүү методу: (окуу материалдарынын мазмунун айтып берүү, баяндап берүү, түшүндүрүү);

- аңгемелешүү методу: (мугалим менен окуучунун жандуу аңгемелешүүсү менен билимди бекемдөө);

- лекция методу (окуу материалдарынын мазмунун мектептик деңгээлде лекция түрүндө айтып берүү, бул көбүнчө жогорку класстарда жүргүзүлөт);

- лекция-семинар методу (жогорку класстарда лекция түрүндө айтып берүү жана семинардын элементин камтып, өз алдынча илимий булактарды пайдаланып иштөөгө окуучуну көнүктүрүү);

- талкуу методу (атайын максат коюп, бир тема боюнча талкуу уюштуруу, ар бир окуучунун жеке оюн, көз карашын угуу);

- роль ойноо методу (адабият сабагында каармандардын ролун аткарып ойноо, же дидактикалык иштиктүү оюндарда роль аткаруу менен иштеп машыгуу);

- байкоо методу (окуучунун ишмердиги, өздөштүрүүсүн системалуу байкоо);

- китеп менен иштөө методу (сабакта окуучунун сүйлөп берүү ишин китеп менен, текст менен айкалыштырып иштөө);

- экскурсия методу (темага байланыштуу, мисалы, адабият сабагында жазуучунун өнөрканасын үйрөнүү, же тил сабагынан табиятка экскурсияга чыгып, жаратылышты сүрөттөө түрүндөгү дил баян жазуу);

- долбоор методу (бир теманын теориялык жана практикалык баалуулугун терең иликтеп, анын келечектүү багыттарын өз алдынча аныктоо);

- программалап окутуу методу (окуучуга тема боюнча суроолорду түзүү жана анын болжолдуу жоопторун берүү менен, окуучунун таанып билүүсүн өнүктүрүү);

- проблемалык кырдаал түзүү менен окутуу методу (теманын мазмунун репродуктивдүү кайталабай, проблемалуу жагдай түзүү менен, аны ой-жүгүртүп чечүүгө машыктыруу);

- көнүгүү жана изилдөө методу (тил сабагынан сөздүн чыгыш тегин иликтөө, эрежелерди талдап түшүнүү, же адабияттан каармандын мүнөзүн,

чыгарманын идеялык маанисин далилдер менен иликтеп үйрөнүү, көнүгүү, машыгуу);

- көрсөтмөлүүлүк же демонстрациялоо методу (курулай сөз менен эмес, сөздү көрсөтмөлүүлүк менен бекемдеп, далилдөө жана анын натыйжасын жалпыга жарыялоо);

- тестирилөө методу (окуучунун маалыматтуулугун, логикалык ойлоосун тест аркылуу текшерүү жана баалоо);

- эвристикалык метод (окуучунун чыгармачыл өз алдынча изденүү менен өздөштүрүүсүн өнүктүрүү);

- коммуникативдик метод (тил жана адабият сабактарында окуучунун оозеки жана жазуу түрүндөгү байланыштуу кебин өстүрүү);

- интерактивдүү методдор (интерактивдүү ыкмаларды сабакта колдонуу);

- окуучунун өз алдынча ишин уюштуруу методу (сабактан кийин жана жаңы сабакка даярданууда окуучунун өз алдынча ишин уюштуруу);

- текшерүү методу (алган билимди оозеки жана жазуу иштери аркылуу текшерүү) [157, 58-59-б.].

Ар бир ата-эне менен мектеп байланышта болуп, баланын кандай экендигинен жана аны кантип тарбиялоого, кантип окутууга боло тургандыгы жөнүндө баарлашып, тез-тез маалымат алып туруусу зарыл. Макаренко ата-энелери тарбиялай албай калган балдарды тарбиялап, окутууга аракет кылган. Ал колонисттерди тарбиялап, билим берип, аларды келечекте өзү аракет кылып жашап кетишине түрткү берип турган, аларды окутуу менен бирге эмгекке да үйрөткөн. Макаренко колонисттерди колониянын ичиндеги иштерге да, эмгектенүүгө да өзү жол көрсөтүп турган. Макаренко тарбиялап өстүргөн балдардын 90%ти белгилүү адамдардан болуп чыгышкан [81].

Макаренко: «оюнсуз балдардын тобун балалыктын тобу деп эсептөөгө болбойт» - деп айтса [80], Крупская [81] балдарды ойнотуп да үйрөтүш керек, ошол ойноп жаткан учурда лидерлик кылып, алып баруучулук, башкаруучулук ж.б. милдеттерди мойнуна алып алдыга чыккан балдар кийинки турмушунда да ошондой милдеттерди аткарышат. Ойнотуп жатып деле балдардын эмнеге жөндөмдүү экенин билсек болот экен. Интеграциялап окутууну пландаштырууда сабактын арасында жакшы мээни сергитип, эс алдыра турган

оюндарды беш мүнөттүк убакыттын ичинде ойноп бүткүдөй кылып уюштурсак болот. Балалыктын доорун оюнсуз элестетүүгө мүмкүн эмес, ар бир адамдын балалыгы шаңдуу күлкүлөр менен коштолот. Мына ошол балалык чактын көп бөлүгүн ээлеп турган сабакты биз да оюн менен өтүшүбүз шарт. Ошол ойнотуп жаткан оюн деле, өтүп жаткан окуу программасы менен кандайдыр бир деңгээлде интеграцияланышы керек.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда да ар бир баланын интеллектине карата окутуу жакшы жардам бере алат. Мектеп окуучусунун интеллектти анын жөндөм-шыгы сыяктуу эле дайым өсүп-өнүгүп туруучу көрүнүш, албетте аны өнүктүрүү үчүн педагогикалык шарттардын болуусу зарыл. Психологдор интеллектти акыл-эс менен байланыштырып, табигый нерсе катары карашса, педагогдор аны калыптандырып алууга болоорун айтышып, педагогикалык процесс менен байланыштырат. Окумуштуулар бул маселеге 80-жылдардын биринчи жарымында көбүрөөк кайрылып баштаган, анткени 1983-жылы Г.Гарднердин «Акыл алкактары: көп түрдүү интеллект теориясы» деген китеби жарык көрүп, ал интеллектти адамдын акыл-эсинен да жогорку баскычка коюп, чыгармачылык тууралуу сөз кылбаса да ошондой шык-жөндөм менен болгон тыгыз байланышын айтат, окумуштуу интеллекттин ички структурасын кадимкидей классификациялайт.

- Мисалы:
1. Инсандын ички интеллектти.
  2. Кыймылдык интеллект.
  3. Натуралистик интеллект.
  4. Логикалык-математикалык интеллект.
  5. Вербалдык-лингвистикалык интеллект.
  6. Музыкалык ыргактуу интеллект.
  7. Визуалдык-мейкиндик интеллект.
  8. Инсандар аралык интеллект [43].

Окумуштуу Говард Гарднер айткандай эле адамдын өзү менен кошо жаралган интеллекттерин өнүктүрүп калыптандырууга, турмуштук тажрыйбалар менен кошо алып жүрүүгө боло турган процесс экендигин

айгинелейт. Кайсыл гана мектеп окуучусун албайлы аны окутканда ошо өзүнүн интеллектине карата басым жасап окутуубуз зарыл. Мисалы: баланын сүрөткө болгон кызыгуусу аябай күчтүү болсо кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүдө өтүлгөн чыгарма боюнча сүрөт тартышы сунушталып, ошол сүрөткө кайра эле текст түздүрүп, талдоо жүргүзсөк, өзү боёк менен ачып берген сүрөтүн, сөз аркылуу да ачып бергенге шарт түзүлөт. Анткени, ал сүрөттү кантип ачуу үчүн кайсы боёкторду колдонгонун өзү билет да, ага текст түзүү кыйынчылык жаратпайт.

Биз, кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда баланын интеллектине жараша кошумча предметтерди кошуп алып, балага жакын болгон предмет аркылуу кирүүгө аракет кылсак, бала үчүн аны кабыл алуу оңойго турат. Биз окуучуларды окутуп жатканда кээ бир балдарды жаман окуйт деп, анча-мынча эле карап койбосок, чейрекке келгенде эптеп «3» коюп класстан класска көчүрүп коёбуз, бирок ошол балдардын көбү биздин жана жакшы окуйт деген балдарга караганда турмушту алып кетүүсү, мектептен кийинки турмушуна жайгашуусу башкача өнүккөнүн байкайбыз да бармак тиштеп калабыз. Бул окуучумда ушундай өнөрү бар экен да деп. Ошол ичинде болгон шыгын, жөндөмдүүлүгүн педагог болгондон кийин окутуп жатканда байкашыбыз керек, талкуу болгондо ал кайсы суроолорго кандай жооп берүүдө, ошолор аркылуу анын кызыккан нерсесин билүүбүз шарт.

«Жалкоолук – бул беймарал толкундун үстүндө калкып жүргөн көбүк. Жүрөгүнө эч нерсени кабыл албаган адам жалкоо болуп калат» - деп В.А. Сухомиллинский [127, 192-б.] айткандай жалкоолук кылбай ар бир баланы жүрөгүбүзгө жакын кармап, анын эмнени каалап турганын айттырбай эле окуп турганыбыз оң. Жөн эле мектептин каалгасын акырын ачып, акырын жаап койгонубуздан пайда жок. Биз келечектин ээлерин тарбиялайбыз, ал үчүн келечек ээлерине сиңимдүү тарбия, билим берип тарбиялоо. Ошондуктан эки же андан ашык предметтерди интеграциялай турган болсок, анын планын, кантип, кайсы жерде өткөрүү керектигин пландыштырып иштеп чыгуубуз жакшы. Адам болгондон кийин өзү жашап жаткан коомун, табиятты, айлана-

чөйрөнү, өзүнө жакын, бирге эмгектенген адамдарын, өзүнүн иш-аракетин жана ички дүйнөсүн таанып-билип дүйнөнү ар тараптан окуп үйрөнүүгө, өздөштүрүүгө шарт түзүлөт. Дүйнөнү илимий жол аркылуу да, көркөм өнөр аркылуу да үйрөнөт. Окуучулар өздөрүнүн жаш курактарына карата дүйнө таанымдарын окушат, алар улам өйдөлөгөн сайын жаңы сырлар ачылып, окуучунун сабакка болгон кызыгуусун жандантып, алган билимдерин практикалап, өз муктаждыктарына карата баш ийдирип алышат. Окуучуларга интеграциялоо менен сабак өткөндө алардын жаш өзгөчөлүгүнө, жашаган чөйрөсүнө карата мисалдарды келтирип, практикалоо эске алынышы зарыл. Окуучулардын кээ бирлери угуу аркылуу, көрүү аркылуу же болбосо текст тууралуу дил баяндарды жазуу аркылуу, же сүрөткө текст түзүү аркылуу ар кимиси өзүнүн туюмуна жараша кабыл алышат.

Азыркы учурда окуу жүктөмүнүн көптүгүнөн, балдардын ден соолугуна терс таасирин тийгизбөө үчүн сабактарды интеграциялоо сунуш кылынат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 23-мартындагы «Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарында мектептик окуу жүктөмүн этабы менен кыскартуу жөнүндөгү» №202-Токтомунун негизинде иштелип чыккан «Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мекемелеринин 2012-2013-окуу жылына карата базистик окуу планында» окуучулардын ден соолугун сактоо жана окуу жүктөмүн азайтуу максатында «Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мекемелеринин 2012-2013-окуу жылына карата базистик окуу планына түшүндүрмө кат». (//Кутбилим, 2012, 8-июнь) предметтерди интеграциялоо каралган. Бул багытта иш козголгону менен, кайсы предметтер интеграцияланышы жөнүндө белгилүү бир талаптар так көрсөтүлгөнү менен алар кандай мазмунда ишке ашырылышы тууралуу жол-жобо ачык берилген эмес. Ошондуктан, педагогикалык коомчулуктун алдында турган мындай суроолорго жооп берүү үчүн бардык предметтин мугалимдери аракет кылуусу, окуучулар толугу менен талаптагыдай билимге ээ болуусу үчүн өзгөртүүлөргө коркпой киришип, бул багытта иновациялык иш-аракеттерди жүргүзүү зарылдыгы турат. Кыргызстанда он жаштагы бала 1088

саат, ал эми он төрт жаштагы окуучуга жылына 1190 саат окуу жүктөмү каралган. Базистик окуу планына Россияда 893 саат, Германияда 774 саат, Японияда 761 саат, Швецияда 741 саат берилген (Кашыбаева. А. Окуу жүктөмүн кыскартуунун максаты – окуучуларга камкордук. //Кут билим 2012, 8-июнь, 3-бет//менен ийгиликке жетишкени Кыргызстанда орто билим берүү мекемелеринде предметтерди же окутуунун мазмунун интеграциялоо бара-бара зарылдыгын ачык көрсөтүп жатат [62, 3-б].

Интеграцияланган сабак окуучуларга өзүн-өзү тарбиялоого, алган билимдерин турмушта практикалап көрүүгө түрткү берет. Интеграциялап окутуу – эмгекти көп талап кылган чоң эмгек. Ал мугалимдин методикалык билиминин тереңдигин жана жөндөмдүүлүгүн талап кылат. Интеграцияланган сабактарды уюштуруу өтө татаал болгону менен окуучулар үчүн кызыктуу болуп алар дүйнөнү бүтүн нерсе катары кабыл алып, окутулуп жаткан сабагын ошол бүтүндүктөн алынган бир бөлүк деп эсептешет. Окуучуларга ар тараптуу билим берем деген мугалим ушул методду колдонуу менен сабактарын уюштурса көп ийгиликтерге жетишет. Азыркы учурда интеграциялап сабак өтүү үчүн көп материалдар жетишпейт, кээ бир учурда мугалим сабакты интеграциялап өтүп жатам дегени менен сабакта жөн гана предмет аралык байланыштын болгондугу байкалат. Мугалим өзү интеграцияланган сабактын мазмунун толук чечмелеп, андагы предмет аралык байланыштан кескин айырмаланган бөтөнчөлүктү таап, түшүнүп алуусу зарыл.

Окутуу процессинин маселелерин жана билим берүүнүн негиздерин дидактика изилдейт. Дидактика (байыркы грек тилинен алынган *didaktikos*-окутуу жана *didasko*-окуучу деген маанини түшүндүрөт) педагогика илиминин негизги өзөгүн түзөт. Окутуу процесси абдан татаал процесс, ал өз учурунда окутуу жана окуу процесстеринен турат. Адатта окутуу процесси менен тарбиялоо процесстеринин ажырагыс процесси катары кабыл алышат.

Педагогика илиминин калыптануу мезгилинде «окуу», «окутуу» процесси деген түшүнүктөрдө негизинен предмет боюнча окуу процесси гана камтылган жана ал процесстин өзөгү, «кыймылдаткыч күч» катары окутуучу, мугалим

кабыл алынган. Ал эми кийинки мезгилдерде окуу процесси эки компоненттен, тактап айтканда окутуу процессинен жана окуу процессинен тургандыгы далилденген. Окутуу процесси - окуу материалын ар бир окуучуга жеткирүү, түшүндүрүү үчүн мугалимдин атайын ишмердүүлүгү, ал эми окуу процесси – окуучулардын билимди кабыл алуу, аны өздөштүрүү үчүн жүргүзгөн өздүк ишмердүүлүгү. Азыркы учурда окутуу түшүнүгүнө окуучуларда белгилүү бир таанып билүү ишмердүүлүгүн калыптоо үчүн мугалимдердин жетектөө ишмердүүлүгү менен бирге, мугалимдер менен окуучулардын биргелешкен ишмердүүлүгү дагы кирет. Окутуу процесси төмөнкү мүнөздөмөлөр менен аныкталат: а) процесстин эки тараптуулугу (түз мугалимден окуучуга; тескери-окуучунун кабыл алуусу менен кайра процеске өзгөртүү киргизүү); б) мугалимдердин жана окуучулардын бири-бирине тыгыз байланышкан бирдиктүү ишмердүүлүгү; в) негизинен алганда, мугалим тарабынан жетектелиши; г) атайын пландалышы, уюштурулушу жана башкарылышы; д) бүтүндүк жана бирдиктүүлүгү; е) окуучулардын жаш курагына туура келүүчүлүгү; ж) окуучулардын тарбияланышын жана өнүгүшүн башкаруу жана башкалар.

Ошентип дидактиканын негизги маселеси болуп «кимди?» «эмнеге?» жана «кимди?» «кантип?» окутуу болуп саналат. Азыркы педагогика илиминде көрсөтүлгөн маселелерге «качан?», «канча убакытта?», «кимди?» жана «эмне үчүн?» деген дагы суроолор кошулган [88, 119-б]. Демек интеграциялап окутууда да ушул дидактиканын негиздериндеги суроолорго таянып сабактарды уюштуруп өткөрсөк, окуучу менен мугалим тыгыз байланышта болуп иш алып барышса, сабак ошондо гана өз максатына жетет.

Кыргыз тили биздин эне тилибиз болгондуктан бардык сабактар менен интеграциялана алат. Кыргыз тилин интеграциялап окутуу – бул эне тилде жандуу сүйлөшүү, ой-жүгүртүү, таанып билүү аркылуу жеке көз карашын, пикирин, чечим-тыянагын чыгара алууга окутуу дегендик. Кыргыз тили предмет ичинде төмөнкүдөй интеграциялана алат;

1. түшүндүрмө – сөз (термин)

2. кептик – коммуникативдик

3. дидактикалык окутуу

Кыргыз тили башка сабактар менен төмөнкүчө интеграциялана алат;

1. кыргыз тили жана орус тили;

2. кыргыз тили жана адабияты;

3. кыргыз тили – тарых, география, биология, математика, химия, физика, информатика;

4. кыргыз тили – музыка, сүрөт, дене тарбия, эмгекке үйрөтүү.

Кыргыз тилин интеграциялап окутууда кыргыз тили менен болгон байланышын кеңири окуганга, окутулуп жаткан калган предметтердин жардамы менен дагы да тереңирээк түшүүнүгө, анын чыныгы турмуш менен болгон байланышын окуучу өзү практикалап көрүп үйрөнүүсүндө. Кыргыз тили-бул мектепте окутулуп жаткан предметтерди окутууда абдан керек, мугалимдин сүйлөп жаткан сөзүн окуучуларга жеткирип берүүдө же болбосо окуучулардын айтайын деген оюн мугалимге жеткирип берүүдөгү эң негизги курал болуп саналат. Ошон үчүн кайсыл сабак болбосун кыргыз тили менен интеграциялана алат.

Кыргыз тилин математика менен интеграциялап окутуу абдан татаал жана ал практика жүзүндө да аз кездешет. Мисалы: кыргыз тили менен математика «сан атоочтордо», «эсептик сан атоочтордо», «иреттик сан атоочтордо», бөлчөк сандарда» гана интеграциялана алышат.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен, жаратылышты үйрөнүү менен, сүрөт, музыка менен кеңири интеграциялап окута аласың жана аларга практика жүзүндө да көп мисал келтирүүгө болот.

Кыргыз тили менен жаратылышты үйрөнүү предметин интеграциялап окуутуну башталыч класстардан эле баштоого болот. Жаратылышты үйрөнүү сабагында өсүмдүктөрдүн, айбанаттардын аттарын туура атоого үйрөнүп баштайт жана андагы сүрөттөр аркылуу текст түзүүгө, ыр жазууга үйрөнөт. Сүрөттөр аркылуу ой жүгүртүп аларды мугалимге тил аркылуу жеткирип

берүүдө балдардын сөз байлыктары өсүп, туура сүйлөөгө, өз оюн эркин жана кеңири айтып берүүгө багыт алышат.

Кыргыз адабияты оозеки формада болсун, жазуу формасында болбосун дүйнөлүк философиялык, эстетикалык ойлор менен байланышып, адамзаттын прогрессивдүү цивилизациясы кабыл алган этикалык формаларды өзүнө принцип кылып алган. Ошол идеяларын ачыкка чыгарууда адабият бардык нерселерди тил аркылуу айтат. Ушундан улам азыркы мектепте үйрөтүлүүчү тил жана адабият предмети ар кандай деңгээлде предметтер аралык да, предмет ичинде да интеграцияланып турат.

1. Кыргыз тили жана кыргыз адабияты интеграцияланат;
2. Гуманитардык дисциплиналар жана адабият интеграцияланат;
3. Тил, адабият жана маданият таануу интеграцияланат.

Жогорудагылардан улам белгилей кете турган нерсе – адабиятты жана анын тилин интеграциялап окутуу маданият таануу аспектисинен тарыхый адабий принцип менен жүргүзүлөт. Бул өз ичине текстти интерпретациялоо жумушун камтыйт. Текстти интерпретациялоо азыркы адабият сабагынын негизги компоненти болуп саналат. Кыргыз тили менен адабиятты байланыштыруу үчүн атайын талдоолор жүргүзүлөт. Мисалы: макал-ылакаптардын чечмелениши, тексттердин ичинен фразеологизмдерди, жаргондорду, антоним, синоним, диалектилик, эскирген, тарыхый, кыскартылган, кош сөздөрдү, кошмок сөздөрдү табуу ж.б.

Эксперименттик иштер көрсөткөндөй, ортоңку класстарда (5-8-класстарда) кыргыз тили предметинин интеграцияланган сабактар боюнча алганда окуучулардын өздөрү кызыккан предметтери тарабынан жогорку активдүүлүгүн көрсөтүүсү менен коюлган проблеманы чечүүгө карай тез ыңгайлашуусу, жаңылыкты издөө сапатынын жогорулашы, ойлоонун салттуу сабактарга тиешелүү «алыстап», ийкемдүү жана чапчаң ойлоого жетишүүсү менен айырмаланса, жогорку класстарда (10-11-класстарда) көтөрүлгөн проблемага карата өз алдынча ойлоо, жеке оюн сынчыл көз карашта чагылдырууга аракеттенгендиги менен өзгөчөлөнөт. Кыргыз тили сабагы тигил

же бул билимди интеграциялоо окуучулардын акыркы натыйжага жетүүчү ойлоо багытын тереңдетүү үчүн күрөшүүнү, ой чабытын кенен алып, белгилүү бир максатка багыт алуунун, көп кырдуу ой тереңин издөөнү, жеке табиятына жакын турган илимдин жетишкендигине таянып, өз алдынча жооп берүүгө умтулууну ачыкка чыгарды. Сабак кыргыз тили деп аталганы менен анда бир нече предмет интеграцияланып жаткандыктан, өзгөчө алардын арасында ар бир окуучунун кызыккан предмети болгондуктан, мындай көрүнүш балдардын көбүн сабакка активдүү катышуусун жана кызыгуу менен мамиле кылуусун шарттайт.

Кыргыз тили предмети аркылуу башка предметтердин интеграцияланышы окуучуларга берилген материалга карата кызыгуусун пайда кылуу менен бирге сабактын жүрүшүндөгү салттуу сабактардан айырмаланган жаңылыктарды ачыкка чыгарат, б.а. окуучулардын кызыгуусун эле жаратпастан, арасындагы сынчыл ойлонууга түртөт. Окуучулар арасындагы сынчыл ойлонуу сабакта коюлган максатка жетүү үчүн ар бирин өз алдынча мамиле кылууга аракеттендирип, анын натыйжасында «проблемалуу кырдаалга» жооп издөө жеке чечимин чыгарууга, талашып-тартышууда өз вариантын сунуштоого жетиштирип балдардын активдүү ойлонуусун өнүктүрөт.

Кыргыз тили сабагында предметтерди интеграциялоо көптөгөн билимдерди жалпылаштыруу менен окуучулардын пикирлешүүсүндө оозеки жана жазуу кептик компетенттүүлүгүн калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Кеп боло турган ойду кыргыз тилинде так жана түшүнүктүү жеткирүү үчүн сүйлөө каражаттарын (сөз менен сөздү байланыштыруу, сүйлөм түзүү, же текст түзүүгө зарыл болгон грамматикалык эрежелерди) билүү менен гана чектелбестен, сүйлөшүүнүн объектиси болуп жаткан илимдердин маңызын сөз же термин менен бере билүү чеберчилигин да үйрөнүүгө кыргыз тили сабагында башка предметтерди интеграциялоо натыйжалуу болуп саналат.

Кыргыз тили сабагында предметтерди интеграциялоо аныктамаларды жаттоо менен гана тим болуп калбастан, анын акыры турмуштук реалдуу

көрүнүштөрдөн бала ишене тургандай жоопту көрсөтүп бергени аркылуу баалуу сапатка ээ. Мына ушул жерден кыргыз тили сабагында башка предметтерди интеграциялоо боюнча өтүлгөн сабактардын окуучуларга калтырган таасирин билүү үчүн уюштурулган сурамжылоо анкеталарына берилген окуучулардын жоопторуна көңүл бурсак, сабак окуу материалы өздөштүрүү үчүн эч кандай деле кыйынчылык туудурган эмес. Экинчиден, сабакка канбай калган окуучу кездешкен эмес.

Ошондой эле кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап сабак өтүүдө интерактивдүү усулдарды колдонуу окуучу менен мугалимдин, окуучу менен окуучулардын ортосундагы мамилени дагы да болсо бекемдейт. Себеби, "Окутуунун интерактивдүү методу" - деген термин өзү педагогикада ХХ кылымдын 80-жылдарында пайда болгон. Ал англис тилинен бизге которгондо "өз ара аракетте болуу" дегенди билдирет. Советтик педагогикада ал "Кызматташтык педагогикасы" деп аталган. Бул аталыш:

1. Советтик мектептин алдыңкы иш тажрыйбаларын;
2. Орус психология - педагогикалык илимдин жана практиканын жетишкендиктерин;

3. Чет элдик психология-педагогикалык илимдин жана практиканын жетишкендиктерин бириктирип, 80-жылдардагы алдыңкы мугалимдер тарабынан берилген. Интерактивдүү окутуунун башкы өзгөчөлүгү болуп негизинен балдарды окутууда чакан топтордо биргелешип жүргүзгөн аракеттери болуп эсептелинет. Биргелешкен иш-аракет ар бир окуучунун жалпы ишке кызыгуусун жаратып, өз алдынча тырышып аракеттенүүнү, ойлонууну, чыгармачылык менен иштөөсүн талап кылат. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянсак интерактивдүү ыкма менен сабак өтүүдө окуучулардын билим сапаты дагы да жогорулайт деп белгилешкен. Мисалы:

Дискуссияда - 50%

Практикалык иште - 70%

Бири-бирин окутууда - 90% ке жогорулашын изилдеп чыгышкан [117, 6-7-б]. Интерактивдүү усулдарды пайдалануу окуучулардын туруктуулугун,

активдүүлүгүн камсыз кылат. Ошондуктан биз сабактарды интеграциялап окутууда интерактивдүү усулдарды колдонуу менен сабак өтсөк билим сапатынын жогорулашына, окуучулардын билимге болгон кызыгуусун арттырат деген ойдомун.

Жогорудагы изилденген эмгектерге таянып интеграциялап окутуу аркылуу окуучунун аң -сезиминин өсүшүнө, көп кырдуу, ар тараптуу билим алуусуна, сөз байлыгын өстүрүүгө, өз оюн толук, эркин бере алышына, окуучунун сабакка болгон кызыгуусунун артуусуна, кыргыз тилин туура сүйлөөгө, туура жазууга үйрөнүүсүнө, алган билимдерин турмушта практикалап көрүүсүнө, өз алдынча изденүүсүнө, өзүндө болгон шыгынын өнүгүүсүнө, ыр жазууга, текст түзүүгө, чыгарма жаратууга, физика, химия сабактарын кыргыз тили менен интеграциялап окуу аркылуу жаңы нерселерди ойлоп табууга, аларды чыныгы жашоодо практикалап көрүүгө түрткү берет.

Биз буга чейин негизинен салттуу сабактарды гана өтүп келгенбиз. Окуучуларга жеткиликтүү, жемиштүү билим берүүдө мугалимдердин чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнө карата сабактардын салттуу эмес ыкмалары көбөйүүдө. Окуу жүктөмүнүн көп болгону менен пайдалуу жагынын аз болгондугунга байланыштуу азыркы учурда интеграцияланган сабактарды өтүү окуучуларга көбүрөөк пайда алып келүүдө. Интеграцияланган сабак - бул азыркы учурда эң керектүү болгон сабактардын бири. Мында окуучуларга биз ар тараптуу, толук, жеткиликтүү, максаттуу билим берүүгө жетише алабыз. Предметтерди интеграциялоонун максаты окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү, дүйнөнү «бүтүн» жана толук бойдон кеңейтилген формада кабыл алуу.

Кыргыз тили менен кыргыз адабияты бири-бири менен бекем ажырагыс байланышта турат, кыргыз тилисиз кыргыз адабиятын элестетүүгө мүмкүн эмес. Бул предметтер бирдикте болгондо гана окуучуларды өз тилинде эркин сүйлөөгө, кеңири ой-жүгүртүүгө, кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын, маданиятын анын басып өткөн жолун эстеринен чыгарбоого үйрөтөт, дайыма

аларды мисал катарында колдонуп, практика жүзүндө да турмуштан көрө алышат.

«Тилсиз эл болбойт» - деген макал элибизде бекеринен айтылып жүрбөсө керек. Бардык филологиялык илимдерди окутууда тили менен анын адабиятын биргеликте кароо зарыл. Тили туура жазууга, туура сүйлөөгө үйрөтсө, адабияты окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө карата адам болууга туура тарбиялап, тепкичтен-тепкичке көтөрүлүп бара берет. Туура ой-жүгүртүүгө, кебин өстүрүүгө, чыгармалардын ичиндеги ар бир сөзгө маани берип, кыргыз тилинин жардамы менен андагы макал-лакаптардын, учкул сөздөрдүн фразеологизмдердин маанисин чечмелеп, кыргыз элинин муундан-муунга өткөрүлүп берилип келе жаткан үрп-адаттар, кыргыз элинин көчмөн турмушу менен таанышып, кыргыз эли башынан кандай күндөрдү кечиргенин окуп үйрөнүшүп, азыркы учурдагы жашоо менен салыштырып кеңири айтып берүүгө үйрөнүшөт. Мисалы: кыргыз тилиндеги энчилүү аттарды өткөндө «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү алып, аларды жаттоо менен бирге, энчилүү аттарды таап аларды айтып бере алышат, бир эле убакта энчилүү аттарды да табышып, чыгарма менен да тааныша алышат. Интеграциялап окутууда окуучулардын окууга болгон кызыгуулары жогорулап, изденүү менен окушуп, предметтерди тереңден окууга шарт түзүлөт деп ойлоймун.

Энчилүү аттарды жөн эле китептеги мисалдын ичинен таптырып жаздырып коюуда сабакка болгон кызыгуу жоголуп окуучу ата-энесине мактанып баруу үчүн, баа үчүн гана окуп калат, ал сабак бүткөндөн кийин аны унутуп калышы да ыктымал. Негизинен алганда кыргыз тилин жеке адабияты менен интеграциялап өтпөстөн, бардык эле предметтер менен интеграциялап өтүү, аны практика жүзүндө колдонтуу окуучуну аябай шыктандырып, анын ичинде уктап жаткан сезимдерин түрткүлөп ойготуп, келечектин ээсин тарбиялоого жардам берет, антпесек мектептен качкан гана окуучуларды көрүп калдык.

Мектепке киргендеги алгачкы тепкичтен баштап эле окуучулар эне тилин окуп башташат. Ушул убактан баштап эле окуучулар текст менен иштөөгө,

ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, эстетикалык жактан кабыл алууга үйрөнүшөт, көрсө мектеп босогосун аттагандан баштап эле предметтерди интеграциялап окутуп, балдарды ошол ыкма менен окутууга үйрөтсөк болот экен, мындай ыкма менен окуу жүктөмдөрү эле азайып калбастан, окуучуларды мектепке тартуу да оңойлоп калчудай. Кыргыз тилинин жардамы менен окуучулар адабияттагы тексттер менен иштөөгө, текстке анализ берүүгө, бөлүктөргө бөлүүгө, тексттин темасын анализдөөгө, окуучу мугалимдин жардамы менен текст түзүүгө мүмкүнчүлүк алат. Андан кийинки класстарда татаал жана ар түрдүү типтеги жазылган тексттер менен иштеп баштап ошол тексттин темасы менен идеясын, андагы камтылган ойду, кептин маданиятын, тибин, кайсы жеринде кандай тыныш белгилер коюлаарын, аны кандай тон менен окуш керек экендигин кыргыз тилинин жардамы менен үйрөнүшөт. Тексттин ичиндеги төл жана бөтөн сөздөрдү, автор кайсы жерине, кайсы сөздүн ичине кандай ойлорду камтыган, кандай символдорду эмнеге карата колдонгонун кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап бирге өткөндө гана окуучуларга кеңири жана ыңгайлуу шарттарды түзүп берип, алардын оюн толук угуп ошонун натыйжасында тексттерди талдап, талкуулап чечкенге жол ачабыз.

Окуучулар 5-класстан баштап лексикология жана фразеологизмдер боюнча билим ала башташат. Сөз-бул тилдин негизги бирдиги. Сөздүн лексикалык мааниси, бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр, түз маанидеги жана кыйыр түрүндөгү сөздөр, омоним, синоним, антоним, макал-лакаптар, кыргыз тилиндеги сөздүктөр менен иштөө, булардын баарын кыргыз тили үйрөтөт.

Кыргыз тили предметин окутканда көнүгүүлөрдөгү көпчүлүк мисалдар адабий чыгармалардан алынат. Адабий чыгармаларды окуу аркылуу баланы психологиялык жактан тарбиялай баштайт. Кайсы жолду тандаса кандай ийгиликтер же болбосо кемчиликтер күтүлөөрүн аңдап ажыратып, ак менен караны, жакшы менен жаманды, калп менен чынды, жаратылышка кандай мамиле кылаарын, адамдарга кандай мамиле керектигин, мекенин сүйүүгө,

коргоого, улууларды урматтап, кичүүлөрдү ызаттоого, дос менен душманды, жат менен тууганды ажыратып келечекте жакшы жолду тандап ага түшүүгө жардам берет.

Диалектилик сөздөр, историзмдер, неологизмдер, эскирген сөздөр, жаргондор, башка тилдерден кирген сөздөр, булардын бардыгы кыргыз тили предметин окутууда өтүлөт жана адабий чыгармаларды жазууда сөссүз түрдө колдонулат. Кыргыз тили менен адабиятын интеграциялап окутуу кептин бардык түрлөрүн өстүрүүгө түрткү берет.

Бул боюнча окумуштуу-методист Ю.С. Тюнниковдун [136] пикири төмөндөгүчө: «Интеграция – мурда бүтүн болгон ар түрдүү бөлүктөрдүн жана элементтердин бириктирилиши менен байланышкан өнүктүрүлгөн процесс». Мында Тюнников окуу-тарбия иштериндеги интеграцияланган процесстерди сабакта кеңири пайдаланууну сунуштап, аны далилдер менен берип, анын натыйжалуулугун белгилейт.

Учурда билим берүүдө интеграцияланган сабакты – «аралаш сабак» деп да атап жүрөбүз. Мындан ары биз адабият сабагында аралаш сабак тибин колдонуу тууралуу сөз кылууну максат кылдык. Кыргыз орто мектептеринде Ата мекендик адабият жана анын классик жазуучулары менен акындарынын чыгармачылыгын окутуу менен бирге классикалык чыгыш адабиятынын жана орус адабиятынын улуу өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы менен таанышуу орун алган. Бул болсо кыргыз адабиятынын өзөгү дүйнөлүк же чыгыш, орус адабияттарынын тагдыры менен окшош, тамырлаш экендигинен окурманды кабардар кылуу максатын көздөйт. 7-класстын кыргыз адабияты предметинде чыгыш адабиятынын классиктери аталган Саади Ширази, Назым Хикмет, Муса Жалил, Расул Гамзатовдордун өмүрү, чыгармалары окутулуп келе жатат. Албетте, алардын чыгармаларынын көпчүлүгү ыр саптары менен берилгендиктен, биз аларды акындар деп эсептейбиз. Ар биринин өзүнө тиешелүү почерки, жазуу стили, козгогон маселеси, аны чагылдыруу дарамети ар башкача. Булардын чыгармаларын окутуу окуучулар үчүн өтө кызыктуу. Себеби, окуучулар алардын өмүр таржымалы менен чыгармаларын окуп, аны

салыштырып, башка өлкөлөрдүн коомдук жана социалдык абалдарынан кабардар болушат. Албетте, буга чейин чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн окутууга арналган атайын методика, сабактын иштелмелери жокко эсе болгондуктан, окуу китебинде берилген кыскача өмүр баяны менен ырларын окуп, түшүнгөнүн айтып берүү менен гана чектелип келишкен. Деги эле, классиктер Саади, Муса, Назым, Расулдардын өмүр баяны менен таанышуу, чыгармаларын окуу, талдоо өзгөчө кызыгууну туудурат. Окуу китебинде маалыматтар чектелүү берилген. Мындан улам, биз аларды ар түрдүү маалыматтык булактардан (интернет сайттардан, даректүү баяндардан, көркөм тасмалардан, көркөм адабияттардан, котормолордон ж.б.) алынган маалыматтар менен окуп-үйрөнүүнү жана изденүүнү сунуштадык.

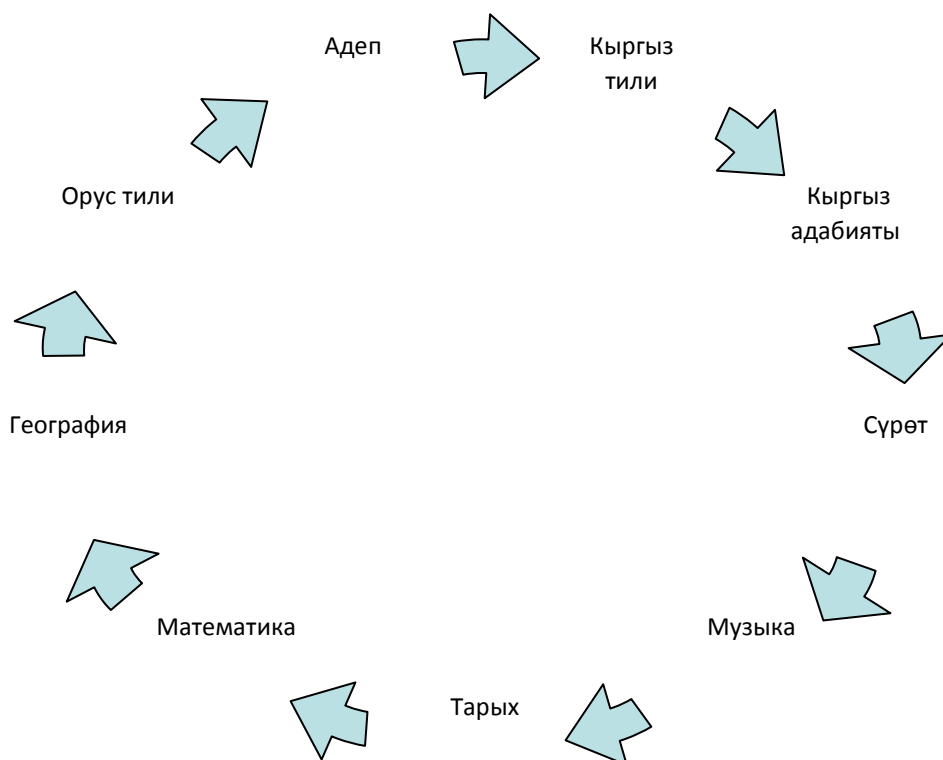
Интеграцияланган сабакты окуучулардын бардыгы эле толук өздөштүрө албашы мүмкүн. Ал үчүн окуучуда жөндөм, ишмердүүлүк болушу кажет. Себеби, кээ бир окуучулардын аң-сезимдерине окутуунун бул түрү кечирээк таасир этиши мүмкүн. Окуучунун жаш курагы эске алынып, психологиялык багытта иш алып баруу сунушталат. Орустун көрүнүктүү психологу А.Н.Леонтьев жалпы маанидеги ишмердүүлүк деп баланын же окуучунун, адамдын кандайдыр бир предметке багытталган иш-аракетин түшүнгөн.

1.2. Кыргыз тилин интеграциялап окутуу проблемасынын теориядагы жана практикадагы абалы жана өркүндөтүү жолдору

Тил-бул пикир алышуунун негизги куралы. Кыргыз тилинде окуу жүргүзүлгөн бардык мектептерде бардык сабактар кыргыз тили менен интеграцияланат. Биз интеграциялап сабак өтүүдө эки же андан ашык предметтерди интеграциялап сабак өтсөк болот. Сабактарды интеграциялап өтүүдө да предметтерди бири менен бирин байланыштырып кетүүчү өзүнчө типтери бар. Мисалы:

1. Улоочулук, тутумдашып кетүүчү тиби[131, 28-б.]. Мында бардык сабактар бири менен бири интеграцияланып, бирини-бири улап толуктап, сабакты бири-биринен бөлүп карабастан бир бүтүндүктө алып кетет (сүр1.2.1.).

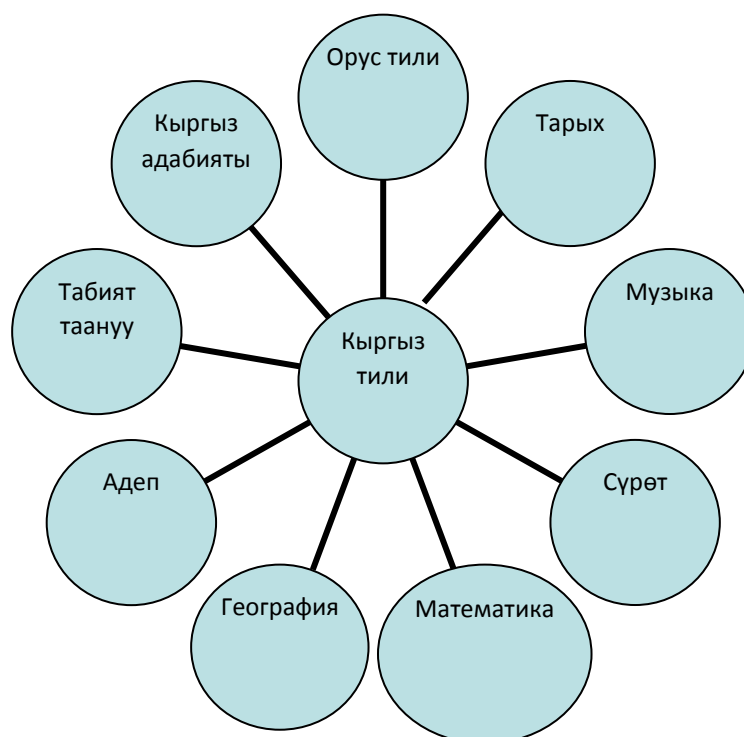
Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди өтүүдө, кыргыз тили мугалими фразеологизмдер жөнүндө маалымат берип өткөндөн кийин, адабият предметинен берген мугалим «Манас» эпосу жөнүндө айтып өтөт жана эпостон алынган текст берилип андан окуучулар фразеологизмдерди табышат, алардын маанисин талкуулап синонимдерин табат, азыркы учурда колдонулуп жүргөн фразеологизмдерди айтып өтүшөт, андан кийин «Манас» эпосуна арналып 1962-жылы тартылган «Улуу эпос» деген тасманы көрсөтүүгө болот жана эпосту ушул мезгилге чейин жеткирген манасчылар жөнүндө маалымат бере алабыз [36, 120-б.]. Бул типтеги сабакты өтүүдө бинардык сабактарды өтүү ыңгайлуу.

Сүрөт 1.2.1. Сабактарды бири - бири менен интеграциялап өтүү.

2. Интеграциялоонун сейрек кездешүүчү тиби курчоочулук болуп эсептелинет [131, 30-б.]. Мында негизги предмет кыргыз тили болуп, анын материалын толуктоо үчүн башка предметтер аз-аздан өз салымдарын кошуп, теманы толук бойдон ачып берүүгө аракеттенишет. Биз буга мисал катары «Манас» эпосун алсак болот. Эпостун мазмунун бардык сабактар менен

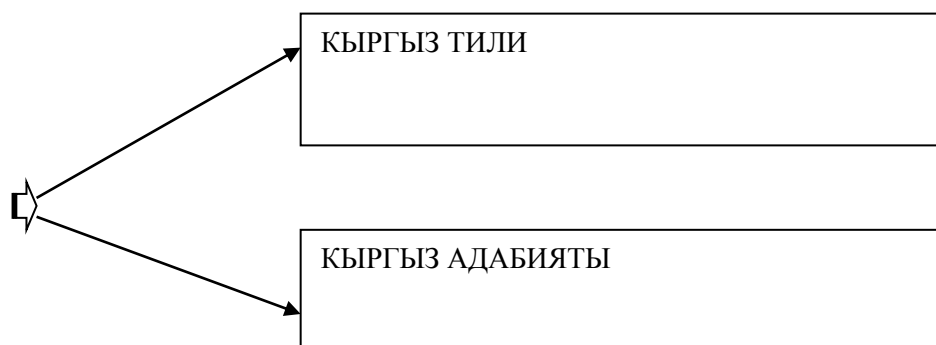
интеграциялап өтүүгө болот. Кыргыз тилинде сан атоочторду өткөндө «Манастын төрөлүшүн» мисал катары колдонуп, бул тексттен сан атоочторду табуу үчүн окуучулар эң биринчи текстти окуп чыгышат, андан сан атоочторду табуу менен бирге эпос жөнүндө маалымат алышат(адабият), математикадан болсо бай Жакыптын бала төрөлгөндөн баштап канча чыгаша кылганын эсептеп чыксак болот(жээнтекте канча мал кетти, сүйүнчүгө канча мал берилди, баарын жалпылап эсебин чыгаруу) баатырдын төрөлүшү боюнча тартылган Т. Герцендин сүрөтүн колдонсок болот (сүрөт, атактуу сүрөтчүлөр боюнча маалымат алышат[89, 54-55-б., 60-б.], окуя кайсы жерде өтүп жаткандыгын окуучулар менен чогуу картадан көрсөк болот(география), андан кийин тарыхка кайрылып Эне-Сай кыргыздары жөнүндө маалымат берүү, мындан сырткары биздин каада-салт боюнча маалымат алышат.Ушинтип бир эле сабактын ичинде ар тараптуу билим алууга болот(сүр. 1.2.2.).

Сүрөт 1.2.2. Кыргыз тилин башка сабактар менен байланыштыруу.

3. Жарыш байланыш тиби [131, 28-б.]. Мында кыргыз тили менен адабияты параллель түрдө кетишет (сүр. 1.2.3). Кыргыз адабий тилинин өнүгүү этаптарында пайда болгон стилдер жөнүндө маалымат бергенде бул типти колдонсок болот. Манастын образын көркөм сөз каражаттары аркылуу манасчы

кантип чагылдырып берген, ошол жерин манасчынын айтуусу аркылуу дисктен уктуруу, же болбосо театрда ошол жерин кантип чагылдырып берген аны көрсөтүү, сүрөтчү сүрөтүндө Манасты кантип элестетип, анын мүнөзүн ачып берүү үчүн кандай боёкторду колдонгон. Мындан сырткары окуучуларга көркөм сөз каражаттарын колдонуу менен өздөрү Манастын образын окуп үйрөнгөндөрү аркылуу жаратып берүүгө, андан кийин ошол жараткан образдарын сахнада көрсөтүп берсе, же анын образын боёк аркылуу чагылдырып берсе болот. Окуучулар бир эле сабактын ичинде туура жазууга, көркөм сөз каражаттарын колдонуп чыгарма жаратууга, туура сүйлөөгө, кейипкердин образын сахнада диалог түрүндө чагылдырып берүүгө, боёк аркылуу кейипкердин образын чагылдырып берүүгө үйрөнүшөт.

Сүрөт 1.2.3. Жарыш байланыш тиби.

4. Аралаш тиби-бул интеграциялап окутуунун эң кеңири таралып, колдонулган тиби [131, 29-б.]. Мындай тибине жогоруда айтылган типтердин бардыгы камтылып кетет.

Качан гана адамдын тили менен дили бир максатты көздөсө гана бир ийгилик жаралат, ушул сынары эле биз «Манас» эпосунан алынган жети осуятты жаттатып эле балдарды Манастай кылып тарбиялай алабыз деген ойдон алысмын. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен, же болбосо жогорку окуу жайларында «Манас таануу», «Айтматов таануу» предметтери менен интеграциялап окутуу аркылуу окуучулардын, студенттердин ички сезимдерин ойготуп, адам болууга, жарандык милдетин аткарууга, айкөлдүүлүккө,

кечиримдүүлүккө, сабырдуулукка, бөлүнбөй ынтымактуу иш жасоого, чынчылдыкка, жоопкерчиликти үйрөтүүгө болууга тарбиялай алабыз.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу аркылуу окуучуларды тилдик нормага ылайык сүйлөөгө, бирөөнүн оюн угууга, угуп эле койбостон ага макул же макул эместигин айтууга, өз оюн сунуштоого, туура суроо берүүгө, алган билимдерин практикалап көрүүгө, эркин сүйлөөгө, сөз байлыгын өстүрүүгө, көркөм сөз каражаттарын колдоно билүүгө, кыргыздардын басып өткөн жолун, тарыхын окуп үйрөнүүгө багыт беребиз. Ошондуктан кыргыз тилин интеграциялап окутуп аны практикада колдонуп, көрсөтүп берсек гана өсүп келе жаткан муундарыбызга үйрөтө алабыз деп ойлойм. Кыргыз болгондон кийин эч бир сабакты кыргыз тилин кошпой туруп өткөрө албайбыз, ар бир предметти кыргыз тили менен интеграциялап окутсак окуучулар анын кайсы жерде кандай колдонушун үйрөнүшөт жана практикада колдонуп көрүшөт. Интеграциялап окутууга арналган эмгектер эми жарыяланганы менен, предметтердин интеграцияланышы педагогика илими пайда болгондон баштап эле аны менен тыгыз байланышта болуп, өнүгүп келе жаткандыгын окумуштуулар далилдешкен. Сабактарды интеграциялап өтүүгө азыркы жашап жаткан коомубуз, айлана-чөйрөбүз, азыркы учурдун көйгөйлөрү педагогдорду мажбур кылууда. Окуучулар көтөрүп жүргөн чөнтөк телефондору аркылуу интернетке киришип, ага жүктөлгөн, жүрөк түшүргөн ар түрдүү окуяларды көрүү менен окуучуларыбыз аларды тууроонун негизинде жаңы көйгөйлөрдү жаратууда. Албетте, бул көйгөйлөрдү чечүүдө кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу жардамга келет. Бул предметтерди интеграциялоодо кыргыз тилинде туура жазууга, туура сүйлөөгө, кеп байлыгын өстүрүүгө үйрөтсө, кыргыз адабияты чыгармадагы макал-лакаптарды, каармандардын образдарын ачуу, аларды талкуулоо, чыгармадагы чыр-чатактарды, карама-каршылыктарды окуучулар өзүлөрү оң жакка чечүү аркылуу, өзүбүздүн жашап жаткан айылыбыздагы адамдардан, же окуялардан мисал келтирип далилдөө менен бир эле мезгилде окутуп, жакшы тарбияланууга жол ачабыз.

Педагогика илиминде тарбия берип окутуунун бирден - бир формасы бул - сабак. Ошондуктан биз кызыктуу, ар тараптуу маалыматтарды берүү менен окуучуларды өзүбүзгө тартып, алардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу аркылуу, окуучуларга көп кырдуу билим берип, жакшы багытка тарбиялап, аларды педагогикалык жактан да, психологиялык жактан да жакшы тарбияланууга жардам бере алабыз. Окутуу процессинде мугалимдердин чеберчилиги өтө жогорку деңгээлде чагылдырылышы зарыл.

Педагогика илими - табиятында интеграцияга негизделген илим. Педагогикалык изилдөөлөрдүн, процесстердин бардыгы интеграция кубулушунун компетенттерин, бөлүктөрүн пайдалануу, аларга негизденүү аркылуу ишке ашат. Интеграция-педагогиканын мазмундук жана формалык биримдигин камсыз кылган, окутуунун тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн бүтүндүгүн түзгөн каражат, ошол бүтүндүктө ишке ашырган процесс жана илимдердин өз ара жакындашууга, биригүүгө карата жасаган аракеттеринин ал абалы. Интеграция педагогика илиминдеги жаңы жаңылык деле эмес, аталышы гана жаңыча болбосо илгертеден эле предметтерди интеграциялап окутуп жүрүшкөн. Адамдар жаңыдан дүйнөнү таанып-билип баштагандан тартып эле, өз таанымдарында дүйнөнү бир бүтүндүктө карашып, интеграциялоо иштери жүргүзүлүп баштаган.

Азыркы педагогика илими, анын негизи, өзөктүү маселелеринин бири болгон билим берүү процессин уюштурууда интеграциялык көрүнүштү кенен жана конкреттүү жүргүзүүнү активдештирүү талабын коюуда. Эгерде интеграция курчап турган дүйнө тууралуу окуучуларга бирдиктүү түшүнүк, элес түзүүгө багытталса, анда ал окутуунун максаты катары кызмат кылат. Ал эми окутулуп жаткан бир нече предметтердин жакындашуусунун жалпы платформасын түзүүгө, үйрөтүүгө негизделсе, анда интеграция окуутунун каражаты болот»- деп Ж.Чыманов [140, 387-б.] өз эмгегинде белгилесе М.Тешебаев өзүнүн диссертациялык ишинде төмөнкүдөй маалыматтарды берген.

Адам-тарбия берүүдөгү негизги предмет же болбосо курал болуп эсептелинет. Ушул деңгээлде ар кыл байланыштардын ассоциасынын жети түрү тууралуу жазат, алар: окшоштугу боюнча; карама-каршылыгы боюнча; мезгили боюнча; мейкиндиги боюнча; логикасы боюнча; сезимге негизделген окшоштук, өнүгүүгө негизделген жакындык, орус педагогу окутууда адам (демек адам таануу илимдери) менен жаратылышты (табият таануу илимдери) бирдикте карап, дүйнөнү түгөл түшүнүүгө мүмкүн экендигин айтып, мектепте окутулуучу предметтерди гуманизм жана сүйүүнүн христиандык идеясы менен айкалыштыруунун зарылдыгын көрсөткөн [138].

Классикалык педагогдор ишмердүүлүктүн интеграцияланган дидактикалык каражаттарын көтөрүп чыгышты, мисалы, тар практикалык (Д. Дьюи), проектилик (Г. Фрезинг жана, Е. Хофмана), эмгектик (А.С. Макаренко жана Н.К. Крупская), чыгармачылык-түзүүчүлүк (В.А. Сухомлинский), теориялык ой-жүгүртүү, ойлоо (Д.Б. Эльконин- В.В. Давыдов) ж.б. максаттар менен окутууну, билим берүүнү ишке ашыруу талаптары коюлду.

Дж. Дьюи билим алууга келген баланы Күн деп, ал педагогикалык ааламдын уюлунда тураарын эсептеген, «Дүйнөдөн-балага жана баладан дүйнөгө» деген принцип менен окуу программаларынын түзүлүшүнүн зарылдыгын көрсөткөн, баланын чоңойушу: үй-бүлө-мектеп-район-өлкө-адамзат-аалам деген схема менен жүрүшү керектигин белгилеген. Демек, коом таануучу, адам таануучу жана жаратылыш таануучу предметтерди окутууга бирдей маани коюлган [20].

Кыргыздар эң байыркы элдердин катарына кирет, эгерде өзүбүздүн колдонгон тамгаларыбыз болуп, аны колдонуп, окутуп келгенибизде азыркы учурда тилибиз эң жогорку баскычта өнүгөт беле. Бирок кыргыз тили эми өнүгүп келе жатканы менен кыргыздар балдарына ошол мезгилдерден бери эле ар тараптуу билим, тарбия берип келишкен. Муну биз «Манас» эпосунун мазмунунан да көрө алабыз, ошон үчүн азыркы учурда эпостун мазмунунан алынган «жети осуятты» келечек муундарды тарбиялоодо колдонуп жүрөбүз.

Кыргыз жеринде ачылган алгачкы диний медреселерде жана усулу анын мектептеринде окутуунун мазмунун интеграциялоо аракеттери жүргүзүлгөн. Мисалы, Нурмолдо өзү ачып өзү билим берген медреседе “айнаме” деген предметтен сабак берүүчү экен, бул сабакта азыркы агрономия, метеорология, адабият бириктирилип кайсыл убакта аба ырайы кандай болот, кандай эгиндерди качан сээп, качан жыйноо керек деген турмуштук керектүү маалыматтар берилген жана адабият (ыр, айтымдар) менен коштолгон. Н.Нурмолдонун мектебинен тарыхты, элдик адабиятты, эсепти, салтты жана «Айнамени» окуп үйрөнгөн балдар кийинки реалдуу турмушта жашоого практикалык жактан ориентация алып, белгилүү бир руханий жана турмуштук көндүмдөргө ээ болуп, күндөлүк өмүр-тиричиликке кандайдыр бир деңгээлде даяр болуп чыгышкан [20].

Демек биз сабактарды интеграциялап окуутудан чочубай эле коюшубуз керек экен, окуу жүктөмдөрдүн азаюусу менен окуучуларыбыз тереңдетип билим ала алышат. Мисалы: кыргыз тилиндеги «Омонимдерди жана алардын түрлөрүн» окутууда [155] адабияттагы «Кандуу жылдар» романы [133] менен байланыштырып, анын ичиндеги омоним сөздөрдү табуу менен бирге ал сабакты тарых, география, экология, сүрөт менен интеграциялап өтсөк окуучулар бир эле сабактын ичинде беш предметтен билим алууга жетишет жана алган билимдерин турмуш менен байланыштырып, үркүн жөнүндө, ошол убактагы кор болгон кыргыздардын турмушу жөнүндө, окуя кайсы жерлерде болуп өткөн, бул окуя канчага созулган жана ал маселе кантип оң жакка чечилип, Кыргызстанга тынчтык кайра кантип орногон, мындай апааттын жаратылышка тийгизген терс таасирлери жөнүндө ойлонуп, ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, чыгарманы кайра-кайра окуп чыгып, ийне-жибине чейин талдап чыгууга мажбур болушат (табл.1.2.1.).

Талица 1.2.1.- кыргыз тилиндеги «Омонимдерди жана алардын түрлөрүн» окутууда адабияттагы «Кандуу жылдар» романы менен байланыштырып интеграциялап өтүү

Кыргыз тили	Кыргыз адабият	Тарых	Адеп	География	Экология	Сүрөт
Омонимдер жана алардын түрлөрү	«Кандуу жылдар» романынын негизинде	1916-жылкы үркүн жөнүндө маалымат алышат	Окуя кайсы жерлерде жүрүп жаткандыгын жана алардын кайсы жерде жайгашканын картадан көрө алышат	Суудай агып жаткан адамдардын кандарынын жаратылыш менен кандай байланышы бар экенин аныктоо	Чыгарма боюнча элестетип өздөрү колдо сүрөттөрдү тартуу, алар боюнча ой жүгүртүү	Омонимдер жана алардын түрлөрү
10-класс	10-класс	10-класс	10-класс	10-класс	10-класс	10-класс

Кыргыз тили эне тилибиз болгондуктан өтүлүп жаткан ар бир предмет кыргыз тилинде жүргүзүлгөндүктөн кыргыз тили менен кайсыл гана предметти албайбы интеграциялана алат. Тилиң аркылуу дилиңдегини айтып түшүндүрө аласың дегендей кыргыз тили аркылуу башка предметтерди окуп түшүнүп, айтып бере алабыз жана кыргыз тили аркылуу ар кайсы кесипке багыттап окутабыз. Кыргыз тилинде сүйлөйбүз, ырдайбыз, окуйбуз, угабыз, ойлонобуз, ичибиздеги болгон баардык сырларыбызды бирөөгө жеткирип беребиз.

Мектепте өтүлүп жаткан предметтердин санына эмес сапатына карата билим берүү керек. Канчалык көп предметтерден билим алып, билимин толукташпасын, ал алган билимдерин бири – бири менен байланыштырып колдоно албаса, анда ал окуучуга кандай пайда алып келет?

Интеграция мектепте окутулуп жаткан предметтердин мазмунунун системалык жактан биригүүсү, же бири – биринин мазмунун толуктоосу. Интеграция биринчиден окуучуларга дүйнөнү бир бүтүн нерсе катары көрсөтсө, экинчиден алган билимдеринин жакындашуусуна, биригип бир бүтүндүктү түзүүсүнө алып келет. Мисалы: кыргыз тилинде историзмдерди өтүүдө, аны кыргыз адабиятындагы «Сынган кылыч» романы [134] менен, тарыхтагы Кокон хандыгы менен, географияда Кокон хандыгына кайсы аймактар кирип тургандыгын, шарт болсо сабак – саякат уюштуруп Коконго барып «Хан ордосун» көрсөтүп, ошол убакытта колдонгон буюмдарынын аталыштарын, алар эмнеге колдонулгандыгын айтып, көрсөтүп берсе абдан кызык болот. Окуучулар эмес мен өзүм «Сынган кылыч» романын көргөн

сайын Мусулманкулдун өлүмү көз алдыма элестеп, «Хан ордосун» көрүүгө абдан кызыгамын. Эгерде барууга шарт жок болсо аны тарттырып алып, же болбосо өзүбүздүн аймакты башкарып турган миңбашылар, бийлер, даткалар тууралуу, болбосо Дара айыл өкмөтүнө караштуу аймактагы Кудаяр хандын чебине алып барып көрсөтүп, анын ичине чоподон билдирбей суу түтүктөрүн жасап, киргизип алгандыгын, аны өз кол алдындагы адамы сатып айтып бергендигин көрсөтүп, айтып берип сабак өткөн абдан кызык болмок. Биз историзмдерди өткөндө ушундай сөздөр историзмдер болот, же болбосо «Сынган кылыч» романынын мазмунун жөн эле айтып берсек ал окуучунун эсинде калбайт. Окуучуларга дайыма теория менен практиканы бирдей колдонуп сабак өткөндө гана алардын эсинде көпкө чейин сакталат жана өз алдынча ойлонуп чечим чыгарууга, кебин өстүрүүгө, аны эс – тутумунда бекем сактап керек убакытта колдонууга жардам берет.

Бир эле адамдын иштеп чыккан планына караганда эки-үч адамдын биргеликте бир планды иштеп чыгып иш алып барганы көп жетишкендиктерге алып келет. Ошол сымал эле бир эле сабактын эрежесин жаттатып кайра айттырып алганга караганда эки-үч предметти интеграциялап окутуп, аны практикалап, турмушта алган билимин кантип пайдаланууну көрсөтүп берүүгө кантип болбосун. Канча жылдан бери салтка айланып калган салттуу сабактарды өтүүгө караганда, мугалимдин чыгармачылыгы менен, изденүүсүнүн натыйжасында келип чыккан, окуучу үчүн күтпөгөн жаңылык болгон кыргыз тили аркылуу интеграцияланып өтүлгөн сабактар, окуучулардын кызыгуусун арттырып, өз алдынча сынчыл ой-жүгүртүүгө түртөт. Азыр кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу көп проблеманы жаратканы менен кийинчерээк көптөгөн ийгиликтерди жаратып, окуучунун издеген суроосуна өзү жоопту издеп табууга, активдүү ойлонуусуна алып келет. Сабактарды интеграциялап окутууда предметтердин ички байланышын толук аныктап, алардын мазмунун интеграциялай албасак, анда интеграциялап окутуунун кажети жок, ошондуктан эң биринчи предметтердин мазмунун толук бойдон интеграциялап алуу керек. Эне тилин интеграциялоо-

бул эне тилинде жандуу сүйлөө, эркин ой жүгүртүү, өз оюн так, туура, таамай айтууга үйрөтүү жана ошол максатта тарбиялоо.

А. Мукамбетова интеграцияланган сабактардын жөнөкөй сабактардан айырмаланган белгилерин өз эмгегинде көрсөтүп кеткен. Алар төмөнкүлөр :

а) атайын уюштурулган сабак, б.а. ал белгилүү максат коюлуп, аныкталуучу проблеманын алкагында бириктирилбесе, анда сабактагы бүтүндүк жоюлуп, ар предметке тиешелүү маселелер өз алдынчалыгын сактап, коюлган максат ишке ашпай калат.

б) атайын (спесификалык) максатка ээ болгондугу, б.а. проблеманы жана ар тараптуу чечмелөөгө аракет кылгандыгы;

в) окуучулардын көтөрүлгөн маселеге карата кызыкчылыгынын жогорулаткандыгы, б.а. окуучулар турмушка керек проблеманы ар тарабынан карап жеткиликтүү түшүнүп алуусуна кам көргөндүгү;

г) маселени бүтүн жана синтездеп жооп берүүгө умтулгандыгы, б.а. ар бир предметте чектелип берип жүргөн түшүнүктөрдү жалпылаштырып, ага карата предметтер аралык ойлорду синтездеп жооп издегендиги;

д) предмет аралык байланышты тереңдетүү, б.а. чектөө менен берилип келген маселеге көптөгөн предметтердин алкагында түшүнүк берүүнү пайдалануу;

е) окуу убактысын үнөмдөө, б.а. бир маселени бардык сабактарда кайталап өтө бербестен, маанилүү жерде окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүктөрүн жалпылаштырып бириктирүүгө жетишүү ж.б.

Кыргыз тилин предмет катары окутууда компетенттүүлүккө тарбиялоо аны окутуунун башка критерийлерине салыштырганда, албетте, сабакта бардык предметтердин интеграцияланышы башкы орунга чыгат. Ал эми калган критерийлердин бардыгы сүйлөшүү компетенттүүлүгүнө кызмат кылуунун тегерегинде кала бере тургандыгын эске алсак, кыргыз тилинде сүйлөгөн кесипкөй жарандык кептик ишмердүүлүгүн калыптандырууга багыттап окутуу иштерин да предметтердин интеграциялоо жетекчиликке ала тургандыгы аныкталат. Мындай көрүнүш кыргыз тилинде тереңдетип окутууга тикелей

тиешеси бар экендигин башка предметтин мугалимдери анча баамга албай, эне тилин коммуникативдүү байланышта, окуучуларга тереңдетип билим берүүдө кесиптик же белгилүү тармак боюнча каражаттарды айкалыштыруу менен үйрөтүү зарыл экендигин аныктап көрсөтүүдө. Коммуникативдүү окутуу иштеринде жүрүп жаткан ар бир кыймыл аракет окуучу менен мугалимдин карым-катышында, алардын бирин-бири толуктап турган чыгармачыл түйшүгүндө аныкталуучу сабактын мазмуну менен өлчөнүп, билим да мына ушул коммуникативдүү байланыш аркылуу жете тургандыгын кыргыз тилчи мугалимдер этибар албай келет. Тактап айтканда, окуу процессиндеги кептик компетенттүүлүктүн мазмуну да, интеграцияланган сабактарда ал жетишкен ийгиликтин өзү да билим берүү мекемесиндеги предметтерди интеграциялоодон көрүнөт [97].

Негизинен интеграциялап окутууга арналган кайсы гана эмгекти албайлы өз эне тилинин мазмунун башка предметтердин мазмуну менен толук интеграциялап өткөндө гана ошол тилди өнүктүрүүдө жакшы натыйжаларды берет деп айтылган. Предметтерди интеграциялоо аркылуу көп окуучулардын ички дүйнөсүнө ошол окуучунун жакшы көргөн предмети аркылуу сүңгүп кирип, анын ички сезимдерин ойготууга, ошол баланын кайсыл нерсеге шыктуулугун, кайсы нерсеге жөндөмдүү экенин билүүгө жана ошого карай түртүүгө шарт түзүлүп берилет. Кыргыз тили-бул биздин эне тилибиз дегенибиз менен кайсы жерде кантип пайдаланууну билбейбиз, кээде өзүбүздүн оюбузду орусча айтып, орусча түшүндүрүп киребиз, биз качан гана ар бир предметти кыргыз тили менен интеграциялап окутуп, окуучуларыбыз кыргыз тилинде ой- жүгүртүп, кыргыз тилинде өз оюн толугу менен түшүндүрүп бере алса, баардык жерде кыргыз тилинде гана сүйлөп, иш кагаздарынын баары кыргыз тилинде толтурулса, кыргыз тилинде турмушта практика жүзүндө колдонгонду үйрөтсөк гана кыргыз тили өркүндөп, өсө алат деп ойлоймун. Окуучу-бул ак кагаз, ак кагазга кандай сүрөт тартсаң ошол кагаз ошол бойдон булганып калат, сенин тарткан сүрөтүң жакшы тартылып өз көрүүчүлөрүн тапса гана ал сүрөт дубалга илинип көргөндөрдү өзүнө тартып, суктандыра

алат, бала да ошол сымал мугалим кандай тарбия берип окутса ошого үйрөнүп, ошого багыт алат. Эгерде туура тарбия бере албай ал баланын өзүнүн ичинде болгон шыгын ойгото албасак, ошол шык, жөндөм ошол боюнча ачылбай, бала келечекте өз ордун таба албай, өзүнүн эмнеге жөндөмдүү экенин сезбей да калышы мүмкүн, азыркы учурда мындай балдарыбыз Кыргызстанда аябай эле көбөйүп бара жатууда. Интеграциялоо аркылуу окуу жүктөмдөрүн азайтуу гана эмес, окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырууга да мүмкүнчүлүк бере алабыз.

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуу менен орто мектептерде окуучуларга филологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруу маселелери, бул эки предметти бир бүтүндүктө карап, аларга бир предмет катары маани берип, биргеликте көңүл бурулушуна байланыштуу каралат жана изилденет. Бул предметтер канчалаган жылдардан бери мектепте окутулуп, тажрыйба топтолуп, илимий – методикалык изилдөө иштери жүргүзүлүп, эмгектер жарыяланып диссертациялар корголуп келе жатканы менен интеграциялап окутуу идеясы эми гана жанданып келе жатат. Мындай идеялардын пайда болушу кыргыз тили менен кыргыз адабиятын биргеликте окутуу окутууну бир аз жакшыртып, өркүндөтүп, өстүрүүгө бир аз болсо да салым кошуп, жемиштүү ийгиликтерди жаратууда. Орто мектептерде бул предметтердин мамлекеттик стандарты иштелип, ага ылайык окутуунун концепциялары аныкталып, окуу программалары түзүлүп, окутуунун максаттары, милдеттери так аныкталганы менен интеграциялап окутууга болгон изденүүлөр жанданып, кайрадан жаңы концепцияларды иштеп чыгышып, жаңы жаңылыктарды жаратууга шарт түзүлүп жатат.

Интеграциялап окутууну өркүндөтүү үчүн эң биринчи ар бир предметчи мугалим өз адистигин мыкты билүүсү зарыл, себеби эки же андан ашык предметтерди интеграциялоодо анын программалык мазмунун жана алар экинчи предметтин кайсы темалары менен интеграциялана алышат, ошонун баарын такташтыргандан кийин сабактын кайсы жеринде бул предметтер

интеграцияланышат, аларды уюштурууда кандай материалдар, кандай маалыматтар, кандай техникалык каражаттар керектелерин аныктоо зарыл.

Экинчиден кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо аркылуу окутуу функцияларын өркүндөтүүчү дидактикалык шарты болуп эсептелинет. Азыркы учурда бул эки сабакты интеграциялап окутуудагы билим берүүчүлүк дидактикалык талаптар деп төмөнкүлөрдү эсептесек болот:

1. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүдө теориялык материалдарды ар дайым практика менен байланыштырып өтүү аркылуу окуучулардын кызыгуусун арттыруу, турмушта, азыркы учурда болуп жаткан окуялар, маалыматтар аркылуу байланыштыруу.

2. Окуучулардын кызыгуусун арттыруу үчүн алардын ишмердүүлүктөрүн активдештирүү, суроо-жооп, талкуулоо, көрсөтүлгөн кырдаал боюнча өз ойлорун ачык айтуу аркылуу талашып-тартышуу аркылуу ортодо бир чечимге келүү.

3. Бул эки предметти интеграциялоодо сабактын структурасын түзүүдө чыгармачылык менен иштеп, сабактын тиби, түрү, колдонулуучу ык-жолдор, каражаттар сабактын темасына, максатына жана мазмунуна жараша өзгөрмөлүү болууга тийиш.

4. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо ар бир окуучунун айткан ойлорун, жоопторун эске алуу менен алардын жоопторун жалпылаштырып бир чечимге келүү.

5. Ар бир интеграцияланган сабак, андагы өтүлүп жаткан материалдын жашап жаткан коом менен байланышуусу, турмуштук кырдаалды мисалга тарта алышы, мугалимдердин өз сабагына берилүү менен, изденүү менен мамиле кылып, окуучуларды кызыктырышы, ойлонтуусу, сабактын жандуу өтүүсүнө шарт түзүүсү.

6. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо аркылуу окуучуларды ар кандай шартта ар түрдүү кырдаалга жараша сөздөрдү тандап, шартка жараша макалдарды пайдалануу менен жооп беришине тарбиялоо. Көркөм

чыгармадагы тексттерди, андагы каармандардын ролун аткаруу аркылуу туура сүйлөөгө үйрөтүү.

7. Ар бир сабакты окуучунун билимин эске алуу менен өтүү. Окуучунун жазуу кебине, оозеки кебине көңүл буруп, анын каталарын аныктап, ал каталарды кийинки өтүлгөн сабактарда оңдоого шарт түзүп, акырын оңдоп кетүүгө багыт берүү.

8. Бул эки предметти интеграциялоо аркылуу сабак өтүүдө кыргыз тилинде да, кыргыз адабиятында дагы мурдагы өтүлүп жаткан материалдар менен, өтүлө турган материалдар менен байланыштырып өтүү. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интерациялап окутууда тилди, кепти, текстти биргеликте, бирдей деңгээлде кароо зарыл.

9. Өтүлүп жаткан ар бир интеграцияланган сабактар структуралык жагынан өтө ийкемдүү жана жандуу болушу керек. Сабакта лингвистикалык, экстралингвистикалык факторлорго, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, билимине, психологиясына, маанайына, маданиятына жараша мамиле кылуусу абзел.

10. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо көркөм тексттердеги, чыгармадагы каармандар аркылуу ар бир окуучунун адеп-ахлагына, психологиясына, кийген кийимдерине, сүйлөгөн сөздөрүнө, санитардык-гигиеналык тазалыктарына көңүл буруп, өздөрүн өздөрү тарбиялап маданияттуу болууга үндөө.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүдө окуучулардын бир гана билим сапатына көңүл буруп, билим сапатын эле өстүрүү эмес, аларды бардык жагынан өнүктүрүүгө шарт түзүлөт. Интеграциялап сабак өтүү үчүн мугалим өзү да изденүүчүлүк менен сабак өтүп, бир гана окуучулардын билимге болгон кызыгуусун арттырбастан, өз предметине карата мугалимдин өз кызыкчылыгы да артып, ар бир сабакты чыгармачылык менен, ар бир окуучунун өзүнө жараша суроо-жооп, тапшырмаларды даярдоо менен алдын-ала пландаштырганга, жандуу сабак өтүүгө белсенет.

1.3. Биринчи бап боюнча корутунду

Интеграциялап окутуу – азыркы учурдун талабына ылайык эң керектүү дидактикалык талап болуп саналат. Предметтерди интеграциялоо менен бирге окуучулар дүйнөнү бир бүтүн нерсе катары кабыл алууга үйрөнүшөт. Окутуунун - бул ыкмасы окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн кеңейтип, активдүүлүккө, акыл-эстүүлүккө, алган билимдерин практикалап көрүп, аны эстутумунда сактоого, баатырдыкка, гумандуулукка, толлеланттуулукка, педагогикалык жактан да, психологиялык жактан да, физиологиялык жактан да туура тарбия алууга шарт түзүлөт.

Интеграциялап окутууга арналган эмгектер жаңы гана чыгып жатканы менен интеграциялап окутуу педагогика менен бирге жаралып, бирге окутулуп келе жатканын жогору жактагы эмгектерден баамдадык. Бул ыкманы азыркы коомдун өнүгүп-өсүүсүнө карата ылайыкташтырып, иш пландарын, ага арналган методикалык китептерди иштеп чыгуу. Интеграциялап окутуу мугалимдер үчүн да изденип, өтө чеберчилик менен сабак өтүүгө даярданууну талап кылып, ар тараптуу, кызыктуу материалдарды издөөгө, техниканы колдонуу менен сабак өтүүгө мажбур кылат. Негизинен кыргыз тилин кайсы предметтер менен болбосун баары менен интеграциялап окутууга болот, айрыкча тектеш предметтер менен интеграциялап окутуу жакшы натыйжасын берип, келечек муундарды инсан катары тарбиялап, татыктуу билим берүүгө түрткү берет.

Жогоруда каралган материалдардын ичинде интеграциялап сабак өтүүнүн максаттары, методдору, окутуунун түрлөрү жана кайсы предметтер менен кантип интеграциялап сабак өтүүнүн үлгүлөрү көрсөтүлгөн. Интеграциялап сабак өтүүдө интеграцияланып жаткан предметтердин мазмундарынын дал келүүсүн, ага карата сабактын планы алдын –ала иштелип чыгышын, сабакты каяктан, кантип өтүлөрү сабак өтүлгөнгө чейин белгиленип бекитилиши зарыл экендиги камтылган.

Бизге чейин интеграциялоо боюнча кандидаттык ишин коргогон М.Тешебаев[131] да, интеграциялап окутуу азыркы замандын талабына шайкеш

келип, эксперимент жүргүзгөндө окуучулардын билим деңгээли салттуу сабактарды өтүүгө караганда сиңимдүү болгонун бир нече мектептерге практика жүргүзүү аркылуу күбө болушкан, ал эми А. Мукамбетова [99] интеграцияланган сабак менен салттуу сабактардын айырмачылыктарын баса белгилеп көрсөткөн, Ж.Чыманов [139] болсо интеграциялоо жаңы көрүнүш эмес экендигин айгинелеп, педагогика качан жаралган болсо, интеграция ошону менен бирге окутулуп келе жаткандыгын өз эмгегинде жазган, интеграция – терминин эле жаңы сөз болуп, эми колдонулуп жатканы менен предметтерди интеграциялоо мурдатан бери эле колдонулуп келе жатат.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо ар бир баланын интеллектине карата, жаш курагына карата мамиле кылуу, сабактын планындагы ар кайсы булактардан алынган материалдарды да ошого жараша колдонуусу сунушталат. Сабакка канчалык мыктылап даярданып, өз чеберчилигине жараша өнүктүрүп, туура суроо коюуну үйрөнсө, анда сабак ошончолук кызыктуу, алган билимдери сиңимдүү болуп, аны практикада, же болбосо турмушта колдонуп көрүүгө түрткү берет. Окуучулардын пайдубалын туура тургузганга жардам бере алсак анда биздин ийгиликтерибиз ошол болот. Бул эки предметти интеграциялоо аркылуу окуучуларды эң биринчи каармандардын образдары аркылуу адептүү болууга, сөз байлыгын өстүрүп эркин көркөм сөз каражаттарын колдонуу менен сүйлөөгө үйрөнсө, интеграциялоо мугалим менен окуучуну да, мугалим менен мугалимди да бири – бирине жакындатып, биргеликте иш жүргүзүүгө, алган билимдеринин кайтарымын практикалап көрүүгө шарт түзөт. Сабакты керек болсо азыркы техниканын өнүгүү учуруна ылайыктап, телефондун макетин жасап, электрдик лампочкаларды туташтыруу менен бүгүнкү сабактын баштоо үчүн менюю басабыз: 1. Менюга кирип андан календарга киребиз да бүгүнкү айдын канчасы экенин көрүп, доскага жазып коёбуз. Андан ары ушул күндөгү заметканы ачып, эмне пландаштырылганын окуп көрөбүз: 1. Сабактын билим берүүчүлүк максаты, мисалы: Фразеологизмдер боюнча «Кылым карытар бир күн» романынын негизинде маалымат алуу; 2. Сабактын өнүктүрүүчүлүк

максаты: Кыргыз тилиндеги буга чейин алган билимдерин толуктап, фразеологизмдер боюнча кеңири маалымат алышып, сахналаштырылган сценканы экрандан көрүшүп, ошол тасмага фразеологизмдерди катышып сүйлөм түзүү аркылуу, кайсыл сөздөр кандай мааниге ээ экенин өзүлөрү таразалап көрүшөт, «Кылым карытар бир күн» романы тууралуу кеңири маалымат алышып, өз билимдерин бир канча жактан өнүктүрө алышат; 3. Сабактын тарбия берүү максаты: «манкурттуктан» алыс болууга, боорукер, ата – энесинин эмгегин баалоого, чыныгы адам болуп тарбияланууга, жаман жоруктардан арылууга, ата – энени сыйлоону, ата мекенди коргоону башкы орунга коюуга тарбияланышат.

1. Галерея – муну басканда Фразеологизмдер жөнүндө жасалган слайд шоуну көрүп, жаңы теманы өтүү менен бирге талкуу жүргүзүшөт.

2. You Tube – ага киребиз да андан «Кылым карытар бир күн» романы тууралуу видео көрүшөт.

3. WPS office – мындан биз романдан алынган тексттерди алып ошолор менен иштешет, тексттерден фразеологизмдерди табышат же сүйлөмдөгү сөздөрдү фразеологизмдер менен алмаштырышат.

5. Google - баскычын басып интернетке киришет жана ал жактан жаңы маалыматтарды алабыз, мисалы: ушул чыгарма аркылуу кыргыз лексикасына келип кирген жаңы сөздөрдү жана алардын маанилери жөнүндө жаңы маалыматка ээ болушат; маңкурт, ире – шире, кабырчык, кабактуу, назилине, аяптоо, тамандырык, жүлгө, жалмыяр, маңгел, бөгөөлгө, кабырстан, шүй, күй ж.б. сөздөр.

6. СМС - муну басканда бизге тапшырма келген болот: жаңы сөздөрдү катыштырып фразеологизмдерге сүйлөмдөрдү түзүшөт.

7. Wat.sab – муну басканда теманы бышыктоо тууралуу суроолор ачылат, мисалы: Фразеологизмдер деп эмнени айтабыз?, Фразеологизм сөздөрдү сүйлөм ичинде кантип колдонобуз, аларды бири – биринен бөлүп колдонууга болобу? «Кылым карытар бир күн» романында ким тууралуу, эмне тууралуу сөз болот? Кайсы доорлорду камтыйт?

8. Power Saver – муну басканда телефондун заряды түгөнүп жаткандыгын билдирип лампочка улам өчүп, кайра жанат. Бул убакта тезинен тапшырма берип, балдарды баалап, сабакты бүтүрүү керек, антпесе телефондун заряды түгөнүп өчүп калат.

Ушундай техниканын өнүгүү мезгилинде физик мугалимдер менен биргеликте ушундай сабактарды өткөрүүгө болот, бул албетте окуучулардын кызыгуусун күчөтүп, доскага чыгып телефонду басып көрүүгө аракет кылышат.

Бизден мурда издөөгө алынган эмгектерден карап чыгып, кыргыз тилин кыргыз адабияты менен ушул сыяктуу кызыктуу сабактарды өтүүдө интеграцияласак болоорун, бул аркылуу биз окуучулардын ички дүйнөсүн жандандырып, аларды да ойлондурууга, кыргыз тилин физика сабагы менен да интеграциялап, телефонго окшогон башка нерселерди жасап чыкса болорун далилдеп, окуучулардын физика сабагына болгон кызыгуусун жогорулатсак болот экен. Биз предметтерди интеграциялоо аркылуу туура тарбия, же кандайдыр бир нерселерге шыктандырып гана тим болбостон, окуу жүктөмдөрүнүн сааттарын да азайтууга жардам бере алат экенбиз. Мындай сабактар жаңы бүтүп жумушка орношкон жаш мугалимдердин чыгармачылык жөндөмдөрүн өстүрүүгө түрткү берет.

II БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Изилдөөнүн объектиси – жалпы билим берүүчү орто мектептердин жогорку класстарында кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – орто мектептин жогорку класстарында кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздери.

Ишти изилдөөнүн негизги материалдары катары КРнын Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы, КРнын Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамы, 2020-жылга чейин мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча Улуттук программа, кыргыз тили менен кыргыз адабиятын окутуунун мамлекеттик предметтик стандарттары, окуу программалары менен окуу китептери, педагогикалык-методикалык адабияттар, кыргыз тили менен кыргыз адабиятын орто мектептерде окутуунун абалы, окутуунун тажрыйбалары, сөздүктөр ж.б. талдоого алынды. Кыргыз тили жана кыргыз адабияты боюнча окуу китептерине талдоолор жүргүзүлдү.

Кыргыз тили предметинин мазмуну жөнөкөйдөн татаалга кеткен өз алдынча системаны түзүп турат. Ал кыргыз тилин эне тили катары окутуунун негизги багыттары катары эсептелинет жана ал мугалим менен окуучуга предмет боюнча түшүнүктү жалпылап жана бүтүндүгүн түшүндүрөт.

Кыргыз тилинин мазмунунун өзөгүн төмөндөгү бөлүктөр түзөт:

- сөз, анын тилдеги жана кептеги орду;
- сүйлөм, анын тилдеги жана кептеги орду;
- байланыштуу кеп, кептин түрлөрү, текст жана стилдер;
- орфография;
- пунктуация.

Бул мазмундук өзөк окутуунун бардык этаптарын аралап өтүүчү сызыкты түзөт жана ар бир класстын тиешелүү учурларында ачылып берилет. Курс кыргыз тилин башталгыч класстардан тартып окутуунун логикалык уландысы болуп саналат, т.а. жалпы мазмун, окуп-үйрөнүүнүн формалары менен методдору уланмалуулук принцибинин негизинде түзүлгөн.

Курс төмөндөгүдөй этаптарга бөлүнөт:

Аталган курстардын урунттуу мазмуну төмөндөгүдөй:

1-этап. 5-класс: башталгыч класс менен жогорку класстардын материалдарын камтыган аралык этап.

Бул этапта текст жөнүндө, тил бирдиктери: сөз, сөз айкаштары, сүйлөм, алардын кептеги кызматы жөнүндө маалыматтар кайталанат, тереңдетилет. Фонетика, орфоэпия жана графика боюнча («сөз жана анын тыбыштык кабы (кабыгы)») маалыматтар өзүнчө бөлүктөр менен берилет.

2-этап. 6-7-класстар: морфология курсу.

3-этап. 8-9-класстар: синтаксис курсу.

4-этап. 10-11-класстар: лексика жана грамматика боюнча материалдарды жалпылоо, системалоо ишке ашат, мындан сырткары, байланыштуу кеп, кептин түрлөрү, текст жана стилдер тереңдетилет.

Кыргыз тилин 10-11-класстарда окутуунун максаты жана милдеттери.

Максаты: окуучуларды жазуу жана оозеки кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө эне тилиндеги кеп маданиятынын чен-өлчөмдөрүн туура сактоого, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө көнүктүрүү.

Милдеттери:

Таанып-билүүчүлүк. Окуучунун (бүтүрүүчүнүн) эне тилин, дүйнөнү таанып-билүүнүн, чындыкты чагылдыруунун, таалим-тарбия алуунун каражаты катары толук таанып-билип, өз ишмердүүлүгүндө толук кандуу колдоно билүүсүнө жетишүү. Кеп ишмердүүлүгү менен ойлоо ишмердүүлүгүнүн

биримдигин, кеп ишмердүүлүгүн кеп маданияты менен тыгыз байланышта колдоно алуу, пикир алышуудагы алардын маанисин, барк-баасын терең аңдап-билип, турмушта колдоно билүү көндүмдөрүн калыптандыруу. Тексттин коммуникативдик табиятын терең өздөштүрүү, текст талдоонун жана текст түзүүнүн мыкты көндүмдөрүн калыптандыруу. Кептин стилдери, алардын өзгөчөлүктөрү тууралуу теориялык жетиштүү маалыматтарды алуу, практика жүзүндө текстти талдоого, мазмунун өркүндөтүп кайра түзүүгө жана жаңы текст жаратууга көнүктүрүү. Оозеки кептеги орфоэпиянын, жазуу кебиндеги орфография менен пунктуациянын жана да адабий тилдин нормаларын сактоонун зарылдыктарына бекем ынандыруу.

Жүрүм-турумдук. Кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу) жогорку деңгээлде колдонууга, сабаттуу жаза билүүгө, коомдук чөйрөдө маданияттуу сүйлөөгө көнүктүрүү. Тил бирдиктерин эркин жана аң-сезимдүү түрдө оозеки-жазуу кебинде колдонууга, өз пикирин, көз карашын толук билдирип, далилдөөгө, тил каражаттарын сүйлөшүүнүн максаты менен милдетине, чөйрө менен жагдай-шартына жараша орундуу колдоно билүүгө машыктыруу. Окуучуну өз кеп ишмердүүлүгүнө көңүл буруп, аны өз алдынча өркүндөтүүгө болгон жөндөм-көндүмдөрүн бекемдөө.

Баалуулук. Кыргыз тилин эне тил катары баалап, аны менен сыймыктанып, өзүн-өзү, өз улутун, мекенин, дүйнөнү таанып-билүүнүн кубаттуу куралы, соолбос булагы катары эне тилин кастарлап, илим-билимди, кесипти өздөштүрүп, жан дүйнөсүндө аларды өздөштүрүүнүн каражаты катары колдонуу көндүмдөрүн өркүндөтүү.

10-класс.

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү жана алардын пайда болуу жолдору. Омонимдер, алардын пайда болуу жолдору. Синонимдер, алардын түрлөрү. Антонимдер, алардын түрлөрү. Табу жана эвфемизмдер.

Кыргыз адабий тили жана жергиликтүү диалектилери боюнча жалпы маалымат.

Этиштин татаал формалары, алардын мүнөздүү белгилери.

Баш мүчөлөрдүн арасына сызыкчанын коюлушу. Татаал сүйлөмдүн синтаксиси.

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн арасына коюлуучу тыныш белгилер.

Кептин түрлөрү. Кептин түрлөрү жана кептин стилдеринин карым-катнашы; ой жүгүртүү менен илимий стилдин карым катнашын аныктоо; публицистикалык стилдеги тексттен баяндоо жана ой жүгүртүү кебинин элементтерин таап, алардын публицистикалык стиль менен карым-катнашын аныктоо.

Кептин стилдери. Кептин стилдери боюнча билимин системалаштыруу жана жалпылаштыруу. Кептин стилдеринин стилдик белгилери боюнча өз ара карым-катнашы. Расмий иш кагаздары. Программа. Устав. Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк. Реферат. Конспект. Цитата. Публицистикалык стилде аткарылуучу практикалык иштер тууралуу түшүнүк. Интервью. Репортаж.

11-класс.

Адабий тилинин өнүгүүсү жана калыптануусу.

Кыргыз эли колдонгон жазуулар: Орхон-Енисей, араб, латын, орус жазуулары .

Фразеологизмдер жана алардын мүнөздүү белгилери. Фразеологизмдердин өз ара бөлүнүшү (фразеологиялык айкаштар, фразеологиялык ширешүүлөр, фразеологиялык бирдиктер). Фразеологизмдердин макал-лакаптар менен карым-катышы жана айырмасы.

Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын негизги багыттары, жолдору (булактары).

Стиль, стилистика жана кеп маданияты

Кыргыз адабий тилинин өнүгүшү

Кептин түрлөрү. Кептин түрлөрү боюнча билимин системалаштыруу жана жалпылаштыруу. Кептин түрлөрү жана кептин стилдеринин карым-

катнашы (кептин ой жүгүртүү менен илимий жана публицистикалык стилдин байланышы).

Кептин стилдери. Расмий жана расмий эмес иш кагаздары боюнча билимдерин системалаштыруу жана жалпылаштыруу. Публицистикалык стилде аткарылуучу практикалык иштер тууралуу түшүнүк. Портреттик очерк. Макала. Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк. Библиография. Конспект. Реферат. (Кеңейтип кайталоо). Көркөм адабий стилдеги аткарылуучу иштер. Аңгеме, жомок, тамсил, эссе.

Кеп маданияты жөнүндө түшүнүк. Кеп маданиятынын белгилери жана анын компетенттери. Кептин тазалыгы, кептин тактыгы, тууралыгы, логикалуулугу, кептин орундуулугу, кеп адеби, кептин байлыгы, эмоционалдуулугу, булардын өз ары катышы жана тил каражаттары. Чечендик кеп, анын белгилери.

Окуу курсунун мазмунунун түшүндүрмөсү:

Мазмундук өзөктүн биринчи, т.а. «Сөз, анын тилдеги жана кептеги орду» аттуу бөлүгүндө сөздүн мааниси, кептеги ролу, сөз түркүмдөрү, алардын түрлөрү, кептеги кызматы ачылып берилет;

«Сүйлөм жана анын кептеги орду» аттуу бөлүгүндө сөз айкашы, сүйлөм, алардын түрлөрү, сүйлөмдүн кептеги коммуникативдик кызматы ачылып берилет;

«Байланыштуу кеп, кептин түрлөрү, текст жана стилдер» (5-11-кл.) аттуу бөлүгүндө байланыштуу кеп, кептин түрлөрү, текст, анын түзүлүшү жана стилдер тууралуу түшүнүк берилет жана окуучулардын байланыштуу кебин өнүктүрүү, текст түзүп жазуу-сүйлөө ишмердүүлүгүн өркүндөтүү иштери аткарылат;

Орфография (5-11-кл.) бөлүгүндө окуучулардын орфографиялык сабаттуулугу бекемделинет;

Пунктуация (5-11-кл.) бөлүгүндө окуучулар сүйлөмдөрдү жазуудагы сабаттуулугу бекемделинет.

Бул этаптардын ар биринин өзөгүн байланыштуу кеп, кептин түрлөрү жана стилдер, кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү (угуу, сүйлөө, окуу, жазуу) аралап өтөт. Ал материалдар жөнөкөйдөн татаалга кеткен системалык ырааттуулук менен ар бир этапта ар бир класста грамматикалык-лексикалык материалдар менен бирге жуурулуштуруп сунушталып отурат.

Кыргыз адабияты предмети жаш муундун руханий жан дүйнөсүн, эстетикалык аң - сезимин, көркөм табитин, адептик-ыймандык жүрүм –турумун калыптандыруучу предмет катары өзгөчө мааниге ээ. Ушундан улам кыргыз адабиятын окутуунун сапатын көтөрүү алдыда турган өтө актуалдуу маселе [74].

2018-2019 - окуу жылында орто мектептерде Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан мурда бекитилген, айрым өзгөртүүлөр менен 2011-2012- жылдарда жарык көргөн кыргыз адабияты окуу программасы колдонулат.

Программада адабиятты үйрөнүү үч этапка бөлүнөрүн мугалимдердин эсине салабыз.

I этап. V- VII класс. Адабияттык окуу курсу (литературное чтение).

II этап. VIII – IX класс. Тарыхый-адабий курстун элементтерин ичине алган, системалык курска жакындатылган адабияттык окуу.

III этап. X–XI класс. Кыргыз адабиятынын системалуу курсу.

I этап – бул адабияттык окуу. Мында окуучулар айрым-айрым чыгармалар, алардын үзүндүлөрү, жомок, макал-ылакап жана башка жеке-жеке жанрлар, ал жанрлардын эреже-жолуна ылайык жазылган, түзүлгөн кээ бир көркөм дөөлөттөр менен таанышат. Адабият теориясынан элементардык маалымат алышат. Бул класстарда жазуучунун жандуу сөзүн добушун чыгарып окуу, үн кубултуп көркөм окуу чоң орунду ээлейт. Текстти көркөм окуу жагынан мугалим окуучуларга үлгү бериши керек. Адабий текстти үйрөнүү, көркөм окуу, тилдик талдоо чыгарманы аналитикалык талдоолор менен айкалыштырылышы максатка ылайыктуу. Адабий каарман, көркөм

чыгарманын жанрлары, тектери, түрлөрү, алардын айырмасы, сюжет, троп жана анын түрлөрү жөнүндө биле баштайт.

II этап – бул адабияттын спецификасына, образдар системасына, чыгармалардын мазмунуна тереңдеп кире турган мезгил. Үн кубултуп көркөм окуу бул этапта да маанисин жоготпойт. Жазуучунун чыгармасын, адабиятты, адабий процессти доор, коомдук-тарыхый мезгил менен байланышта үйрөнүүгө алгачкы чалгы чалынат. Автордун биографиясынан окулуучу чыгармага байланыштуу кыска маалыматтар берилет.

III этапта көркөм чыгармаларды тарыхый-адабий негизде үйрөнүү системалык мүнөзгө өтөт. Искусствонун турмуш менен байланыштуулук принциби жетекчиликке алынат. Класста чыгарманын эстетикалык жана адеп-ахлак проблемаларына көңүл буруу өзгөчө актуалдашат. Жазуучунун өмүр-баяны доор жана окулуучу чыгармалары менен байланышта каралат. X–XI класстардын адабият курсу обзордук жана монографиялык темаларды ичине алат. Адабий обзорлордо ошол мезгилдик тилкенин социалдык тарыхый өзгөчөлүгүн, учурдун коомдук-саясий, рухий эстетикалык таламдарынын адабияттын тематикасына жана проблемасына тийгизген таасири, чыгармалардын, адабий-көркөм процесстин мүнөздүү касиеттери кыска, так сыпатталат. Айрым этаптык мүнөздөгү урунттуу чыгармаларга кыскача токтолуп, алардын жалпы адабий өнүгүштөгү ордун белгилеп көрсөтүү максатка ылайык.

Адабиятты окутуунун кайсы гана этабында болбосун, чыгарманын көркөм образын, эстетикалык сулуулугун анын идеялык адеп-ахлактык мазмуну менен бирдикте окутуп үйрөтүүгө көңүл буруу зарыл. Көркөм чыгарманы идеялык-тематикалык планда гана талдап, көркөм формасын унутта калтыруу – адабияттын образдык спецификасын унутуу деген сөз. Адабиятты окуп жатып, окуучу сөз даамын татсын, көркөм образдан рахат алсын, жазуучунун тилине тамшансын, сөз байлыгы өссүн, каармандар менен кошо толгоносун, күлөсүн, ыйлайсың жана алар менен бирге азапка кабылсын, турмуштук татаал суроолорго жооп издесин, адабий табити тарбиялансын, эң

негизгиси, руху арууланып, инсан катары өссүн, ошол өсүүдө окуган адабий чыгармасы көмөк көрсөтсүн. Бул үчүн окутуунун ийкемдүү формаларын, методдорун, каражаттарын, жаңы ыкмаларын колдонуу талап кылынат. Лекция, диспут, семинар, сабак-сахна, сабак-конференция, адабий викторина, сабак-тегерек үстөл сыяктуу жана башка салттык жана интерактивдүү формаларды, ыкма-жолдорду активдүү пайдалануу, окуучулардын өз алдынча иштешине доклад, реферат, конспект, билдирүү, рецензия, аннотация, изложение жазышына көбүрөөк көңүл буруу жакшы натыйжаларды берет.

Окуучунун мамлекеттик тилде бай лексика менен сабаттуу сүйлөй жана жаза билиши кыргыз тили менен адабиятынын мектепте сабаттуу окутууга байланыштуу экенин эстен чыгарбоо керек.

Адабият боюнча окуучулардын билиминин тереңдешине жана кеңейишине техникалык жана көрсөтмө каражаттар, кино, радио жана теле берүүлөр, компьютер, интернет, видео тасмалар менен иш жүргүзүү чоң мааниге ээ болот. Адабият сабагын класстан тышкары ийрим иштери, адабий кечелер, диспут, квн, музейлерге, концерт, кино театрларга, адабияттык жайларга экскурсияга баруу, эл арасында китепти пропагандалоо жана кошумча, тандоо сабактарын өткөрүү менен терең айкалыштыруу зарыл. (Кут билим. 2013-жыл, 2-август)

Окуу планына ылайык кыргыз адабияты боюнча 10– класста – 102 саат, 11– класста – 102 саат окуу жүктөмү бөлүнгөн жана кыргыз тили боюнча 10- класста - 68 саат, 11- класста – 68 саат бөлүнгөн, мына ошол сааттарды бири- бири менен айкалыштырып же болбосо интеграциялап өткөнүбүздө:

1. Көркөм чыгармалардагы сүрөттөөлөрдү, окуяларды, айрым кырдаалдарды көз алдыга элестетип, оозеки айтып берүүгө, ошонун негизинде жазуучу сүрөттөп жазган турмуштун бүтүндөй сүрөтүн көз алдыга элестетүү менен өтмө мааниде колдонулган сөздөрдү таап анын ордуна түз маанисин коюу менен салыштыруу аркылуу алардын ортосундагы стилдик айырмачылыктарды билишет.

2. Чыгарманын идеялык-көркөмдүк бөтөнчөлүгүн эске алуу менен ага талдоо жүргүзүү, өтүлүп жаткан чыгарманын идеялык-нравалык проблематикасын ачуу жана чыгарманын сюжет, композиция, образдар системасынын, андагы тил каражаттарынын өз ара биримдиктеги идеялык – көркөмдүк ролун аныктоого үйрөнүшөт.

3. Чыгармада берилген мезгилге, каармандарына, ар түрдүү мифтик, жомоктук мисалдарды болуп жаткан окуяларга карата колдонуудагы автордук чеберчилигин аныктоо, окулган чыгармага далилдүү баа берүү, өз оюнун планын оозеки же жазуу түрүндө түзүүгө үйрөнүшөт.

4. Өтүлгөн чыгармада камтылган көйгөйлөр боюнча ой жүгүртүү менен ар түрдүү темадагы дил баяндарды жазууга үйрөнүшөт, ошондой эле адабий публицистикалык темада ой жүгүртүүгө көнүгүшөт.

5. Коомдук саясий, адабий сын - макалалардын тезисин жана конспектисин түзүүгө, окулган чыгарма боюнча рецензия жазууга, адабий сын изилдөөлөрүн, өз баасын билдирүүгө, адабий темада доклад, реферат жазууга машыгышат, үйрөнүшөт.

6. Орфографиялык сөздүк менен иштеп сөздөрдү туура жазып, сөз байлыгын өстүрүүгө шарт түзүлөт.

7. Көркөм чыгармалардын тексттеринен фразеологизмдердин колдонулушуна, алардын маани жактан өзгөчөлүктөрүнө, түгөйлөрүнүн өзгөрүүгө учураган жана учурабаган формаларына байкоо жүргүзүшөт. Тексттердеги эскирген сөздөрдү жана лексикалык диалектизмдерди таап, алардын мурунку жана адабий тилдеги маанилерин аныктоо, колдонулуш себептерин ачып көрсөтүүгө үйрөнүшөт.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап сабак өтүүдө үч максат коюлат:

1. Билим берүүчүлүк максаты: Этиштер жөнүндө кеңири маалымат алышат, сөздүктөр менен иштешет, Касымаалы Жантөшевдин «Каныбек» повестинин тексттин окуу, текстти талдоого үйрөнүшөт;

2. Тарбиялоочулук:

а) кыргыз тили сабагынан: эне тилинин бай казынасы менен баланын жан дүйнөсүн арууландыруу, ал сөздү колдонуп сүйлөп, сүйлөө маданиятына, мамилелешүү маданиятына үйрөшөт, текст жаратып, аларды акыл эмгегинин маданиятына тарбияланышат, патриоттуулукка, эр жүрөктүүлүккө, достукка, сүйүүгө бекем турууга, кыргыз адабиятындагы кесипкой каармандардын образдары аркылуу, инсандын адамгерчилик сапаттарына тарбияланышат, жан дүйнөсүнүн улуттук жана адамзаттык асыл үлгүлөргө жараша калыптанышат, адамдык нарк-насилдердин бийик үлгүлөрүн өздөштүрүүгө үйрөнүшөт.

3. Өнүктүрүүчүлүк: эне тилинде эркин сүйлөөгө, эркин ой-жүгүртүүгө, жазуу жана оозеки көндүмдөрүн өнүктүрүү, эне тили аркылуу улуттук жана дүйнөлүк акыл-ой мурастарын өздөштүрүү ишмердүүлүгүнө калыптанышат, адабий казынанын бай мурастарын изилдеп-талдап ой-жүгүртүп үйрөнүп, жан дүйнөсүн мыкты үлгүлөр менен байытуу, асылдыкты адабият аркылуу турмуштан издөөгө, өзүн-өзү ошого көнүктүрүүгө аракет кылышат.

Сабактын темасы: Кыргыз тилинде «Этиштерди»[113] өтүп жатканыбызда адабияттагы Касымаалы Жантөшевдин «Каныбек»[52] романынан алынган текстке талдоо жүргүзүшөт.

Этиш

Заттардын кыймыл-аракетин, ал-абалын жана акыл-ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш деп айтабыз. Этиштер эмне кылып жатат? эмне кылды? эмне кылат? - деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Этиш термини эт - деген сөздөн келип чыккан. Ал «иште-», «кыл-», «аткар-» - деген маанини билдирет. Булар байыркы учурларда активдүү колдонулуп, азыр кыргыз тилинде өз алдынча турганда колдонулбай калган, кабыл эт-, сабыр эт-, кыймыл эт-, былк эт-, солк эт- деген сөздөр татаал этиштин тутумунда гана колдонулат. Этиш сөздөр түзүлүшүнө карата жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй этиштер: отур, тур, чык, ал, жаз ж.б. Татаал этиштер: отуруп тур, чыгып тур, чаап кой, айтып кой, алып бер, жеткирип кел.

Кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүнүн ичинде этиш сөз түркүмү өзгөчө орунда турат. Анткени, биринчиден, этиштер тилдеги сөздүк кордун салыштырмалуу көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Экинчиден, этиш сөздөрдүн башка сөз түркүмүнө өтүп кетүүсү өтө сейрек учурайт. Алар тилдеги туруктуу лексика грамматикалык топту түзөт. Башка тилдерден этиш сөздөрдүн ооп келиши, башкача айтканда, кабыл алынышы жокко эссе. Үчүнчүдөн, этиш сөздөрдүн грамматикалык түзүлүшү өтө татаал, анын грамматикалык категориялары да өздөштүрүүгө бир топ оор[1, 104-106-б.].

Кичинекей кул.

Кулун жал болсо мингеним,

Кулун тон болсо кийгеним,

Куурасам акыл табышар,

Кумар көз болсо сүйгөнүм!..

деп, кызыл чырай нур жүздүү, кырдач мурун, кара каш, кара көз кичинекей жаш Каныбек таягына сүйөнүп, бийик асканын башында, атасы Сансыздан үйрөнгөн ырын ырдап турат.

Мезгил түш кыйшайган.... аба ысык... күн ачык.... Асканын алдындагы кичинекей булактан суу ичишип, койлор булактын эки жагында жай баракат оттоп жүрүшөт. Үйдө калган козусун сагынганын билдиргендей, анда-санда кенже тууган соолуктардын маараган үндөрү бирде мындан, бирде тигинден угулат.

Каныбек али асканын башында турат. Ал жөн эле турган жок, “ мен сенин курагыңда Шамырбек даткага кул болуп келип кой кайтардым. Ошондон бери менин сүйгөн жерим ушул асканын башы, бул асканын башына туруп караганда, айланаң алда кайдан бери алаканыңда тургандай көрүнүп турат. Мен дайыма ушул аскага чыгып эки жакты, көбүнчө ата, энем жүргөн Алай тарапты карайм, кайгымы басам, көңүл ачам» - деп айткан атасынын сөздөрүн эсине түшүрүп, айланасына ач көздүк менен көз жүгүртүп турат [52].

Бул тексттин ичинен этиш сөздөрдү таап аларды экиге бөлүп татаал этиштерди өзүнчө, жөнөкөй этиштерди өзүнчө бөлүп карайбыз. Тапкандан

кийин текстти талдашат. Этиш сөздөрдөн сырткары бул тексттин ичинде сүрөттөөнү табышат. Мисалы: автордун Каныбекти, жайлоону сүрөттөөсүн.

1.

Таблица 2.1.1.- Тексттин ичиндеги кыймыл – аракетти билдирген сөздөр кайсылар кластер түзүшөт.

№	Жөнөкөй этиш сөздөр	Татаал этиш сөздөр	Этиштерди катыштырып сүйлөм түзүшөт
1.	Мингеним	Ырдап турат	«Кулун жал болсо мингеним» - деп кичинекей Каныбек ырдап турат.
2.	Кийгеним	Оттоп жүрүшөт	«Кулун тон болсо кийгеним» - деп кичинекей кул, анын атасы да ушинтип эч нерсеге жетинбей жүргөнүн атасынын ырынан туюп, асканын башында дале болсо ойлонуп турат, ал эми койлор болсо анын кул экенин билбестен, булактан суу ичип, жай баракат оттоп жүрүшөт.
3.	Табышаар	Туруп караганда	«Куурасам акыл табышаар» - өзүнө шерик болуп, чогуу акылдаша турган жакшы адам жанымда болсо экен- деп эңсеп, асканын башынан ырдап туруп караганда баары алаканга салгандай көрүнөөрүнө ишенип, суктанып карап турду.
4.	сүйгөнүм	көрүнүп турат	«Кумар көз болсо сүйгөнүм»- деп ырдап асканын башында, атасынын: « бул асканын башынан карасаң айланаң алаканга салгандай көрүнүп турат» - деп айткан сөзүн эстеп турат.
5.	сүйөнүп	жүгүртүп турат	Таягына сүйөнүп Сансыздан калган ырын ырдап, айлананы карап ой жүгүртүп турат.

2. Биздин кыймыл-аракетибиз этиш сөздөрдү пайда кылып, максатыбызды түшүндүрүп бере алабы?

3. Кыймыл-аракет дегенде эмнени түшүнөсүңөр?

4. Кичинекей кул деген ким, анын алдына койгон максаты эмнеде?

5. Малайлык атадан балага өтүп берилеби, эмне үчүн аларда эркиндик жок?

6. Каныбекти автор кандайча сүрөттөйт, ал сүрөттөөнүн кайсы түрүнө кирет?

7. Каныбекти кул кылып жумшоого, же болбосо башка байларга кул кылып жиберүүгө кайсы мыйзам негиз болот?

8. Каныбектин ар бир жасаган кыймылынан этиш сөздөрдү тапсак болобу? .

9. «Патриоттуулук», «эркиндик», «сүйүү», «достук» – деген сөздөрдүн маанилери кандай, силер ага кандай түшүнөсүңөр?

10. Каныбектин бардык күчү, анын жасаган ар бир кыймылы эмне үчүн, ким үчүн жумшалат?

11. Анархандын бай жашоодон качып, Каныбекке жардам бергендеги кыймылын кандай түшүнсөк болот?

12. Алымдын ар бир жасаган кыймылы досу үчүн жасалганбы, же башка маанини береби? – деген суроолор аркылуу сабакты жыйынтыктайбыз.

Бул текстти үйдөн толук окуп чыгып анын ичинен этиштерди жана бизге түшүнүксүз, тааныш эмес сөздөрдү таап келебиз. Бизге түшүнүксүз болгон сөздөрдү таап, сөздүктөрдү колдонуу менен маанисин чечмелейбиз. Аларга сүйлөм түзүп, этиш сөздөрүн таап, түзүлүшүнө карай кандай этиштер экендигин аныктайсынар?

«Каныбек» романын окуу менен окуучулар сабырдуулукка, патриоттуулукка, эр жүрөктүүлүккө, акылдуулукка, адилеттик үчүн күрөшүүгө, өз ишин так аткарууга, өзүнүн акылдуулугу аркылуу башкалардан бийик тураарын далилдеп, окуучуларды да ошондой болууга үгүттөйт. Чыгармага өздөрү талкуу жүргүзүү менен чыгарманын баалуулуктарын таап чыгышат. Каныбектин образы аркылуу, анын жанындагы каармандар аркылуу жакшы окууга, тырышчаактыкка, эркектерге тиешелүү болгон иштерди аял деле багындыра алышын көрсөтүп Анархандын образы аркылуу көрүшүп, бул чыгармага карата дил баян жазышат.

Адамдар өздөрүнүн аң - сезимдеринин ишмердүүлүгүн кыймыл-аракеттери аркылуу чагылдырып бере алат. Адамдардын дүйнөнү өздөштүрүүдө, андап билишинде анын жолдору, формалары көп. Ар бир адам дүйнөнү ар кандай жол аркылуу таанып-билет, практикалап көрүү аркылуу өздөштүрөт, өз кызыкчылыктарына карата өнүгүүгө аракет кылышат. Дүйнөнү бүтүн, толук нерсе катары окуп, үйрөнүүгө шарт түзүлөт. Кыргыз тили анын

тилин, тилдин грамматикасын, лексикасын, орфографиясын үйрөтүп туура сүйлөөгө, туура жазууга үйрөтсө адабияты аркылуу сөз байлыгын өстүрүүгө, ойлоо жөндөмдүүлүгүн кеңейтүүгө, каармандардын кыймыл-аракеттери аркылуу жеткен ийгиликтерин карап отуруп окуучулар алардан тарбия алып, өз жөндөмдөрүн туура колдонуу менен ийгиликтерди багынтууга тарбияланышат. Кайсы адамды албайлы ага өзүнчө башкаларга окшобогон өзгөчөлүктөрү болот, мугалим ошондуктан ар бир баланын өзгөчөлүктөрүн байкап, аны өнүктүрүүгө түрткү берүүчү курал болушу керек. «Мугалим»- деген педагог эле эмес психолог да болуусу зарыл. Баланы педагогикалык жактан эле эмес, психологиялык жактан да, физиологиялык жактан да тарбиялап, алардын ишке болгон аракеттерин да өстүрүүсү абзел. Мугалим – бир эле мезгилде мугалим да, ата-эне да, окуучунун сырдаш досу да, агасы да, эжеси да, бирге ойногон оюндашы да, окуудагы атаандашы да болушу шарт. Керек болгондо күлдүрөсүң, урушасың, ыйлатасың, сүйүнтөсүң, сырдашасың ошентип отуруп балага керек болгон тарбияны бере аласын. Азыр бизде мугалим урушту десе ата-энелер чуркап келишет, андай туура эмес, билим берүүдө, тарбия берүүдө балага жакындоо үчүн ар кандай жолдорду карап чыгасың. Уруш десе уруп, тепкилөө эмес, сөз менен аң -сезимине, анын жаш курагына жараша акылына жеткире каармандардын мисалында айтуу, түшүндүрүү. Ар бир бала жаш курагына ылайык турмуштук жана социалдык жагдайларга туш болуп, аларды чечүүдө өз күчүнө, акылына же болбосо башкалардан алган сабактарына таянуу менен кырдаалды оңдоого ылайыкташат. Ал үчүн түрдүү философиялык, илимий, көркөм адабияттарды окуп, же бирөөлөрдөн угууга жана үйрөнүүгө туура келет. Окуучулардын кабыл алуусу да ар түрдүү, б.а. бири өзү окуса, бири бирөөдөн укса, дагы бири окугандарын кагазга түшүрүп, андан соң гана түшүнүгүн толуктоого жетишет. Ошондуктан кабыл алуу менен өздөштүрүүнүн өзгөчөлүктөрү түрдүүчө. Мына ушундай маселелерди, тактап айтканда, окуучулардын аң-сезими, руханий дүйнөсү, ааламды таанып билүүсү, алардын кабыл алуусу, инсан катары коомдогу иш-аракети – тарбиянын жана билим берүүнүн негизинде өнүгүп жүрүп отурат. Булар педагогика жана

психология илимине негизделет. Жаш муунду инсан катары тарбиялоодо, билим берүүдө педагогика менен психология үзөңгүлөш болуп, бири-бирин толуктап туруучу илимдерден. Алардын турмуштук жагдайлары, саясий жана социалдык кырдаалдардын негизинде ишке ашырылаары белгилүү. Ошондуктан, коомдун толук кандуу аң-сезимдеги адамдары окуп, билим алып, тарбияланып, үйрөнүп жана өзүн-өзү көзөмөлдөп жана жетектеп туруу – анын психологиясынан көз каранды. Кыргыз тилиндеги сөздөрдү адабияттагы көркөм чыгарма гана көркүнө чыгарат, бул эки предметти бирге интеграциялоо аркылуу окуучунун жан дүйнөсүн ачуу керек, андай кылуу үчүн мугалим тынбай, күнү-түнү эмгектенүүсү зарыл. Окуучунун ички дүйнөсүнө кирүү менен гана анын ичинде жаткан шыгын ойгото аласың. «Шык деген – эмгекти сүйүүнүн эң сонун кыртышында талант чырпыгынын өсүп жетилип, бакыбат даракка айланышы. Өз шыгын табуу, аны түбөлүккө кармап калуу – бактаалайдын булагы» - деп айткандай бул эки предметтин мазмундарын бириктирүүдө педагогика менен психология да алардын ичинде камтылып туруусу зарыл. Себеби алар окуучулардын ички дүйнөсүн ачууда, аларда болгон шык-жөндөмдөрүн ойготуучу ролду ойношот.

Изилдөөдө төмөнкүдөй методдор колдонулду: 1. Изилдөөнүн теориялык методдору. Метод- «ыкма», «жол» – дегенди түшүндүрөт. Теориялык жактан да, практикалык жактан да өтүлүп жаткан теманын турмушта колдонулаары, аны ишке ашыруунун шарттары туура белгиленген убакта, үйрөнүүнүн жолдору бат аныкталат. Окуучуларды окутууда анын эмнеге кызыктар экендигин билүү үчүн, алардын кабыл алуусунун, теманы өздөштүрүүсүнүн канчалык деңгээлде экендигин билүүдө байкоо методун колдонгондук. Байкоо жүргүзүүдө бизге керектүү маалыматтарды алууда, ар тараптуу изилдөө жүргүзүшүбүз зарыл.

Тажрыйбаларды талдоо жана аларды жыйынтыктап, практикада колдонуу методу: өтүлүп жаткан ар бир теманы турмуш менен байланыштырып, биз колдонуп жазып жүргөндөрүбүздүн туура же туура эмес экендигин окуучулар менен чогуу талдоо, алардын ойлорунун канчалык чындыкка жакындыгын

аныктоо. Илимий булактардан үйрөнүү методу: ХХ кылымдан бери окутулуп келе жаткан программалар тууралуу да салыштырып карап чыгуу, кайсы материалдарды колдонушуп кантип сабак өтүшкөн, азыркы учурдун талабына ылайык интернет булактарынан пайдалануу, окуучуларга туура багыт берүү жана илимий ойлордун жана алардын жыйынтыктарынын далилдүү болушун камсыздайт. Мектептеги документтерди анализдөө методу. Мектепте класстык журналдар, сабактардын жүгүртмөлөрү, август кеңешмесине коюлган секциялык иштердин темалары, токтомдору, мугалимдердин календарлык пландары, план конспектилери, сабактарда пайдалануучу материалдар окуучулардын жаш курагына, ойлоо жөндөмдүүлүгүнө дал келеби, кыргыз тилин жана кыргыз адабиятын кайсыл окуучу канчалык деңгээлде өздөштүрүп жүргөндүгү жөнүндө, ар кандай кырдаалдарды аныктадык. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодогу окуучуларга тийгизген таасири жөнүндө да диссертациялык ишке камтылып кетти. Окуучулардын чыгармачылыгын үйрөнүү методу. Чыгармачылык ар бир баланын ар биринин өздөрүнүн шыгына карата аныкталат. Мунун сабактарды интеграциялап өтүүдө жазган дил баяндардан, ырларды көркөм окууда, чыгармадан сахналаштырып сценка даярдаганда, чыгармага байланыштуу сүрөт тартууда, же ошол чыгармаларга карата тартылган сүрөттөр менен иштөөдө, монологдорду көркөм айтууда ж.б. сабакта колдонулуучу ар түрдүү материалдардын негизинде ар бир баланын ичинде уктап жаткан шыгы кичинеден ачылып, баланын эмнеге жөндөмдүү экендиги, өз чеберчилигиге жараша каармандардын оң-терс, жакшы-жаман сапаттарын аңдап билип башташат. Аңгемелешүү методу. Биринчиден интеграцияланган сабактарды биргеликте өтүүдө башка предметтин мугалимдери менен эркин баарлашуу, өтүлүп жаткан тема жөнүндө өз ойлорун ачык-айкын талкуулап, сабакты пландаштыруу. Андан кийин окуучулар менен тема өтүлүп жатканда, аларга карата колдонулган мисалдарды азыркы коом менен байланыштырып, окуучулар менен талкуулоо аркылуу пикир алышуу, үй-бүлөдөгү ата-энелердин интеграцияланган сабактарга карата,

өтүлүп жаткан темаларга карата алардын ойлорун билүү үчүн алар менен кеңири аңгемелешүү керектиги аныкталды.

2.2. Педагогикалык-эксперименттик иштердин жүрүшү жана жыйынтыктары

Илимий-педагогикалык изилдөө иштерин жүргүзүүнүн маанилүү компоненти болуп педагогикалык эксперименттер болуп эсептелет. Анткени ал аркылуу илимий божомол такталып, алардын натыйжаларынын алгылыктуу экендигин практика тастыктайт. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктарынын эксперименттен өткөн натыйжалары конкреттүү практикалык сунуштарды берүүгө өбөлгө түзөт.

Жалпы педагогикалык эксперимент жүргүзүүдө төмөнкүдөй максаттар коюлду:

1. Жалпы Кыргызстандагы билим берүү системасына предметтерди интеграциялоо боюнча дүйнөлүк деңгээлде жүргүзүлүп жаткан инновациялык окутуулардын таралуу механизмдерин тактоо.

2. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо боюнча илимий адабияттарды мугалимдер окуп чыгып, аны өз сабагында колдонуу деңгээли.

3. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун окуучуларга тийгизген таасирлери

4. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо натыйжа бере ала турган шарттарды аныктоо.

Биз изилдөөгө алган иштерибиздин негизинде эксперименттик иш-аракеттер үч этапта жүргүзүлөт. Биринчи ар бир этаптын максат-милдеттери аныкталып алынды. Ар бир этаптын максатына ылайык илимий-методикалык эмгектерди, айрыкча интеграциялап окутууга арналган эмгектер окутулуп үйрөтүлдү, жалпылаштырылды, нормативдик документтер менен толук таанышылды, мындан сырткары байкоо, сурамжылоо, аңгемелешүү, анкета алуу, тесттик суроолорго жооп алуу, сабактарга катышуу, талдоо сабак өтүү, жазуу иштерин жүргүзүү, аларды текшерүү, өтүлүүчү сабактардын моделин иштеп чыгуу, окуучулардын оозеки жоопторун талдоо, мугалимдер менен

семинарларды өткөрүү ж.б. методдор ылайыгына жана зарылдыгына жараша колдонулду.

Таблица 2.2.1. – эксперименттик иштердин биринчи этабы аныктоочу деп аталып, анын жалпы мазмунун чагылдырылышы

Максаты	Теориядагы жана практикадагы абалы менен таанышуу, жалпылаштыруу, илимий божомолду аныктоо.
Милдети	Педагогикалык эксперименттик иштерди ж үргүзүүнүн мазмунуна ык-жолдорун, каражаттарын, багыттарын аныктоо.
Изилдөөнүн методдору	Окуп- үйрөнүү, жалпылаштыруу, системалаштыруу, педагогикалык байкоо, аңгемелешүү, сурамжылоо, сабактарга катышуу, талдоо, жазуу иштерин жүргүзүп текшерүү ж.б.
Натыйжалары	Орто мектептерде кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда илимий адабияттарды мугалимдердин кабыл алуусу жана өз деңгээлине жараша колдонуулары аныкталды. Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин интеграциялап окутуудагы компетенттүүлүктөрү аныкталды. Предметтерди интеграциялоодо окуучуларга тийгизген оң жана терс таасирлери. Интеграциялап окутуудагы алынган тыянактар

Окуучулар менен кыргыз тилине жакын болгон предметтер кайсылар экенин аныктоодо Баткен районуна караштуу орто мектептерден 500 окуучуга анкета таратылып, эң жакын предметтерди атоодо төмөнкүдөй жыйынтык болду:

Кыргыз адабияты: 350 -60 %

Тарых: 50-20 %

Орус тили: 50-20 %

Мына ушул окуучулардын аныктоосу биздин илимий изилдөөгө негиз болуп, кыргыз тилин кайсы предметтер менен интеграциялоо керектигине көңүл бурушат.

Баткен районуна караштуу Ш. Ганы атындагы, Ш. Токсонов, Бужун гимназия, Бужун, Э. Эрматов атындагы орто мектеби, В.И. Ленин атындагы орто мектеби, Ж.Бөкөнбаев атындагы, Т. Садыков атындагы орто мектептеринде тажрыйбалык эксперименталдык база уюштурулуп, анда биздин иштеп чыккан методикалык ыкмаларды алгачкы жолу сынактан өткөрүү

сунушталып, алардын натыйжалары статистикалык жол менен эсептелип, алар таблица түрүндө көрсөтүлүп берилди (табл. 2.21.- табл. 2.2.9.).

Мугалимдердин (баары – 120) ою боюнча кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоону ийгиликтүү өткөрүп, жемиштүү натыйжаларды алуунун жолдорун иштеп чыгышты.

1. Башка предметчи мугалимдер менен тыгыз байланышта болуп биргеликте сабак өтүүгө ынанышты.
2. Илимий адабияттарды көп окуу керектигин бир ооздон айтып чыгышты.
3. Окуучунун эмнеге кызыктар экендигин билүү, ар бир окуучунун ички дүйнөсүнө кирүүгө аракет кылып, алар менен сырдашууга түзүлгөн.
4. Башка предметтердин материалдары окуу программасы менен дал келүүсүн карап чыгышкан.
5. Адабий чыгармалардын негизинде кино, сүрөт көрүү жана аларга карата текст түзүү же ошолордун негизинде тартылган окуучулардын өзүлөрүнүн сүрөттөрү менен иштетүүгө көнүктүрүүсүн талап кылышкан.
6. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен байланыштыруудагы темага байланышкан ырларды уктуруу кызыгууну жаратарына күбө болушкан.
- 7.Тарыхты эске салган, унутулуп бараткан сөздөрдү сабакта колдонуп, аларды сөздүктөр аркылуу чечмелөөгө үйрөтүлөт.
8. Интернеттеги жаңы жаңылыктарды кошуу менен сабак өтүү жакшы натыйжа берерине ынанышкан.
9. Окуу программасынын планындагы материалдардан өтө алыстап кетпөө керектиги шарт экендигин түшүнүшкөн.

Төмөнкү таблицалардан көрүнүп тургандай 110 мугалим сурамжылоого катышып кыргыз тилин жана адабиятын интеграциялоого эмнелерди колдонсок болот дегенде алардын ичинен 40 мугалим башка предметчи мугалимдер менен бирдикте сабак өтүүнү жемиштүү десе, 26сы илимий адабияттарда көп пайдаланууну айтышкан, окуучулардын эмнеге кызыктар экендигин билүүнү 21и атаган, башка предметтердин планы менен дал келишин 12си, кино көрүү, сүрөт менен иштөөсүн 3өө, музыка угууну 3өө, окуу прогаммасынын планынан

алыстабоону 3өө айтышкан (табл. 2.21.- табл. 2.2.9.). Тарыхый чыгармалардын тексттерин пайдаланууну 2өөсү айтышкан. Мына ушул сурамжылоо аркылуу биз керектүү, натыйжа бере турган маалыматтарды ала алдык. Эң көп упай топтогондор кыргыз тили мугалими башка предметчи мугалимдер менен биргеликте иш алып барсын дегенди сунуштагандар болушту. Албетте бул чындык мугалимдер өз ара баарлашып пикир алмашып, тажрыйба алмашсалар сабак максатына жете алат деп эсептейбиз.

Окуучуларга эксперимент жүргүзүүдө класстагы окуучуларды эки топко бөлүп алдык. Эксперименталдык топтордо окутуу жана тарбиялоодо предметтерди интеграциялоо үчүн атайын системалуу иш жүргүзүлүп, эксперимент үчүн психологиялык – педагогикалык шарттар даярдалды; педагог – экспериментаторлор менен байланыштар түзүлүп, эксперименталдык жана контролдук топтордо окутулуучу материалдын мазмуну бирдей абалда иштелип чыкты.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда дагы да тереңирээк жана ар тараптуу окутуу үчүн илимий-эксперименталдык изилдөө төмөнкүдөй жагдайларды кошумча аныктады:

1. Жалпы билим берүүчү орто мектептерде кошумча кыргыз тили жана адабияты боюнча окуу курсундагы окуу программаларында жана окуу китептерине предметтерди интеграциялоо боюнча кошумча материалдардын, биринчи кезекте тексттердин жана суроо-тапшырмалардын берилиши.
2. Окуучулардын бул эки предметтерди интеграциялап өтүү боюнча жалпы жана жеке түшүнүктөрү.
3. Окуучулардын предметтерди интеграциялап сабак өтүүгө болгон кызыгуулары.
4. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүдөгү жалпы көрүнүш, интеграциялоонун пайдасы жана терс сапаттары.

Таблица 2.2.2. – эксперименттик иштердин экинчи этабы

Максаты	Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутууда сунуш кылынган методдорду, иштелип чыккан сабактын үлгүлөрүн практикада текшерүү.
---------	---

Милдети	Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда мугалимдердин компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүдө мугалимдер кандай теориялык жана практикалык маалыматтарга муктаж экендигин аныктоо; окуучуларда компетенттүүлүктөрдү камтыган ык-жолдорду, формаларды, түрлөрдү, техникалык каражаттарды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн, суроо-талаптарын аныктоо.
Изилдөөнүн жолдору	Баарлашуу, аңгемелешүү, сабактарга катышуу, талдоо, анкеталык суроолорго жооп алуу, сабактын үлгүлөрүн иштеп чыгып, алар менен кошулуп сабак өтүү, жазуу иштерин, тексттерге талдоо жүргүзүү, тест алуу, окуучулар менен аңгемелешүү.
Натыйжалар	Предметтерди интеграциялоо аркылуу мугалимдердин да, окуучулардын да компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу боюнча дагы өркүндөтүү, изденүү керектиги такталды. Окуучулардын предметтерди интеграциялоодогу жеке жана жалпы түшүнүктөрү аныкталды. Окуучулардын интеграциялап окутууга кызыкдар болушу. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоонун алгылыктуу жана натыйжалуу методдору аныкталды. Интеграциялап окутууга арналган жаңы концепцияларды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзүү, техникаларды пайдалана билүүгө үйрөнүү.

Изденүүчү этапта жүргүзүлгөн иш-чаралар, алардан алынган натыйжаларды талдоо, системалаштыруу аркылуу мугалимдердин да, окуучулардын компетенттүүлүктөрүн камтуучу методдор иштелип чыкты. Ал боюнча мектеп мугалимдерине семинарлар өткөрүлүп, түшүндүрүү иштери жүргүзүлдү.

Таблица 2.2.3. – эксперименттик иштердин үчүнчү этабы:

Максаты	Интеграциялап окутуунун иш пландарын иштеп чыгып, аларды өркүндөтүү үчүн оңдоолор, толуктоолор киргизилди.
Милдети	Оңдолуп, толукталган сабактардын иш пландарынын үлгүлөрү боюнча сабактарды өтүү, талкуулоо; Методикалык макалаларды жарыялоо; Сабактын иш пландарын өркүндөтүү; Семинарларды, лекциялык сааттарды мугалимдерге өткөрүү;
Методдору	Мугалимдер менен окуучулардын баарлашуусу; Суроого жооп алуу; Жазуу иштерин текшерүү; Сабактарды өтүү; Тесттик текшерүү;
Жыйынтыктары	Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүдөгү дидактикалык негиздер аныкталды; Жаңыдан иштелип чыккан концепцияларга толуктоолор киргизилди; Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууга карата конкреттүү сунуштар иштелип чыкты;

Үч этапта илимий-педагогикалык эксперимент жүргүзгөн соң мугалимдердин жана окуучулардын предметтерди, анын ичинде кыргыз тили менен башка предметтерди интеграциялоо боюнча түшүнүк алууларынын жалпы деңгээли төмөнкүдөй болду.

Экспериментти төмөнкүдөй методдор менен жүргүздүк:

1. Окуучуларга анкета таратуу менен.
2. Мугалимдерге анкета таратуу аркылуу.
3. Сабактарга катышып, талдоо жүргүзүү аркылуу.
4. Окуучулардын орфографиялык, грамматикалык каталарына анализ жүргүзүү аркылуу.
5. Мугалимдер жана окуучулар менен аңгемелешүү аркылуу.
6. Контролдук жана эксперименталдык класстарга ар кандай тапшырмаларды берип, аларды анализдөө аркылуу.

Издөнүүчү этаптардын натыйжасында иштелип чыккан сабактын үлгүлөрүнүн негизинде сабактар өтүлдү. Атайын интеграциялап окутууга карата иштелип чыккан иш пландары менен сабактар өтүлүп, кадимки салттуу сабактардын планы менен өтүлүп жүргөн класстар байкоочу класстар болду. Бул иш аракеттер Баткен районуна караштуу Шайдулла Ганы атындагы жана Тургунбай Садыков атындагы, Жолдош Момун атындагы орто мектептеринде жана Самаркандек гимназия мектептеринде жүргүзүлүп, 40 мугалим 500 окуучу тартылды. Сабактар өтүлүп бүткөндөн кийин, эки топтогу мугалимдерге жана окуучуларга бирдей суроолор таратылып берилип, жооптор алынды. Алынган жоопторду текшерүү, талдоо менен эксперименталдык класстар менен байкоочу класстардын мугалимдеринин да, окуучуларынын да жооптору аныкталды;

Берилген суроолор:

1. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда эмнелерге жетишүүгө болот?
2. Кыргыз тилин интеграциялоодо эң жакын предмет деп, кайсы предметти айта аласыз?

3. Ар бир өткөн кыргыз тили сабагында ички интеграцияны ишке ашырууга болобу?
4. Бир чейректин ичинде бул предметтерди канча жолу интеграциялап өтсөк болот?
5. Интеграциялап окутуу мугалимдерге жана окуучуларга кандай таасир калтырат?
6. Бул предметтерди интеграциялоодо техникалык кайсы каражаттарды кантип жана кайсы жерде колдонууга болот?
7. Интеграциялап сабак өтүү аркылуу мугалимдерде да, окуучуларда да кандай компетенттүүлүктөрдү камтыса болот?
8. Кыргыз тилин кыргыз адабиятындагы көркөм тексттерди колдонуу менен интеграциялоого болот бекен?

Анкетанын жыйынтыгы төмөнкүдөй маалыматтарды аныктады:

1. Мугалимдер кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун максатын, маанисин, зарылдыгын туура белгилешет, ага каршы болушпайт.
2. Мугалимдердин 84 пайызы интеграциялап сабак өтүүнү, башка мугалимдер менен биргеликте иш алып барууну билишпейт.
3. Бул эки предметти интеграциялоо окуучулардын компетенттүү болуусун талап кылат. Компетенттүү болуулары алардын адистигин жогорулатууда, турмушта чоң жардам бере алат.

Төмөнкү таблицада окуучулардын интеграциялоо боюнча түшүнүктөрүнүн канчалык экендиги ачык көрүнөт.

Таблица 2.2.4.- окуучулардын предметти интеграциялоо боюнча түшүнүктөрүнүн жалпы деңгээли.:

№	Суроолор	Жооптор		
		“Ооба”	“Анча-мынча”	“Жок”
1.	Силер кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо бул эки предметтин мазмунун биргеликте кабыл ала алдыңарбы?	107–45,7%	82 -35%	45-19,2%
2.	Интеграциялап сабак өтүүдө жалпы түшүнүгүнөр кеңейет бекен?	119-50,8%	63-26,9%	52-22,2%
3.	Интеграциялоонун терс жактарын сездиңерби?	44-18,8 %	96-41 %	94-40,2%
4.	Эки предметчи мугалим бир эле теманы силерге түшүндүргөнү силерге жеңилдик алып келет бекен?	150-64,1%	47-20,1%	37-15,8%
5.	Силер интеграциялоо аркылуу алган			

билиминерди турмушта колдоно алабыз деп ойлойсуңарбы?	183-78,2%	37-15,8%	14-6 %
---	-----------	----------	--------

Дагы бир экспериментте кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо кандай жыйынтык бере тургандыгын аныктоо үчүн контролдук топтон 96, эксперименталдык топтон 103 окуучунун билимин, билгичтигин, ык – машыгууларын төмөнкүдөй жолдор менен текшердик:

1. жазма иштери анализденди;
2. оозеки жооптору талданды;
3. тест жооптору текшерилди;
4. анкета аркылуу сурамжылоо жүрдү;
5. окуткан мугалимдеринин байкоолору эске алынды;
6. классташтарынын ар бир окуучуга берген баалары эсептелди;

Натыйжа төмөнкүдөй жыйынтыктарды көрсөттү.

Таблица 2.2.5.- (1-мезгил) окуучулардын интеграциялоодон предметти өздөштүрүү деңгээлинин көрсөткүчү:

Контролдук топ – 96				Эксперименталдык топ - 103			
	жакшы	орто	начар		жакшы	орто	Начар
саны	24	54	18	саны	31	57	15
пайыз	25	56,25	18,75	пайыз	30,1	55,3	14,6

Таблица 2.2.6.- (2-мезгил) окуучулардын интеграциялоодон предметти өздөштүрүү деңгээлинин көрсөткүчү:

Контролдук топ – 96				Эксперименталдык топ - 103			
	жакшы	орто	начар		жакшы	орто	Начар
саны	26	51	19	саны	45	47	11
пайыз	27,1	53,1	19,8	пайыз	43,7	45,6	10,7

Таблица 2.2.7.- (3-мезгил) окуучулардын интеграциялоодон предметти өздөштүрүү деңгээлинин көрсөткүчү:

Контролдук топ – 96				Эксперименталдык топ - 103			
	жакшы	орто	начар		жакшы	орто	Начар
саны	28	47	21	саны	51	43	9
пайыз	29,2	48,9	21,9	пайыз	49,5	41,7	8,8

Таблицадан көрүнгөндөй эксперименттин биринчи мезгилинде контролдук класстарда да, эксперименттик класстарда да окуучулардын интеграциялап окутуудан алган билимдери жана көндүмдөрү анчалык айырмаланбай келсе, кийинки этаптарда биздин сунуш кылган ыкманын

натыйжасында окуучулардын ойлоо - жөндөмдүүлүктөрү, сабакты өздөштүрүүлөрүнүн деңгээли улам өсүүдө.

Дагы бир аныктоочу эксперимент мугалимдердин сабактарына катышканда аларда интеграциялоо канчалык колдонулганын билүү максатында жүргүзүлдү. Бул үчүн Баткен областындагы кыргыз тилин жана адабияты мугалимдеринин 59 сабагына катыштык.

Бир эле сабактын ичинде кыргыз тилин бир нече предметтер менен интеграциялап сабак өтүү – 16 сабакта

Кыргыз адабияты менен интеграциялоо – 30 сабакта

Орус тили менен интеграциялоо – 6 сабакта

Адеп сабагы менен интеграциялоо – 8 сабакта

География менен интеграциялоо – 4 сабакта

Музыка менен интеграциялоо – 3 сабакта

Көркөм өнөр менен интеграциялоо – 3 сабакта

Математика менен интеграциялоо – 2 сабакта

Англис тили менен интеграциялоо – 1 сабакта, интеграциялап көрдүк.

Кээ бир интеграциялоону колдонуунун учуру келип турган учурда мугалимдер аны колдонбой, сабакты өтүп жатышты, кээде колдонууга мүмкүн эмес болгон убакта интеграциялап сабак өтүп кыйналып калышты. Экинчиден предметтер аралык интеграция көп учурда чачкын түрдө өтүлүп жатты, себеби мугалим интеграциялап сабак өтүүнү алдын-ала пландаштырып алган эмес. Интеграциялап сабак өтөөрдөн мурун: кайда? кантип? өтө тургандыктарын мугалимдер алдын-ала пландаштырып алганы бир топ жеңилдикти да жаратып, сабак да коюлган максатына жете алат.

Ушундай экспериментти кийин окуучулар бүтүрүү учурундагы интеграциялоолордон алган жалпы жыйынтыктарын карап көрдүк.

Таблица 2.2.8.- окуучулардын класстарды бүтүрүү учурунда предметтерди интеграциялоодон алган билимдеринин, компетенттүүлүктөрүнүн көрсөткүчү (баа жана пайыз менен)

Контролдук топ						Эксперименталдык топ					
клас	“5”	“4”	“3”	“2”	жалпы	клас	“5”	“4”	“3”	“2”	жалпы
10	16	21	31	20	88	10	27	32	39	13	111
	18,2%	23,8%	35,2%	22,8%	100%		24,3%	28,8%	35,1%	11,8%	100%
11	18	31	32	23	104	11	29	51	51	10	141
	17,3%	29,8%	30,7%	22,1%	100%		20,5%	36,5%	36,2%	7,1%	100%

Жогоруда таблицадан көрүнүп тургандай биздин методикалык ыкмаларды эксперименттен текшерген учурларда 9-класстарда эксперименталдык топтордо “5” алгандар 33% болсо, контролдук топтордо бул көрсөткүч 15,6% гана пайызды түзгөн, айырма – 17,4%, “4” алгандар сынакка катышкан класстарда 27,1%, жөнөкөй класстарда 21,9%, айырма – 5,2% болгон.

“2” деген баа алгандар контролдук класстарда 18,7% болсо, эксперименталдык класстарда 11,7% болуп, айырма 7%ды түздү.

Калган класстарда да айырмаларды карап көргөндө биз колдонгон жана сунуш кылган методикалык ыкмаларыбыз сабактын эффективдүүлүгүн орточо 10-15%ге көтөрө тургандыгын, демек биздин теориялык ой-корутундуларыбыз мектеп практикасына жарактуу экендигин сынап көрдүк.

Интеграциялап сабак өтүү мугалимдерди компетенттүү билим берүүгө, окуучуларды компетенттүү билимди кабыл алууга түркү берет. Негизинен интеграциялап сабак өтүүдө, предметтердеги берилген материалдардын мазмундарынын бири-бирине дал келиши интеграциялоого шарт түзүп бере алат.

2.3. Экинчи бап боюнча корутунду

Жүргүзүлгөн эксперименттин жыйынтыгы боюнча мугалимдер буга чейин сабактарды интеграциялап өтүп көрүшкөн эмес, көпчүлүк бөлүгүндө предметтерди интеграциялап окутууга боло тургандыгы боюнча маалыматтар бар экендиги тууралуу айтышты. Биз иштеп чыккан интеграциялап окутууга карата иш пландар менен таанышып, аны талкуулашып, толуктоолорду киргизишип, анан ал пландарды практика жүзүндө өтүп көрүштү. Көпчүлүк

мугалимдер көркөм тексттердин негизинде интеграциялап сабак өтүү натыйжалуу экенин өз көздөрү менен көрүшүп, интеграциялап окутуу окуучулар үчүн аябай маанилүү экендигин айтышты.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты эле эмес, тарых, орус тили, англис тили, музыка ж.б. сабактар менен да интеграциялап окууга боло тургандыгын сунушташты.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоого кээ бир мугалимдер окуу жүктөмдөрүнүн кыскарышына каршы ойлорун айтышты, ошол эле учурда көпчүлүк мугалимдер окуу жүктөмдөрүнүн азайышы окуучуларга кичине болсо да жеңилдик берерин айтып өтүштү. Негизинен бул предметтердин интеграцияланышы окуучуларга ар тараптуу билим берип, окуучулардын ой-жүгүртүүсүн, акыл-эсин өстүрүп гана тим болбостон сөз байлыгын кеңейтип, кыргыз тилинин эрежелерин туура сактап жазууга, ар бир сөздү өз нугу менен пайдалана билүүгө калыптандырат экен деген көз-караштарды беришти.

Окуучуларга алгылыктуу билим, тарбия эле бербестен психологиялык жактан да, физиологиялык жактан да жакшы жардам берип, туура багыттап, туура жолго түшүүсүнө түрткү берерине ынанышты. Бул эки предметти интеграциялоо аркылуу азыркы учурда коомдо болуп жаткан жаңылыктар менен да салыштырып, алардын биз үчүн кандай пайдасы, кандай зыяны бар экенин талкуулоого, талдоого окуп үйрөнүшөрүн сунушташты.

Кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялоодо ар түрдүү иш пландар иштелип чыгып, ага карата үч этап менен аныктап чыктык. Окуучуларга үчүн билимдин жеткиликтүү болушу үчүн интеграциялап өтүү менен ар кандай формадагы сабактарды уюштуруп турушат.

III БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ МЕНЕН ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ.

3.1. Кыргыз тилин кыргыз адабияты интеграциялап окутуунун максаты менен мазмуну.

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун максаты – окуучуларды кыргыз тилинин лексикалык – грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү колдоно билүүгө, кеп ишмердүүлүктөрүнүн бардык түрлөрүндөгү компетенттүүлүктөрүнө ээ болууга, кеп маданиятынын эрежелерин туура сактоого, көркөм казынанын турмуштук сыноосунан өткөн мыкты чыгармаларды окутуу аркылуу алардагы жаңы гана өнүгүп келе жаткан турмуштук көз караштарын жакшы нукка салуу менен бирге, биздин баалуулугубуз болгон көркөм сөз каражаттарын туура колдонуп, бирөөнүн оюна карата берилген жоопторду туура түшүндүрүп, коом менен эркин пикир алышууга үйрөтүү. Өз мекенин, улутун, тилин сүйгөн, башка улуттун өкүлдөрүн да урматтаган, улутунун колдонуп жүргөн каада-салтын, жалпы улуттук баалуулуктарын боюна сиңирген, жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү өздөштүргөн, кабыл алуусун, түшүнүгүн эркин чагылдырган, ыймандуу жана ишкер инсандарды калыптандырууга иш жүзүндө жардам берүү. Адабиятты жашап жаткан чөйрөбүздү чагылдырып берип турган күзгү сыяктуу кароосуна, андагы жакшы-жаман нерселерди окуучу өзү иргеп алып, өз алдынча талкуулоого көнүктүрүү.

Эки предметти интеграциялап окутуунун максаттарында бир жалпылык, белгилүү бир максаттуулук бар. Т.а: «окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүү», «улуттук жана жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү өздөштүрүү» ж.б. максаттар коюлган. Бул эки предметтин интеграциялоодогу тыгыз-байланыш катышын, алакасын айкын көрсөтүп турат. Мындан улам филология термининин кыргызча мааниси «тилди, сөздү сүйөм» экендиги аныкталат. Тил менен көркөм адабияттын «филология» деген бир түшүнүккө бириктирилиши,

өтө жөнөкөйлөштүрүп айтканда, тил пикир алмашуунун, маалымат берүүнүн куралы болсо, көркөм адабият – ал куралды колдонуу менен адамды жана адам турмушун көркөм чагылдырган продукт (текст). Ошентип, «Көркөм адабият – адамдын ыйман – жанын тазартып, дайым жамандыкка каршы күрөшүп, жакшылыкты даңазалаган өзүнчө бир кең дүйнө. Адабият – бардык искусствонун ичинен адам көңүлүнө эң бир узак уялаган сөз өнөрү» (Б.Алымов).

Филологиялык түшүнүктөргө, адабий түшүнүктөргө жетиштүү деңгээлде ээ болуулары аталган предметтерди бир бүтүндүктө окутуу үйрөтүүнүн негизги каражаты, өздөштүрүүнүн мыкты куралы болушу зарыл. Эми филологиялык түшүнүктөр жана аларды окуучуларда калыптандыруунун методологиялык маселелерине кайрылалы. Эң биринчи «түшүнүк» жөнүндө сөз кылсак, илимде «түшүнүк» предметтин же кубулуштун маңыздуу белгилери катары жалпы эле таанып билүү, өздөштүрүү процессиндеги өзгөчө мааниге ээ болгон адамдын ойлоосунун эң башкы формасы болуп эсептелинет. Түшүнүк, тагыраак айтканда кубулуштун маңыздуу белгилери тууралуу маалымат болбосо, ой – жүгүртүү ж.б. таанып-билүү процесстери ишке ашпайт, предмет же кубулуш таанылып билинбейт. Мындан улам кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда тилдин теориясы менен адабияттын теориясы (илимий түшүнүктөрдү) боюнча окуучулардын грамматикалык түшүнүктөргө ээ болуусунун мааниси тастыкталат. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда окуучулардын грамматикалык түшүнүктөргө, адабий түшүнүктөргө жетиштүү деңгээлде ээ болуулары аталган предметтерди бир бүтүндүктө окутуу үйрөтүүнүн негизги каражаты, өздөштүрүүнүн мыкты куралы болушу зарыл.

Мектеп окуучуларында филологиялык түшүнүктөрдүн калыптанышынын негизги педагогиканын шарты анын методологиялык маселелерин аныктап, чечүү менен байланыштуу. «Педагогиканын методологиясы – таанып – билүүгө болгон жалпы мамилесин, инсанга билим берүүнүн, аны тарбиялоонун жана

өнүктүрүүнүн жалпы закон ченемдерин билүүнү жана аны практика жүзүндө пайдаланууну мүнөздөйт.

Педагогиканын методологиясынын объектиси – адамды окутуунун жана өнүктүрүүнүн кубулуштары.

Педагогиканын методологиясынын предмети – жогорку нравалуу, ички сезими бай адамды калыптандыруунун, гармониялуу өнүктүрүүнүн, активдүү чыгармачыл ишмердүүлүккө даярдоонун закон ченемдери.

Педагогиканын методологиясынын функциялары:

- таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн маңызын жана жолдорун аныктоо;
- таалим - тарбия ишмердүүлүгүнүн практикасын өзгөртүп түзүүнүн бир жагдайдан экинчи жагдайга которуунун натыйжалуу жолдорун аныктоо.

Жыйынтыгында: «методология – бул коюлган конкреттүү максатка жетип, күтүлгөн натыйжаларды алуунун жол-жоболору жөнүндөгү окуу, изилдөө», - деген аныктамага ээ болобуз[88].

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутууда, окуучулардын филологиялык түшүнүктөрүн калыптандырууда жалпы методологиянын белгиленген кызмат-функцияларына таянуу зарыл. Аталган предметтерди интеграциялап окутуунун методикаларында бул проблема атайын методикалык изилдөөнүн объектисине алынбай келет. Филологиялык түшүнүктөрдү калыптандырууда төмөнкү маселелерге көңүл бурууну аларга карата окутуунун ык-жолун, каражаттарын, принциптерин тандап алууну алгылыктуу деп эсептейбиз.

Биринчи, орто мектептерде окутулуп жаткан кыргыз тили жана кыргыз адабиятынын интеграциялап өтүүдөгү сабактарынын негизин кайсы филологиялык түшүнүктөр түзүшү керек. Бул маселе мамлекеттик стандартка, концепцияларга жана окуу программаларынын талаптарына жана мазмунуна карата аныкталышы керек. Аныктоонун натыйжысында берилүүчү филологиялык түшүнүктөрдүн системасы иштелип чыгат.

Экинчи, аныкталган филологиялык түшүнүктөр системасынын тил менен адабиятты окутуудагы орду, ролу такталып, алар кайсы учурда окутуунун

мазмуну катары, кайсы учурда окутуунун каражаты катары үйрөтүлө тургандыгы такталышы талап кылынат. Мисалы, кыргыз тилин окутууда үч негизги түшүнүктү окутуунун мазмуну жана каражаты катары окуп-үйрөнүүлөрү сунуш кылынат.

Тыбыш – айрым-айрым угулган үндөн туруп, тилдин материалдык негизин түзөт. Тыбыш (үн) болбосо, сөз да, сүйлөө да, тил да болушу мүмкүн эмес. Кыскасы, тыбыш-тилдин вербалдык каражаты, материалдык негизи. Тилди окутуп - үйрөтүүдө бул дайыма түшүндүрүлүшү керек.

Сөз – бир же бир нече тыбыштардын белгилүү бир ырааттуулукта жайгашуусунан туруп, өзүнчө бир маанини (лексикалык, грамматикалык, стилдик) туюндурган тил бирдиги. Сөз белгилүү бир маанини берүү аркылуу белгилүү бир түшүнүктү туюндурат. Окуучунун таанып-билүүсү, өздөштүрүүсү ошол сөз билдирген түшүнүктөрдүн негизинде ишке ашат. Демек, сөз жөнүндөгү түшүнүктү өздөштүрүү менен окуучу аны каражат катары колдонуп, ал каражаттын негизинде конкреттүү сөздөрдү өздөштүрөт. Мындай өздөштүрүү тилди окутуунун мазмунун түзүп турат.

Сүйлөм – бир же бир нече сөздөрдүн өз ара айкалышып айтылышынан улам түзүлүп, бүткөн бир ойду маалыматты билдирет. Сүйлөм – адамдардын өз ара баарлашуусун, карым-катышын, маалымат алмашууларын камсыз кылган тил бирдиги. Сүйлөм жөнүндөгү лингвистикалык филологиялык түшүнүктөрдү терең өздөштүрүү менен окуучу башкалар менен сүйлөшүүнүн мыйзам ченемдерин, эрежелерин, жол-жоболорун ж.б. өздөштүрөт. Бул окутуунун каражаты. Ал каражатты туура жана орундуу колдонуу аркылуу окуучу өз оюн туура, толук, жеткиликтүү берүүгө машыгат. Бул – окутуунун мазмуну.

Ал эми көркөм адабиятты окутуудагы абал, талап маселелер башкача болот. Мында тил аркылуу берилген көркөм чыгарманы окуу, кабыл алуу жана түшүнүү үч деңгээлде ишке ашат. Биринчи – окуган чыгарманы кабыл алуу андагы каармандардын чегинде болот. Экинчи – деңгээлде чыгарманын сюжети, окуя, окуянын өнүгүшү каармандардын иш-аракеттери, жүрүм-туруму

кызыктырат. Үчүнчү деңгээл – алда канча жогорку деңгээл болуп, мында чыгарманын темасы менен идеясына кызыгуу, анын эстетикалык, таалим-тарбиялык жагына, автордук позициясын түшүнүүгө карата аракеттер жасалат.

Көркөм чыгарманы толук түшүнүп, андан рухий азык алып, жан дүйнөсүн байытуу үчүн, аны үчүнчү деңгээлде кабыл алууда адабий түшүнүктөрдү билуу зарыл. Бул тууралуу көркөм адабиятты окутуу методикасынын адистери да өз эмгектеринде белгилеп келишет. Мисалы, белгилүү педагог-окумуштуу Г.И. Беленкий адабият теориясын (адабий илимий түшүнүктөр) өздөштүрүү көркөм чыгарманы таанып-билүү борбору, өзөк маселеси катары караган. Мындан улам адабий илимий түшүнүктөрдү өздөштүрүү окуучулар үчүн көркөм чыгарманы окуп-үйрөнүүнүн негизги каражаты экендиги айкындалат.

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутууда окуучулар өздөштүрүүгө тийиш болгон филологиялык түшүнүктөр өз ара тыгыз байланышта болуп, бирин экинчиси шарттап, толуктап турат. Эгер тилдик (лингвистикалык) түшүнүктөр тууралуу окуучулардын билимдери тайкы болсо, алардын чыгарманы ар тараптан толук өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрү да чектелүү болот. Ошол эле учурда адабий түшүнүктөрдү үстүртөн өздөштүргөн окуучу тилдин кудурет күчүн, таасирин, мүмкүнчүлүктөрүн толук кандуу биле алышпайт. Бул маселелердин бардыгын азыркы педагогикалык методологияга таянуу, аны менен куралдануу аркылуу гана натыйжалуу чечүүгө болот. Мында кыргыз тили жана адабияты мугалиминин педагогдук ишмердүүлүгүндө эки шарттын аткарылышы да мааниге ээ. Биринчи шарты – илимдин өнүгүшүнүн азыркы этабындагы филологиялык түшүнүктөрдүн мазмунун мугалимдин мыкты билиши. Экинчи шарты – берилген түшүнүктөрдүн өздөштүрүлүшүнө коюлган талаптарды мугалим билиши.

Мектеп окуучуларына филологиялык түшүнүктөрдү окутууда кыргыз тили менен кыргыз адабияты предметтерине бирдей тиешелүү болуп, ал түшүнүк тууралуу толук жана жеткиликтүү маалымат берүү аталган

предметтерди интеграциялап окутуу-үйрөтүүдө чечүүчү мааниге ээ болгон терминдер да бар. Алардын ичинен биз «текст» термин түшүнүгүн өзүнчө бөлүп алууну, аны окутууга өзгөчө басым жасоону алгылыктуу дейбиз. Эгерде кыргыз тили жана адабияты сабактарында текст жөнүндөгү түшүнүктөрдү үйрөтүү максаттуу жана системалуу түрдө жүргүзүлсө, аталган предметтер табигый түрдө интеграцияланып, сабактардын кызыктуулугу артып, натыйжалуулугу көтөрүлөт. Анткени текстке болгон кызыгуу, аны изилдөө иштери гуманитардык илимдердин бардыгында активдүү жүргүзүлүп, тексттин табияты, мүмкүнчүлүгү, коомдогу илим, билимдеги барк-баасы, аткарган кызматы ж.б. жөнүндө кызыктуу жаңы маалыматтар алынууда. Текстке өзгөчө маани берилип, аны «первичная данность и исходная точка всякой гуманитарной науки» (М.М.Бахтин[26]) катары карап, ушул өңүттөн мамиле кылуу кеңири тараган. Биздин бекем ишеничибизде, кыргыз тили жана кыргыз адабияты сабактарында текст тууралуу маалымат берүүдө, текстти талдоодо жана текст түзүүгө үйрөтүүдө анын (тексттин) адамзаттык – коомдук функциясына басым коюу керек.

Биринчи функциясы – тарыхый таанытуучулук. Тексттерде мезгилге, мейкиндикке баш ийбеген адам баласынын таанып-билүүсүнүн маданий-тарыхый тажрыйбалары камтылат[5]. Адам коомунун тарыхый-маданий өнүгүшүнүн үзгүлтүксүздүгү менен бекем биримдиги айкындалып, аларды улантууну, толуктоону касыз кылуучу касиет да текстте чагылдырылат. Аларды терең жана ар тараптан окуп үйрөнүү коомду өзгөртүүгө өбөлгө түзүп турат.

Экинчи функциясы – таанып-билүүчүлүк. Текстти түшүнүүчү да, алып жүрүүчү да адам. Адам коомду, коомдун рухий жашоосун таанып-билүү аркылуу өзүн-өзү таанып билет. Текст аркылуу адам, адамдын индивидуалдуу аң-сезими коомдук аң-сезимге жалганат, кошулат.

Үчүнчү функциясы – социалдык-баалуулук. Текстте тарбиялык, идеологиялык, саясий прогнозтикалык, аксиологиялык маанилердин өтө кеңири спектри камтылат [5, 26-б]. Дал ушул маанилер, информациялар адамды белгилүү бир социалдык чөйрөнү жаңылоого багыт берет, таасир этет.

Керектүү сапат жөндөмдөрдүн, конкреттүү максаттардын иштелип чыгышына жана аларды турмушка ашырууга негиз болуп, шарт түзөт. Эгерде биз кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун максаты менен милдеттерин терең жана кенен өңүттөн алып карасак, аларды ишке ашырууга тексттин белгиленген үч функциясы бирдей кызмат кыла тургандыгына ынанышыбыз зарыл.

Мындан улам окуучуларга филологиялык түшүнүктөрдү окутуу-үйрөтүүнүн башаты тексттен башталып, текст аркылуу ишке ашып, текст менен жыйынтыкталышы зарыл деген тыянак чыгарууга болот. Ал үчүн кыргыз тили жана адабияты мугалими тексттин филологиялык жана дидактикалык табиятын толук билүүсү талап кылынат.

Кыргыз тилине да, адабиятына да тиешелүү бир катар термин түшүнүктөрү бар. Мугалим ал түшүнүктөрдүн тектештигин, өз ара байланышын так аныктап, окутуу процессинде аларды бириктирип, бир максатка багыттап үйрөтүүсү талап кылынат.

Мисалы: эки предметте тең "текст" деген термин колдонулат. Адабият таанууда: "Автордун сүйлөгөн өз сөздөрү же болбосо кол жазмасы басылып чыккан чыгармасы текст деп аталат"(К. Асаналиев) Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында "көркөм чыгарма", "көркөм текст", "көркөм туунду", "көркөм чыгарманын текстти" сыяктуу сөз айкаштары колдонулат.

Кыргыз тил илиминде: "текст- маалымат алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, маанилик-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөө бирдиги"(Т. Маразыков).

Адабият таанууда: "Жазуучунун чыгармачылыгындагы негизги идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрдүн айырмалуу белгилердин жыйындысын стиль дешет".(К. Асаналиев).

Кыргыз тил илиминде: "стиль-сүйлөшүү нүн маалымат алмашуунун максатына жана жагдай шартына жараша тил каражаттарын колдонуунун ык-жолу". (Т. Аширбаев).

Ошентип, адабият айтылган сөздү, кол жазманы, бүтүндөй чыгарманы текст катары түшүндүрсө, тил илими белгилүү бир темага арналган, бүткөн бир информацияны берген кеп бирдигин текст деп белгилейт. Тил илими үчүн бүтүндөй бир чыгарма (повесть, роман) бир текст эмес, ал бир канча тексттердин органикалык бүтүндүгүнөн жаралган туунду. Мугалим бул жалпылыкты билиши зарыл.

Таблица 3.1.1.- филологиялык түшүнүктөр:

№	Кыргыз тили	Кыргыз адабияты
1.	Текст-кеп бирдиги	Текст(көркөм чыгарма)
2.	Стиль-ык-жол	Стиль-жазуучунун өзгөчөлүгү
3.	Тексттин структурасы	Көркөм чыгарманын композициясы
4.	Синоним, омоним, антоним, табу, эвфемизмдер-сөздөрдүн көп мааниге ээ болуу жолдору	Көркөм каражат
5.	Макал-сүйлөм Макал-текст	Макал-дидактикалык чыгарма
6.	Фразеологизмдер- туруктуу сөз айкашы	Көркөм каражат
7.	Көркөм стиль	Көркөм чыгарма
8.	Тексттин темасы-эмне жөнүндө айтылат	Тексттин темасы-сүрөттөлгөн турмуштук окуялардын чөйрөсү
9.	Тексттеги негизги ой эмне деп аталат	Тексттин идеясы
10.	Сүрөттөө, баяндоо, ой-жүгүртүү	Каармандардын образы, окуялар,пейзаж

Окуучуларды туура жазууга, сөз байлыгын өстүрүүгө үйрөтүүдө текст түздүрүү, же болбосо көркөм чыгармадан алынган тексттер менен иштетүү.

Текст түзүүдө негизинен эң биринчи сөздөрдү бири – бирине айкаштырып бир грамматикалык мааниге ээ боло турган сөздөрдү жазып чыгуу, андан кийин туруктуу сөз айкаштары жөнүндө маалымат берүү, эркин жана туруктуу сөз айкаштарын катыштырып сүйлөмдөрдү (жөнөкөй сүйлөмдөн тартып сүйлөмдүн бардык түрлөрүнө) түзүп үйрөтүү. Сүйлөм түзгөндөн мурда сүйлөмгө коюлуучу бардык тыныш белгилерди коюу менен сүйлөм түздүрүү. Байыркы доорлордон бери эле адамзаттын акыл-эси өнүгүп баштагандан бери эле, алар эң биринчи өздөрүнүн ойлорун сүрөттөрдү тартуу менен бири-бирине туюндура башташкан. Кийинчерээк таштарга жазылган оймо-чиймелер жазуу түрүндө ишке аша баштаган. Биз деле окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүктөрү

канчалык экендигин адегенде сүрөт тарттыруу аркылуу, андан кийин тексттерди түздүрүү аркылуу билип, ошого жараша мамиле кылсак болот экен.

Текст түзүү аркылуу биз окуучулардын ойлоо - жөндөмдүүлүктөрүнүн канчалык деңгээлде экенин эле билбестен, алардын сөз байлыгынын кеңейишине, туруктуу сөз айкаштарын эркин сөз айкаштары менен биргеликте колдонууга, ошону менен катар алардын грамматикалык жактан бир мааниге ээ болуп, анда айтыла турган ой толук, жеткиликтүү чагылдырылып, окуганда чакан, ичинде маанилүү ойлор, кандайдыр бир турмуштук проблемалар камтылып, окуган адамдын да ички сезимдерин ойготуп, адамды кайдигер калтырбай турган негиздердин бар болушун эске алуу менен текст түздүрүп үйрөтүү зарыл. Муну сабак берип жаткан ар бир мугалим колдонушу керек.

11 - класстын кыргыз тилинде берилгендей, «Байланыштуу кеп» бөлүмүнө окуучулардын алган билимдерин практикада колдоно билүү мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу үчүн, билгичтик, ыкма, машыгууларын калыптандыруу үчүн, окутуунун практикалык багытын күчөтүү максатында, мурункуга караганда алда канча кеңири саат бөлүнгөн. Текст менен машыгуу иштери, кептин стилдери, иш кагаздары, расмий эмес иш кагаздары, публицистикалык стиль, илимий стиль, иш кагаздарынын үлгүлөрү, кептин функционалдык-маанилик түрлөрү, стилдери, тексттер менен иштөө, аларга карата тил каражаттарын туура тандоо боюнча маалыматтар сунуш кылынып, аларды практикалык жактан жабдуу үчүн, ар түрдүү мүнөздөгү көнүгүүлөрдү, дил баяндарды аткаруу, аларды талдоо иштери сунуш кылынган. Ар бир темадан кийин ылайыгына карата мазмунга бай, окутуп тарбиялоочулук максаттарды көздөгөн тексттер машыгуу үчүн берилген, бирок алар ар түрдүү класстардын программасында камтылган, же программага кирбеген тексттерден алынган, ошондуктан биз башка класстардын программасына киргизилген чыгармалардан эмес, ушул эле класстын адабиятынын программасынын ичиндеги чыгармалардан үзүндүлөрдү алуу менен катар бир предмет катары интеграциялап окутууга шарт түзүлөрүн практикадан өз көзүбүз менен көрүп, бул эки предметти интеграциялап окутууну сунуштамакчыбыз.

Мисалы; 11-класстын кыргыз тилинде бөлүнгөн текст менен иштөөдө «Каныбек» романындагы үзүндүлөрдөн алуу менен чыгарманы да кошо талдасак, окуучулар үчүн да, мугалимдер үчүн да алда канча жеңил болот. 11-класстын адабиятында берилген көркөм чыгармалардын негизинде, окуучулардын билимдерин өркүндөтүү максатында интеграциялап окутууну кошумчалоо алда канча жардам бермекчи.

Тексттин көлөмү чоң болсо да, кичинекей чакан болсо да анда бир ой толугу менен камтылып, жалпы текст бир мааниге ээ болуп, бир бүтүндүктү түзөт. Тексттин мааниси көлөмүгө көз каранды эмес.

Ар бир текстте темасы, ичинде камтылган негизги ою, анын башталышы, өнүгүшү болуп, тексттеги сүйлөмдөр бири-бири менен байланышта болуп, көркөм чыгармаларда колдонуучу тилдик көркөм каражаттар, диалектилик сөздөр, жаргондор, историзмдер, архаизмдер тексттеги ойду тереңдетип ачып берүү үчүн колдонулаары белгилүү.

Негизинен кыргыз тил илиминде текст боюнча илимий изилдөө ишин окумуштуу Давлетов баштаганы менен 1990-жылдан баштап Б.Усубалиева, С. Өмүралиева, С.Ж.Мусаев, Т.Маразыков, А. Абдыкеримовдор да текст боюнча изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Алардын изилдөөлөрү да текст таануу илимине көптөгөн жаңылыктарды киргизди десек жаңылышпайбыз.

Текст боюнча азыркыга чейин кызуу изилденип, көптөгөн талкуу жарата турган проблемаларды аныкташып, кандидаттык, докторлук диссертациялар жакталууда.

«Текст – кандайдыр бир информацияны туюндуруу үчүн түзүлгөн, белгилүү бир темага арналган, багытталган өүнчө семантикалык – структуралык биримдиги бар логикалык жумурулук;

- Кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөгөн бирдик;
- Кандайдыр бир коммуникативдик-информативдик өзөккө таянат;
- Салыштырмалуу түрдө аякташына логикалык бүткөн чекке ээ болот;
- Конкреттүү бир темага багытталат, чагылдырылат;
- Семантикалык – структуралык бөлүктөргө бөлүнөт;

- Структуралык жактан уюшулуп, бириктирилет (интеграцияланып, дифференцияланат);

- Кайсы бир функционалдык стилдин түрлөрүнө жатат.

-Тиешелүү окуялык созулушка ээ болот» [111].

Окуучуларды текст менен иштетүүдө алардын жаш курактарына жараша, мисалы: 10 -11 - класстын окуучуларына инсан болуу жөнүндө түшүнүк бере турган, алардын туткан багытына, жөндөмдүүлүгүнө, мүнөзүнө, темпараментине карата мамиле жасап, тексттерди да ошого жараша тандап алып, бир эле чыгарманын ичинен ар бир окуучунун өзүнө ылайыктуу текст тандап берип, окуучу текст менен иштөө аркылуу өзүн өзү тарбиялоого үйрөнүүгө жол ачып берүү. Аларга текст тандап берүү тексттин төмөнкү касиеттерине көңүл буруу зарыл:

1. Кайсы гана текстти албайлы анда бир бүтүн ой толугу менен камтылат.
2. Ар бир тексттин ичинде өзүнчө багытталган максаты болот.
3. Кандай текстти албайлы анын ичиндеги маанисине, айтайын деген оюна карата тандалып алынган темасы болот.
4. Тексттин ичиндеги айтыла турган ойлор, максаттар окурмандарга арналат.
5. Тексттеги каармандардын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзү аркылуу окурмандарды психологиялык жактан тарбиялоого багытталат.
6. Текст аркылуу жаңы маалыматтарга ээ болушат.
- 7.Текст окурмандардын жаш курагына карата тандалып алынат.
8. Текст окутуунун максаттарына, принциптерине негизделет.
9. Текст окуучулардын жашаган аймактарына жараша да тандалышына көңүл бурулат.

Текстти окуп чыгып, аны талдоодо окуучуларга туура суроолорду берүү менен бирге алар менен оозеки жана жазуу түрүндө баарлашууга же болбосо маалымат алмашууга шарт түзүлөт.

Бардык эле окуучулар маалымат алмашууда же болбосо баарлашуу аркылуу ойлорун толук жеткирип бере албайт.Мисалы: Жамийла повестинде

Данияр өзүнүн Жамийланы сүйөөрү жөнүндө сөз кылынбайт [6]. Тек кылган иши, ырдаган ыры аркылуу анын туулган жерин, кылган иши аркылуу Жамийла Даниярдын сүйүүсү тууралуу туюп билет. Ошол сыяктуу эле окуучулардын ичинде да сөз менен жеткирип түшүндүрүп бере албаган окуучулар бар, аларга ошол теманын негизинде класстер түздүрүү, баш катырма түздүрүү, же болбосо текстти үч кайталап көркөм окутуу жана ага суроо берүү аркылуу жооп алсак болот. Текст аркылуу жогорку класстын окуучулары өздөрүн-өздөрү келечек турмушуна карата тарбиялоого үйрөнүүсүнө шарт түзүү. Чыгармада Сейит жаш бала катары берилсе да, Даниярдын Жамийланы чын дилинен сүйөрүн бала сезими менен туюп, билет, качып кетселер дагы аларга бакыт каалайт, ал эми өзү болсо чыныгы сүрөтчү болуп, алардын сүрөтүн дагы деле тарткысы келет. Ушул тема боюнча 11-класстарга реферат жаздырсак болот.

Реферат – окуучунун жеке ой жүгүртүүсүнө багытталган, кандайдыр бир бир тема боюнча жазылган кыска илимий эмгек. Илимий стилди калыптоодо чоң мааниге ээ, тактыгы, маалыматтарынын арбындыгы, тилинин жеткиликтүүлүгү менен айырмаланууга тийиш. Реферат референттин өз сөзүнөн турат. Ал монографиялык же обзордук формада болот. Анда айрым зарыл деп эсептелген учурларга гана цитаталарды колдонууга болот, ал кайдан алынганы, китептин автору, аты, чыккан жылы, бети көрсөтүлөт. Илимий иштин бул жөнөкөй түрүн ар кандай композициялык планда түзсө болот. Негизинен көпчүлүк учурда төмөнкүдөй тартипте түзүлөт:

Тема: Сүйүү жөнүндөгү эң сонун баян!

1. Киришүү – Ч.Айтматов жөнүндө кыска маалымат. Чыгарманын жазылыш тарыхы жөнүндө маалымат.
2. Ата Мекенге болгон сүйүүнүн, сүйгөн адамына болгон сүйүүнүн даңазаланышы тууралуу.
3. Жыйынтыктоо – өзү берген маалыматтарды жалпылап, жыйынтыктоо.
4. Колдонулган адабияттар.

Ушул теманын негизинде ар бир окуучу өзүнүн оюн, көз-карашын, пикирин кеңири өзүнүн ойлоо жөндөмдүүлүгү канчалык деңгээлде болсо, ошого жараша азыркы мезгил менен салыштырып, тартынбастан сөз аркылуу чагылдырып берүүсү зарыл. Реферат жазуу окуучуларды өз алдынча ойлонууга түрткү берген, илимий изилдөө иштеринин башталышы болот. Рефератты канчалык көп жаздырса, окуучулар ошончолук такшалып, сөз байлыктары кеңейет, цитаталардын сөздүн ыңгайына карата колдонууга үйрөнүшөт, адабияттарды колдонсо алардын авторун, кайсы жылы, каяктан, канча бет болуп чыккандыгы тууралуу толук маалымат жазууга, алган мисалдарынын беттерин көрсөтүп, өз алдынча план түзүшүп ар кандай темадагы рефераттарды жазууга көнүгүшөт.

Сейитке окшоп, колуна эмне келсе ошол ишти кылууга белсенгенге, кесибин туура тандоосуна, инсан болуп калыптануудагы кулк-мүнөзүн өзгөртүүгө, эл менен баарлашууга, иштешүүгө, өз билгенин тартынбастан айтып, түшүндүрүп берүүгө, ошол эле мезгилде окуучу өзүн, жашаган, тамактанган, окуган, иштеген жерлерин таза кармоого, жасаган иштериндеги сөздөрүн так, туура жазууга, сөздөрдү туура кыскартып жазууга үйрөнүүсү зарыл. Көчөдө болобу, окуу жайларда, мектептерде, бала бакчаларда, ишканаларда болобу жазылып, илинген нерселердин бардыгы биздин жүзүбүз, ата-бабаларыбыздан бизге сакталып, сүйлөнүп келе жаткан биздин улуу байлыгыбыз тилибизди жоготпостон өнүктүрүүгө аракет кылуубуз керек. Кайсы жерде баарлашпайлы, маалымат алышпайлы, эң биринчи адамдын жашына, анын жасаган жумушуна карата теманы туура тандап алуу биздин негизги максатыбыз болуш керек.

Ушул реферат сыяктуу эле: «Таңшыган обон», «Канткенде адам уулу адам болот?», «Ыймандуулукту мен кандайча түшүнөм?»- деген Ч.Айтматовдун чыгармаларына байланышкан темаларда реферат же дил баян жаздырсак болот. Мындан окуучулар макал-лакаптарды, фразеологизмдерди сөздөр менен байланыштырып биргеликте сүйлөм түзүүгө үйрөнүшөт, алардын

маани жактан өзгөчөлүктөрүнө, түгөйлөрүнүн өзгөрүүгө учураган жана учурабаган формаларына практика жүзүндө байкоо жүргүзүп көрүшөт.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда сабактын темасын биринчи дал келтирип тандап алуу, андан кийин текстти окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүнө, жашына, келечегине, алардын алдына койгон максатына карата тандалып алынышы зарыл. Мугалимдин максаты окуучуларга туура маалыматтарды практикалап көрсөтүү менен аларга берген билимдерин синдирүү. Кыргыз элинин маданиятын, каада-салтын, баалуулуктарын, кыргыз тилиндеги көркөм сөз каражаттары кыргыз адабиятындагы чыгармалардын ичине сиңирилген, ошолорду түшүндүрүү үчүн ар түрдүү оюндарды колдонуу менен сабак өтүү.

Сабак учурунда оозеки жана жазма формадагы текстке көңүл буруу – негизги милдет. Анткени, текст дидактикалык каражат. Окуучу тил үйрөнүүдө текстти ырааттуу окуу, түшүнүү, түшүнүгүн айтуу, түзүү, текстти чачып кайра калыбына келтирүү жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болуусу зарыл. Анын мындай иш-аракеттеринен улам, окутуучу предметти канчалык деңгээлде өздөштүрүп жаткандыгын аныктай алат .

Кыргыз тилин эне тил катары окутууда окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө биз пайдалана турган тексттер ушундай белгилерди камтышы керек. Окуучуларга тексттерди түздүрүүдө, текст менен иштөөдө «текст – маалымат алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, маанилик-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөө бирдиги» аныктамасын пайдалануу [90, 132-б.], «текст – маалымат алмашуунун бирдиги» деген бүтүмдү негизги жобо катары белгилөө максатка ылайык [90, 87-б.]. Т.Маразыков андан ары текст менен метатекст, сүйлөмдүн чегин, тема-ремалык катнашты, тексттин структуралык биримдигин, тексттеги байланыштарды мисалдар менен терең анализге алган.

Адам баласы тили аркылуу дүйнөнү таанып билип, өз ара пикир алышууда текстти каражат, курал, булак катары пайдаланышат. Текст – адамдын жан дүйнөсүн, акыл-эсин, үмүт-тилегин, коомдук аң-сезимин, дүйнөгө

болгон көз карашын, илим-билимин, маданиятын, тарыхын, атадан балага мурасталып берилип турган баалуулуктарды ж.б. өзүнө катып турган табылга.

Кыргыздар илгертеден бери эле «Манас» эпосунун доорунан бери алып карасак, Жакып Манасты тарбия алып чоңойсун деп малчысы Ошпурга алып барып берип келет. Ошондон берки эле доорлорго кайрылсак текст аркылуу баланы адептүүлүккө, патриоттуулукка, ыймандуулукка, эр жүрөктүүлүккө, акылдуулукка, калыстыкка, адилеттүүлүккө ж.б. тарбиялоодо түрдүү көлөмдөгү, мазмундагы, стилдеги тексттерди (жомокторду, дастандарды ж.б.) каражат катары колдонушкан. «Кыргыз элдик педагогикасынын негиздери элдин каада-салтын, үрп-адатында, улуттук оюндарында, өзгөчө элдик оозеки чыгармаларда берилип, сакталып, баркталып жана муундан-муунга ар түрдүү формада берилип келгендиги менен белгилүү» [56].

«Каныбек» романында берилген Алтынкөкүл - Раушан менен Жолойдун сүйүүсү тууралуу текстти окуучуларга берүү.

Изилдөөчү, окумуштуулар А.Эшиев, Ж. Чыманов, С.Рысбаев, Т. Маразыков, Б. Исаков доор элдик педагогиканын ичинде камтылган идеялар, ойлор, мурастар биздин кийинки муундарга чыгармадан алынган тексттер аркылуу берилерин айтышкан.

Мурдатан эле кыргыздар балдарын башынан баштап эле бир болуп өткөн мисалдардын, окуялардын, же болбосо жомоктордун, чыгармалардын ичиндеги каармандарды мисал келтирүү менен тарбиялап жүрүшөт. Мындайча айтканда балдарды тарбиялоодогу, же болбосо сөз байлыгын өстүрүүдөгү негизги куралдары болуп текст эсептелинет.

Байыркы Шумер мамлекетинде да билим берүүдө, окутуунун каражаты катары текстти колдонуп, андан ары текст түзүү иштери жүргүзүлгөндүгү тууралуу С.Ж. Баяндина маалымат берип, андан ары «текст билим берүүчүлүк функциясын турмушка ашыруучу негизги каражат», - деп белгилеген. Мындан улам адамзат коомунда билим берүүнүн, окутуунун тарыхый жолу, башаты текст аркылуу жүргүзүлө баштаганына ынанууга болот.

Окутуу процессинде эң биринчи окуучу менен баарлашууну үйрөнүү, алардын ар бир күндөгү ар бир кыймылына көңүл буруу, алардын маанайын, ал-абалын суроо аркылуу окуучуга жакыndo милдети негизги ролду ойнойт. Качан гана окуучу өзү мугалимге ачылып, ичиндеги болгон сырын айтып сырдашканда гана окуучу мугалимдин айткандарын, берген билимин бат кабыл алып, мугалимди түшүнүүсү жеңил болуп калат.

Сабакты окутуп жатканда өзүбүз жашап жаткан коомчулук менен сөссүз түрдө байланыштырып окутуу. Окуучулар «зат» - дегенде заттын эмне экендигин өз көздөрү менен көрүп, көрүнбөгөн заттарды атоо жолу менен башка предметтер менен интеграциялоо аркылуу далилдеп түшүндүрүү керек. Мугалим канчалык сылык, ийкемдүү болсо окуучу да ошого карата өзүн-өзү тарбиялай баштайт. Кээде окуучуларды тарбиялоодо аларга сүйлөөнүн кереги жок, өзүндүн кыймыл-аракетинди үлгү кылуу аркылуу тарбиялоого болот. Баланы канчалык көп урушсаң, ошончолук жалтак болуп, ичиндегисин сыртына чыгарбай баштайт, канчалык жумшак ийкемдүү болуп, туура багыттоодо да сылык сүйлөп, мисалдардын негизинде ал жолдун туура эмес экендигин түшүндүрүп көрсөтсөң гана окуучу түшүнүүгө аракет кылат. Канчалык бир сырдуу болгон сайын окуучу мугалимден ошончолук алыстап баштайт.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты аркылуу кызыктуу окутууга, андагы окуяларды азыркы учурдагы окуялар менен салыштырып, адамдын ички дүйнөсүн ачууга негизги шарт түзүлөт. Окуучулардын сабакка болгон кызыгуулары артып мугалим менен окуучунун ортосунда тыгыз байланыш түзүлүп, эркин сүйлөшүү, сабакка активдүү катышууга, сабактын башталышын чыдамсыздык менен күтүүгө калыптана баштайт.

Орто мектептерде кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу менен тексттерди эркин пайдаланып иштөөгө үйрөтүү. Туура, маанилүү, өз оюн кеңири чагылдырып берүү аркылуу кызыктуу көркөм текст түзүүгө көнүктүрүү. «Бала – деген агын суу, аны каяка бурсаң ошол жакка карай ага берет» - деген сыяктуу биз эмнеге окутуп, эмнеге тарбияласак ошол агым менен

кошулуп ага берет. Биринчи түзгөн тексттери маанисиз, супсак болсо да, улам текст түзүп, же көркөм чыгармадагы тексттерди кыргыз тилинде талдоо аркылуу улам текстти көркүнө чыгып, ар бир жазылган сөзү өз ордун таап жайгаша баштайт.

Текст - кеп чыгармачылыгынын натыйжасы. Текст түзүүдө адамдардын ар кандай башка чыгармачылыгы сыяктуу эле белгилүү бир максатты көздөйт. Ал эми анын максаты кептин предмети аркылуу аныкталат. Кептин предмети болуп тигил же бул турмуштук көрүнүштөр эсептелет. Текст түзүүдө орундуу кайталоо жана орунсуз кайталоо болот. Орундуу кайталоо адамдардын ички сезим - туюмдарын, кайгырганын, кубанганын, чочуганын, кептин көркөмдүүлүгүн арттыруу үчүн, айтылган ойду тактоо жана бышыктоо үчүн колдонулат.

Орунсуз кайталоо маани өздөштүрбөгөндүктөн, синонимдерди, алардын катарларын кепте туура колдоно албагандыктан, тил байлыгынын жардылыгынан келип чыгат.

Тексттин маанилүү бөлүктөрүн окуп үйрөнүүдөн мурда ага түздөн-түз байланышта каралуучу тексттин маанилик бүтүндүгүнүн мүнөздүү белгилерин эсиңерге салабыз.

а) тематикалык бүтүндүк — кептеги айтыла турган негизги ойдун бир темасынын айланасына топтоштурулушу;

б) кептин стилдик өзгөчөлүктөрүнө карата карым- катнашы — тексттин стилинин анын бир түрүнө тиешелүүлүгү, же бир түрүнүн басымдуулук кылышы;

в) ойдун биримдиги — кепте айтылып жаткан ойдун ырааттуу түрдө өнүгүшү аркылуу бир бүтүн мазмунду билдирүүчү сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан тыгыз байланыштыгы.

Демек, тексттин маанилик бүтүндүгүн стилдик-тематикалык, маани жана грамматикалык жактан уюмдашкан сүйлөмдөрдүн тизмегин түзөт.

Тексттин бөлүктөрү төмөнкүдөй: тексттеги ойдун башталышы, тексттеги ойдун өнүгүшү жана тексттеги ойдун аякташы. Тексттеги сүйлөмдөр бири

экинчиси менен маанилик, тематикалык жагынан жана грамматикалык түзүлүшү боюнча байланышып, тексттеги ойдун маанилик бүтүндүгүн, же анын (ойдун) структуралык бирдигин түзүп турат.

Тексттеги айтылуучу негизги ойду, анын темасын аныктай турган, же алардан кабар берүүчү алгачкы сүйлөм же сүйлөмдөр ойдун башталышы деп аталат. Теманын маанисин андан ары тереңдетүү менен, аны кеңейтүү, өрчүтүп-өнүктүрүү максатында башталыштан кийин келүүчү сүйлөмдөр тексттеги ойдун өнүгүшү деп аталат.

Тексттеги айтылып жаткан окуя, көрүнүш, ар кандай кубулуштар туурасындагы ой-көптүндүлүрдү жыйынтыктоочу акыркы сүйлөм же сүйлөмдөр тексттеги ойдун аякташы деп аталат.

Демек, текст баарыдан мурда адамдардын пикир алышуусун, мамиле түзүүсүн калыптандыруучу, б.а. коммуникативдик компетенциясын калыптандыруучу, өнүктүрүүчү каражат, булак экендигине төмөнкү окумуштуулардын негиздүү тыянактары далил.

Текст – информация алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, семантикалык-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги. Бардык эле текст:

1. кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөйт;
2. кандайдыр бир информацияны туюндурат;
3. салыштырмалуу аякталган түргө, маанилик бүтүндүккө ээ болот;
4. конкреттүү бир темага багышталат;
5. басымдуу көпчүлүк учурда семантикалык-структуралык бирдиктерге бөлүнөт;
6. структуралык жактан уюшулуп, семантикалык жактан интеграцияланып, биригип турат.
7. бардык эле тексттер кайсы бир функционалдык стилдин бир түрүнө кирет» [111, 83-84-б.].

Окуучуларды окутуп жатканда лексикалык темадагы тексттердин негизинде окуучуну ар тараптуу тарбиялоого багыттап окутууну милдет катары

кабыл алышыбыз керек. Башкача айтканда, сабактарды интеграциялоодо башка предметтердин өзгөчөлүгүнө көңүл буруп, анын мазмунунда, же болбосо окуучуларга андагы бир теманы түшүндүрүп берүүдөгү кыргыз тилинин ордунун чоң экендигин далилдеп көрсөтүү. Мисалы: адабият, тарых, биология, география предметтерин кыргыз тилисиз түшүндүрүү мүмкүн эмес. Ал предметтердин тексттериндеги сөздөрдү, же болбосо ал предметтеги сүрөттөрдү орду менен ыргактуу, жеткиликтүү түшүндүрүп берүүдө кыргыз тилинин эрежелерин бузбастан колдонуу өтө маанилүү мааниге ээ. Сабактын максатына жеткирүү үчүн бир сабактын ичинде бир эле ыкманы колдонуу менен сабак өтүү ийгиликтердин башталышы болот. Себеби, эки үч ыкманы колдонуп сабак максатына жетпей калгандан көрө бир ыкманын негизинде эле, планды иштеп чыгып сабак өтүү жакшы деп эсептеймин. Бир эле ыкманын ичине окутуунун бардык компетенттүүлүгүн камтысак болчудай. Мугалимдер үчүн да, сабактагы билимдерди кабыл алууда окуучулар үчүн да бир ыкма менен иштөө алгылыктуу. Биринен экинчисине өтүүдө окуучулар үчүн да, мугалимдердин өздөрү үчүн да көп кыйынчылыктарды туудурбай, жеңил болот.

Текст менен иштөөдө эң биринчи сөздүктү колдонуу менен иштөөгө үйрөтүү туура болот, анткени бир эле сөздүн туура жазылышына да, маанисинин чечмеленишин да карап чыгууга шарт түзүлөт. Көркөм чыгармадагы тексттерди алып кыргыз тилинде колдоно турган болсок, ал тексттин ичинде эскирген сөздөр, историзмдер, же болбосо жаңы сөздөр колдонулушу мүмкүн, ошондуктан андагы сөздөргө да көңүл буруп, аларды талдап, маанисин чечмелеп алганыбыз окуучулардын ойлорунда, же текст түзүүдө колдоно турган болсо түшүнүксүз сөздөр калбай кеңири колдоно берсе болот. Азыркы учурда колдонуудан чыгып калган, алардын маанилери окуучулар үчүн түшүнүксүз болгон сөздөр көркөм тексттердин ичинде толуп жатат. Текст окууда деле ар бир окуучу түшүнүксүз болгон сөздөрдү сөздүктөрдөн карап, анын маанисин чечмелеп алышы окуучуну сөздүк менен иштөөгө калыптандырат.

Кыргыз тилинде кыргыз адабиятындагы көркөм тексттерди колдонуу окуучулардын сөз байлыгын өстүрүп, аны андан ары өнүктүрүп өркүндөтүүгө багыт берет. Тексттеги каармандар аркылуу сүйлөөнүн, баарлашуунун, бирөөгө жооп берүүнүн алдында сөздөрдү өз орду менен колдоно билүүгө үйрөнүшөт. «Сөзү жатык адамдын акылы артык» - дегендей сөздү туура, так, таамай айтуу менен турмуштагы ар түрдүү кырдаалдагы ар түрдүү маселелерди чечишет. Окуучуларга «Ысык-Көлдүн куну жана куту», «Бизди ойготкон китептер» деген публицистикалык чыгармалар тууралуу сөз кылып, анда жаткан азыркы учурдун проблемалары тууралуу талкуулоо. Ар бирибиздин жашап жаткан чөйрөбүздөгү проблемалар тууралуу айтып берүүбүз, ал проблемалардын канчалык маанилүү экендигин аныктоо, өз алдынча проблемаларды аныктап, алардын актуалдуулугун, аргументтүүлүгүн чагылдырып публицистикалык текст түзүү. Кыргыз тилиндеги бардык эле сабактарды кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүгө мүмкүн эмес, ошондуктан интеграцияланып жаткан сабактардан окуучулар бир эле мезгилде сабакта өтүлүп жаткан темалар тууралуу кеңири маалымат да, практикалоо менен бирге тарбия да ала турган болушу керек.

Эгерде окуучулардын саны көп болсо «Ысык-Көлдүн куну жана куту», «Бизди ойготкон китептер» деген публицистикалык стилдеги чыгармалардын негизинде практикалык иштерди аткарууга болот. Мындай учурда окуучулар бири-бири менен баарлашып чыгармадагы көйгөйлөр тууралуу биргеликте талкуулашып жаңы ойлорду, идеяларды пайда кылышат. Ч.Айтматовдун чыгармасынын негизинде азыркы учурдагы Ысык-Көлдөгү эле эмес жашап турган чөйрөбүздөгү проблемалар, алардын канчалык деңгээлде маанилүү, көтөрүлгөн проблемаларын бири-бири менен маектешүү аркылуу чагылдырып берүү. «Бизди ойготкон китептер» деген чыгарманын негизинде экинчи топ талкуу уюштуруп, ошол талкуунун негизинде азыркы учурдагы биз үчүн абдан маанилүү болгон китептер кайсылар, биздин жашоодогу алардын тарбиялык маанилери кандай, китепти окуу менен биз өзүбүзгө кандай пайдаларды ала алабыз, ушулардын негизинде биринчи топ экинчи топко суроолорду берүү

менен интервью алабыз жана булардын баары кандай стилдеги чыгармалар болоорун практикалап көрүп аныктайбыз. Адам кандайдыр бир идеяны көтөрүп чыгып, ошону ишке ашыруу үчүн бүт акылын жумшап эмгектене турган болсо, анда ал чыгармачылык менен жасаган эмгегинен эргүү алып, күчтөнүп, күрөшүп отуруп, анын натыйжасында жаңы идеяларды пайда кылат. Ар бир окуучу деле өз идеясын айтып талкуулап отуруп, андан дагы бир жаркын идеяны пайда кылышы талашсыз.

Ысык-Көлдүн куну жана куту.

— Көлдүн сыйкырдуу сулуулугу, анын көөнөрбөс жана кайталанбас көрк-адеми көп сандаган уламыш-жомоктордо аңыз болуп айтылып, аваз болуп ырдалып келген. Ага улуу саякатчы Семенов-Тянь-Шанский да суктанып, бул керемет жерди «ак карлуу көрөсөн тоолордун көбөөлүндө уюп калган көөр ташка» теңештирген. Ысык-Көл сизге да кымбат жана кыйбас болсо керек!

— *Ысык-Көл – менин кутман бешигим. Ал наристе кезимде мени алдейлеп, боз улан курагымда боюма кубат уютуп, чыгармачылык иште мээ чыңалткан сапсаргалуу ойго муктаж болуп турганда ар качан дөмөөр болуп, дем бергени үчүн мага кымбат. Кайда гана болбоюн, өлкөнү кыдырып жүргөндөбү же чет жактарга чыккандабы, айтор Ысык-Көлгө тең келер, анын жалпы жердин сарасындай туюлган көрк-келбетин көөнөртө алар эч бир жерди көрбөдүм.*

Бирок кептин оролу ушунда эле турган жок жана ушунда гана болуп жаткан жок. Тоо арасындагы мына ушул даркан суу-тосмонун тарыхта ар түрдүүчө айтылган аттары сакталып калган. Ысык-Көл орусча аталганда жылуу көл дегенди билдирет. Анын Туз-Көл деген да аты болгон. Андан кийинки Тимурту-Нор – темирлүү көл деп аталат. Жыт-Көл деп да аташкан. Мындай аттардын жаралышы кокусунан дейсизби? Түк андай эмес. Ал чынында эле сейрек учурай турган көл. Тереңдиги жагынан Байкалдан кийинки орунда турат. Эң терең жери 700 метрге чейин жетет. Көлгө көп сандаган агын суулар куят. Жердин калың катмарынан жылжып агып чыгып, ал суулар тузду эритип, аларды минералдаштырып турат. Андан тышкары, көлдүн алабында көп сандаган термалдуу минерал булактар бар. Аларда Советтер Союзунда

белгилүү болгон нарзандын бүткүл гаммасы жыйналган, алардын ичинде эч бир жерде жолукпагандары да бар. Бул али баары эмес. Көлдү көздөй агып, өстөн суулар дагы бир дарылык касиетке – радонго каныгат. Буга эми күкүрттүү суутекке чыланган ылайларды, анан да чаңкайган таза, тоодогу өсүмдүктөр менен токойлордун жыпар жыты аңкыган абаны кошуңуз. Мунун баары көлдүн кайталангыс сейректигин, анын дартка дабалуу, шыпаакер касиетин аныктап турат.

— Бирок Ысык-Көлдүн кутмандыгына жана кереметине тамшанып караган маал эбак артта калды. Адамдардын сөздөрүнөн азыр кооптонуу улам көбүрөк угула баштады: көл эми баягы көл эмес.

– Аттиң деңизчи, бул анык. Ысык-Көл тартылып баратат... Эгер аны мурда жүздөгөн дарыялар менен тоо суулары толтуруп турса, бүгүн алардын баары бүт бойдон сугатка жумшалат. Көлдөн суу агып чыкпайт, ошондуктан ал өзүнүн бөксөсүн эбегейсиз өлчөмдөгү буулануунун эсебинен толтурат. Көлдүн жээги жыл сайын 7-10 сантиметрге ылдыйлап жатат. Суунун бир жылдык тартыштыгы, ошентип, 400-500 миллион кубометрге жетип олтурат. Окумуштуулар мындай деп эсептейт: эгер мындан ары да ушундай болуп олтурса, анда эки миңинчи жылга чейин бул таңсыктык эки эсеге көбөйөт. Андан соң эмне болот? Туташ реакция башталат. Анын салакасы биринчи кезекте көлдөгү жан-жаныбарларга тийет.

Ысык-Көл көз көрүнөө тартылып баратат... Бул табигый пляждардын жана шыпаалуу ылайлардын жок болушуна, көлдү курчап турган чычырканактардын жана башка дарылык касиети бар бадалдардын тыйпыл болушуна алып келиши мүмкүн. Көл жээгинин 500-1000 метрге тартылып такырайып калышы суунун жылуулугун 2-3 градуска төмөндөтүп коёт. Ал эми бул өз кезегинде көлгө түшүүнүн ансыз деле кыска мөөнөтүн дээрлик бир айга чектеп салат. Навигациялык кырдаал начарлайт. Суунун тартылышы менен курулуп калган дарылоочу жана эс алуучу жайлардын, алардын ишинин жана архитектуралык чечимдеринин кунары кетет. Көлдүн өзү деле азыр ар кандай агымдардын таасирине кабылып олтурат.(Чыңгыз Айтматовдун “Социалистическая

индустрия” газетасынын кабарчылары менен маегин “РухЭштин” окурмандарына сунуштаган маегинен үзүндү)

Азыркы учурдагы жашап жаткан чөйрөбүздөгү эң көйгөйлүү маселелерди аныктап, аларды батманга жазып чыгуу жана алардан кантип арылууга болору тууралуу да ойлорду жанына талкуулоо менен жазып, ал көйгөйлөрдү окуучулар менен бирге чечкенге аракет кылуу.

Баарлашуу – маалымат алмашуу, бул процесс сөссүз түрдө текст аркылуу ишке ашат. Тексттеги жаңылыктардын баары эле бирдей боло бербейт, эгерде окшоштуктар көп болсо анда ал маек супсак, маанисиз болуп калышы мүмкүн. Сабакта окутуучу текст аркылуу окуучунун аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн, кыял, чабытын ж.б. калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багыт берет. Бирок, көпчүлүк учурларда окуучу баарлаша албайт, супсак текст түзүп коёт. Ошон үчүн боло турган тема жөнүндө окуучуларды даярдоо, предмет, кубулуштар тууралуу тааныштыруу, түшүнүк берүү керек жана ошол текстке карата суроо коюу. Суроо канчалык кызыктуу коюлса, аны чукулап талдап, биринен – бири өтүп ойлорун айтуу менен кызыктуу талкуу уюшулуп, окуучунун ички дүйнөсү билинбестен ачылып баштайт, ички дүйнөсү ачылгандан кийин гана окуучу эркин текст түзүп баштайт.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоонун негизги максаты – өз эне тилин мыкты өздөштүрүүгө, кеп ишмердүүлүгүнүн, ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн көндүмдөрүнө ээ кылуу.

Азыркы учурда 11-класстын окуучуларына минутасына 250 сөз окуу пландаштырылган болсо, биздин бүтүрүүчүлөрдүн кээ бирлери 50 сөз окуй албаган окуучуларыбыз дагы бүтүп жатканы кездешет. Ошондуктан көркөм тексттер менен көп иштөөгө, кабыл алгандарынын негизинде сүйлөм түздүрүүгө, ырларды көркөм окутуп, алардагы ар бир сөзгө фонетикалык же болбосо морфологиялык талдоо жүргүзүүгө, жашап турган чөйрөсүндөгү нерселер менен интеграциялап окутуу зарыл. Жаш мугалимдердин коомун уюштуруп, бири-бири менен тажрыйба алмашууга, предметтердин материалдарын интеграциялоонун ар түрдүү жолдорун иштеп чыгууга шарт

түзүп берүү менен бирге насаатчы мугалимдерди бекитип, баары чогуу иш алып барууга көнүктүрүү керек. Предметтердин материалдарын эмес, жашап турган коомубузду да интеграциялоо зарылчылыгы биринчи орунда турат.

Мугалим компетенттүү болуу үчүн төмөнкү сапаттар анын мүнөзүндө камтылышы зарыл:

- өз кесибин сүйө билген кесипкөй;
- балдардын жүгүн мойнуна көтөргөн жоопкерчиликтүү;
- кандайдыр бир идеяны көтөрүп чыга турган демилгелүүлүк;
- окуучуларга өзү үлгү боло алган абийирдик тазалыгы;
- кара кылды как жарган калыс;
- жамандыкты жашырбай бетке айткан чынчыл;
- ар бир ишти ойлонуп, токтоолук менен аткарган сабырдуу;
- этнопедагогиканын негизинде тарбияга чакырган маданияттуу;
- өз ишин так билген, бирөөгө сылык мамиле жасаган адамгерчиликтүү;
- өз ишинде ката кетирбөөгө аракет кылган ар-намыстуу болуу.

3.2. Интегрциялап окутуунун формалары

Окутуунун дидактикасы башка дидактикалардай эле эң кыйын абалды башынан өткөрүүдө. Жалпы жана орто билим берүүдөгү бардык максаттар өзгөрүүдө, ошондуктан ага карата жаңы пландарды иштеп чыгуу үчүн мурдагы эле окуу китептериндеги мазмундарды башка предметтин мазмундары менен интеграциялап окутуу абалды кыйла жакшыртууга алып келет. Билим берүүдө жаңы концепсияларды иштеп чыгуу менен билим сапатын жогорулатуу жана ошол концепсияларды окуп жаткандар үчүн аны оңой жана жеңил кабыл алууга шарт түзүүгө, түрткү берүүгө алып келет.

Окуучулар үчүн окуу дисциплиналарынын көбөйүшү алардын кабыл алуусуна терс таасирин тийгизип, билим алууда түшүнбөстүктөрдү жаратып, көп кыйынчылыктарга алып келүүдө, ошондуктан классикалык предметтерди бири-бири менен интеграциялап окутуу окуу предметиндеги түшүнбөй калган жерлерди башка предметтин жардамга келип, аны толуктап толук маалымат

берүүсү аркылуу окуучуларга көп ийгиликтерди алып келет. Интеграциялоо биринчиден окуу предметтеринин азайышына, экинчиден убакытты үнөмдөөгө, үчүнчүдөн предметтердин биригүүсү, бири – бирин толуктоосу аркылуу окуу предметин толук, бүтүн предмет катары кабыл алуусуна жардам берет.

Интеграциялап окутуу окутуунун өтө татаал формасы, өтө узак мыктылап даярданууну талап кылган мета предметтин бир формасы. «Мета» - «үчүн», «аркылуу», «ичинде», «бир негизги предметтин мазмунунан алыстабаган»- дегенди түшүндүрөт.

1. Мета предмет - интеграцияга негизделген илим.

2. Мета предмет - бул окутуунун жаңы тиби, анын ичинде интеграциялануучу окуу материалдарынын мазмунунун жаңы ойломдорунун тиби камтылган.

3. Мета предмет - бул окутуунун жаңы формасы.

Интеграция илимдин өтө чоң талаасында пайда болду жана ар тараптуу өнүгүп кеңири жайылтылууда. Ал бат жана тез өнүгүүчү билимди жана илимдин ичине сүңгүп кирип, анын ичиндеги жаңы илимдерди пайда кылуучу процесс болуп саналат. Интеграциянын кайсы гана мүнөздөмөсүн албайлы ал системалуулукту, бир бүтүндүктү, өтө тездик менен ар тараптуу кеңири өнүгүүнү талап кылат.

Биз окуучуларды окутуунун башка ыкмасын колдонбой салттуу сабактарды эле өтө берсек, анда окуучулар үчүн кызыксыз да, алгылыктуу да эч нерсеси жоктой туюлуп сабак супсак болуп калат. Интеграциялап окутуу менен окуу программасын, кыргыз тилин же кыргыз адабиятын биротоло кыскартып салуу эмес, ошол программанын негизинде биргеликте, бир бүтүндүктө окутуу. Окутуунун бул ыкмасы окуучулар үчүн эле эмес, мугалимдер үчүн да сабакка өтө катуулап даярданууну талап кылып, ар тараптуу материалдарды колдонууга, топтоого, техникалардын жардамы менен сабак өтүүгө мугалимдин ичинде жаткан шык, жөндөмдөрүн ачууга, ойготууга түрткү берип, өтө чеберчилик менен сабак өтүп, теманы окуучулардын көз алдына даана тартып берүүгө чоң мүмкүнчүлүк берет. Коомдун бүтүн өнүгүүсү бизди салттуу

сабактардан арылтып, сабак өтүүнүн жаңы ыкмаларына өтүүнү жана сабак өтүүнүн жаңы ыкмаларынын иштелмелерин иштеп чыгууга түрткү берет.

Интеграциялап сабак өтүүнүн максаты төмөндөгүчө:

1. Окуу жүктөмүн белгилүү ченемде кыскартуу.
2. Окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун күчөтүү, өнүктүрүү, активдүү катышууга көнүктүрүү.
3. Окуучуларды сабакка өз алдынча даярданууга, алган билимдерин практикалап көрүүгө, аны турмушта пайдалана билүүгө үйрөтүү.

Предметтерди интеграциялап окутууда алынган натыйжалары:

1. Окуучуларды окуу программасын окутуу менен бирге дүйнөнү бир бүтүндүктө таанып билүүгө үйрөтүү.
2. Көркөм сөз каражаттарын туура колдонууга, туура сүйлөөгө, туура, таза жазууга, тыныш белгилерин туура коюуга тарбиялоо.
3. Өз алдынча каармандарга анализ жүргүзүп, алардын жакшы- жаман сапаттарын анализдеп, бири-биринен айырмалоого түрткү берүү.
4. Ар түрдүү маалыматтарды пайдаланып окуучуларды кызыктырып, сабактан калбоого, педагогикалык жактан да, психологиялык жактан да тарбияланууга машыктыруу.
5. Окуучулардын ичиндеги шык, жөндөмдөрүн ойготуп, келечектеги кесиптерин туура тандоого багыт берүү.
6. Алган билимдерин бышыктоого, аны эс-тутумунда окугандары, көргөндөрү аркылуу сактап калууга жардамдашуу.

Канча предметти интеграциялап, канча мугалим сабак өтпөйлү баарыбыздын максатыбыз бир бүтүндүктү жаратып окуучуга татыктуу билим, тарбия берүү негизги орунда турушу керек.

Азыркы коомдо жашап, окуп жаткан окуучуларды окутуп тарбиялоо өтө татаал. Ошондуктан кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу менен бирге окуучуларга педагогикалык жактан да, психологиялык жактан да, физикалык жактан да туура тарбия берүүгө жардам берет. Кыргыз тилинде туура жазууга, туура сүйлөөгө, сөздөрдү өз нугу менен туура

колдонууга үйрөтсө, кыргыз адабияты бири-бирин сыйлоого, биринин оюн сабыр кылып угууга, туура жолго багыттоого, адамдык сапатын жоготпостон аны өнүктүрүүгө, жаратылыш байлыктарын туура пайдаланууга окутуп үйрөтөт. Мисалы: Кыргыз тилиндеги кептин стилинин түрүн аныктоодо кыргыз адабиятындагы Ч.Айтматовдун «Кыямат» романы [9] менен интеграциялап өтсөк окуучуларга киносуна үзүндүлөрдү кичине көрсөтсөк туура тарбияланууга мүмкүндүк берилет. Базарбайга окшоп карышкырдын бөлтүрүктөрүн алып, «артынан жыты аркылуу издеп келсе зыяны мага тийбей коңшуларыма тийсин» - деген арам ой менен жүргөн адамдардан алыстоого, токойдо, тоо койнунда жашаган жаныбарларга кол салбоого, анын ордуна тоолорго арчалардын уругун өстүрүп, аларды тигип, кызыл китепке кирип жок болуп бара жаткан жаныбарлардын көбөйүүсүнө шарт түзүп берүүгө үйрөтөт. Кенжешке окшоп жакшы мамиле кылууга да үйрөтө алат.

Таблица 3.2.1.- Ч.Айтматовдун «Кыямат» романы [9] менен интеграциялап өтүү

1.	Кыргыз тили	Кыргыз адабияты	Адеп	География	Сүрөт
2.	Кептин стилинин түрүн аныктоо	Ч.Айтматов «Кыямат» романынан үзүндү алуу	Адамча жашоого, бири-бирин сыйлоого, урматтоого, жаратылышка кыянаттык кылбоого үйрөтүү	Акбара менен Ташчайнардын Казакстандан Кыргызстанга качып келген жерлерин көрсөтүү	Алынган текст боюнча элестетип сүрөт тартуу
3.	11-класс	11-класс	11-класс	11-класс	11-класс

Интеграциялап окутуунун актуалдуулугунун бирден-бир себеби болуп мектепке билим берүүнүн жаңы технологиялары, жаңы ыкмалары менен сабак өтүп, ошону менен эле бирге окуучуларга ар тараптуу тарбия бере ала турган мыкты, чебер педагогдорду тандап алуу болуп саналат. Азыркы коомдун окуучуларын бир эле мезгилде педагогикалык жактан да, психологиялык жактан да тарбиялап бир предметтин темасын өтүүдө экинчи предметтин темасы менен дал келтирип, далилдеп, мисалдар менен толуктап көрсөтүүгө туура келип жатат. Мугалимдердин өзүн-өзү окутуп, изденүү менен сабак өтүп, бериле турган суроолорго алдын-ала даярдануусу бул аларга берилип жаткан

өтө чоң мүмкүнчүлүк болуп эсептелинет. Өздүк билим теориялык, илимий-методикалык көрсөткүч, профессионалдык мыкты чеберчилик жана кыргыз тили жана кыргыз адабияты сабагынан компетенттүү мугалим болууга алып келет. Компетенттүүлүктү калыптандыруунун негизги ачкычы болуп, ар түрдүү предметтерден үстүртөдөн теманы өтүп кутулуу эмес, ар түрдүү булактардан изденүү менен сабак өтүп, предметтерди интеграциялап бир бир бүтүн нерсе катары көрсөтүп, анын турмушта керек болоорун практика жүзүндө далилдеп берүү. Интеграциялоонун негизги максаты окуучуларды келечектеги турмушуна даярдоо, туура жол тандоосуна багыт берүү. Алган билимдери турмушта колдонулуучу негизги каражаттары, куралы болоорун окутуу үйрөтүү. Кээде ар түрдүү предметтерден окуп үйрөнгөн, алган билимдерин ойлонуп, бириктирип, бири-бири менен байланыштыра албай кыйналышат. Мисалы: кыргыз тилинен жакшы окуган, реферат жазуунун жолдорун билген, кыргыз адабиятынан бардык чыгармаларды окуп чыккан, авторлордун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу жатка билет, информатикадан компьютерде жазганды үйрөнгөн, бирок рефератты компьютерде жаза албай кыйналып ар кимден жардам сураган окуучуларыбызды көрүп эле жүрөбүз. Эгерде ошол алган билимдерин жыйынтыктатып, рефератты компьютерде жазып берген болсо, анда окуучу кыйналбай эле шатырата компьютерде тыныш белгилерин туура коюп, жазып тапшырып коёт эле. Айрыкча 1-курстун студенттерине реферат жазып кел десен, интернеттен даяр рефератты чыгарып келишет. Эмесе ошол студенттердин бардыгы 11-класста реферат жазуунун ыкмаларын окуп үйрөнүшкөн, адабияттан Ч.Айтматов тууралуу кеңири маалымат алышкан, информатиканы окушкан, бирок ошолорду кантип байланыштырып пайдаланууну билишпейт. Интеграциялап окутууда ар түрдүү ойлордун дал келиши, ар түрдүү окуу предметтеринин темаларынын дал келиши, алардын мугалимдеринин ойлорунун окуучулардын ойлору менен дал келиши, алардын биригип бир бүтүндүктө өтүлүшү окуучулар үчүн да, мугалимдер үчүн чоң ийгиликтерди жаратат. Предметтерди окутууда окуучулардын кызыгуусун арттырууда эң биринчи мугалим өзү ошол предметке кызыгып, изденип,

кызыктуу жаңылыктарды таап темадагы кичинекей көрүнбөгөн майда деталдар менен башка предметтерди байланыштырып мисалы: «Делбирим» повестиндеги Асел менен Илиястын үйлөнгөн күндөрүндөгү тынбай жааган жамгыр менен табият таануу предметин, же болбосо ушул эле автордун «Ак жаан» чыгармасындагы ак жаан менен байланыштырып жамгырдын түрлөрүн аныктасак болот. Тынбай майдалап жааган жамгыр тууралуу жана «ак жаан» тууралуу элибизде кандай ойлор айтылып, кандай маанини берерин аныктоо. «Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» - деген темада реферат жаздыруу. Чыгарманы талдоодо ушинтип майда бөлүктөрүнөн баштап, эң жогорку бөлүгүнө чейин башка предметтер менен байланыштырып, майдалап талдоо.

Интеграциялап окутуу абдан татаал процесс, эң алгач предметтерди интеграциялап окутууда башка предметтердин мугалимдери менен жалпы аракет кылып, бир теманы тандап алып, ошого жараша материалдарды топтоштуруп алып, анан интеграциялануучу сабактын планын иштеп чыгуу зарыл. Коллектив менен иш алып барганда ар кимиси өз предметине байланышкан ар түрдүү ойлор, пикирлер айтылып отуруп, сабак биз ойлогондон да кызыктуу болуп кетиши мүмкүн.

Сабакты өтүү, кандай формада уюштурат ал ар бир мугалимдин өз чыгармачылыгына, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө карата уюштурулат. Мисалы: кыргыз тили жана адабияты сабактарынан алган билимдерин текшерүү максатында интеллектуалдык оюндарды уюштурууга болот. Кээ бир учурда мугалимдин өзүнүн айтып берүүсүн талап кылган, кабыл алууга кыйыныраак болгон тарыхый чыгармалар да кездешет, мындай учурда мугалим өзү айтып берип, тереңдете түшүндүрүп берип, анан ошол теманын негизинде баарлашуу аркылуу суроолорго жооп алып, айрым кайталай турган жерлеринен текст алып, ошол эле класстын кыргыз тилинде өтүлүп жаткан темалар менен интеграциялап көнүгүүлөрдү иштетип, ал текст тууралуу салыштыруу, же болбосо талкуу уюштуруу аркылуу канчалык деңгээлде сабактын жеткиликтүү болгонун текшерсек болот. Окуучулардын билим сапатынын көрсөткүчү жат

жазуу, дил баяндардан, олимпиаданын жыйынтыктарынан көрүнөт. Сабактын деңгээли жалаң эле мугалимдин чеберчилигине, окуу куралдарын пайдаланууга, ар кандай методдорду колдонууга негизделбестен, муну менен катар психологиялык шарттарга да байланыштуу болот. Окуучулардын акыл-эсинин өнүгүшүнө, алардын окууга карата болгон мамилесине, өз алдынча иштей билүүсүнө да байланыштуу. Ошондуктан сабактын психологиялык жагына көңүл бурууда эки нерсе эске алынууга тийиш:

1. Сабактын мугалим тарабынан сиңимдүү, түшүнүктүү болуп уюштурулушу.

2. Окуучулардын сабакка болгон кызыгуусу, мугалимге карата мамилеси.

Бүгүнкү күндө сабактын жаңы формаларына, өркүндөтүлгөн сабакка көп көңүл бурулууда. Бул окуучунун сабакка көңүл буруусун, ой жүгүртүүсүн, эмоциясын, кызыгуусун активдештирүүнү жана алардын чыгармачылык менен өз алдынча иштей билүүсүн камсыз кылат. Окутуунун бул концепциясына ылайык мугалим сабакты төмөнкүдөй багыттарда алып баруусу керек:

1. Интеграцияланып жаткан предметтердин материалдарынын негизги учурларын аныктай билүү.

2. Билимдердин негиздерин жалпылоо, өз ара салыштыруу, оюн ирети менен баяндоого жетишүү.

3. Өз алдынча иштөө, кыйынчылыктарды жеңе билүү, чыгармачылык мүнөздөгү тапшырмаларды аткара билүүгө үйрөнүү.

4. Эмоциялык сезимдерди өнүктүрүү.

5. Өздөштүрүлгөн билимдерин турмушта колдоно билүүгө машыгуу.

Интеграциялап окутуу предметтик темалардын негизинде гана жүзөгө ашырылат. Интеграциялап окутуу жөнүндө окумуштуулар эми гана изилдешип, анын көп жактуу пайдасын өздөрүнүн эмгектеринде жазышып, азыркы учурдагы жаштарга билим, тарбия берүүдө анын мааниси зор экендигин аныкташууда. Эң биринчиден, бул - сабактын үч чечилүүчү максатынын (билим берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк тарбия берүүчүлүк) органикалык биримдиги. Экинчиден, сабакта жагымдуу, бири - бирин урматтоочу, бири - бирин

түшүнүүчү мамиленин, атмосферанын болушу, окуучулар менен мугалимдердин ортосундагы кызматташтыктын болушу; Үчүнчүдөн, сабак лингвистикалык жактан сабаттуу болуусу керек. Анда мугалим тарабынан маселелердин туура түшүндүрүлүшү, дидактикалык материалдардын туура тандалып алынышы талап кылынат. Төртүнчүдөн, сабак аягына чыккан, анын белгилүү бир логикасы болуп, ал жалаң гана мугалимге эмес, окуучуларга да түшүнүктүү болсун. Бул талапты аткарууга мугалим сабакка даярданып жана аны уюштурууну ойлонуп жатып, анын негизги чекитин, чечилүүчү максатын аныктап алып, андан кийин ал максатка жетүүнүн этаптарын белгилеп, окутуунун жолдорун жана каражаттарын издөө керек.

Эгерде ар бир адамдын балалыгы жакшы шарттарга туш келсе анда анын ичиндеги таланты ачылып белгилүү адамдардан болуп тарыхта аттары жазылып калат экен, эгерде балалыгында ичинде жаткан таланты сыртка чыкпай калган болсо, анда ал адам келечекте эч бир нерсеге ээ боло албай калышы мүмкүн экен, ошон үчүн балдардын талантын ачуу үчүн ар дайым кыргыз тилине кыргыз адабиятын жуурулуштуруп, бир предмет катары сабак өтүшүбүз абдан маанилүү. Биз келечектин улуу муундарын тарбиялайбыз, биз тынбай иштеп, изденүүбүз керек. Ар бир окуучунун сүйгөн бир кесибинин ээси кылып тарбиялоо, качан адам өз ишине берилип, кызыгып, изденип иштесе гана ага ийгиликтер өзү баш ийип баштайт, биз ийгиликке эмес, ийгилик бизге баш ийүүсү керек. Адамды адам кылып тарбиялоодо анын акыл-эси, ар-намысы, инсандык сыймыктануусу башкы орунду ээлейт. Буга мисал катары А.Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасын кыргыз тилиндеги этиштин чак категориясы боюнча интеграциялап көрөйлү.

Этиштин чак категориясы.

Кыймыл-аракеттин аткарылышын ал-абалдын болуш мезгили менен биз сүйлөп жаткан убакыттын ортосундагы карым-катышты билдире турган грамматикалык категория «этиштин чак категориясы» - деп аталат.

Кыргыз тилинде этиштин үч чагы бар. Алар: өткөн чак, учур чак, келер чак. Этиштин суроолору да мезгилдик кырдаалга жараша өзгөрүп турат да, ар

бир чактын өзүнө ылайыкташып түшөт. «Жеңишбек» поэмасынын тексттинин жардамы менен этиштин чактарын аныктайбыз:

Жеңишбек

Ысык-Көл кээде тынч да, кээде толкун,
Толкуса толкунуна тең ортокмун.
Турмушта канча жолдош күтсөм дагы,
Бир сырлуу мындай жолдош күткөн жокмун.

Ысык-Көл кээде тынч да, кээде толкун,
Жарга уруп, жаркылдаткан жаштык отун.
Турмушта канча курдаш күтсөм дагы
Бир кыял мындай курдаш күткөн жокмун.

Ысык-Көл, ата журттун күчүн сынап,
Өзүнчө өйдө-төмөн жүрүш кылат.
Күчү ошол, күйбөй турган суу болсо да
Көк түтүн, ала буурул жалын чыгат.

Эл тынчып журт кеңиген күнгө эркелеп,
Күйөөлөп, тынч өмүргө кызын берет.
Толтуруп жер сагынган уулдарын,
Көл менен көздөн учкан кеме келет.

Анткени: ар бир жандын күткөнү бар,
Ашык жар, тааныш тууган, ини-агалар.
Адамзат көзү барда көп байкалбай.
Жок болсо «кайран ай», деп сагындырар.

Бул жерде эне-аталар, жаш-карылар,
Түрлүү түс, түрлүү улуттун барлыгы бар.
Адамзат тирүү жүрсөң көңүлгө албай,
Жок болсоң аттиң ай деп, арман кылар.

Эл түшөт, кеме токтойт, аркан салып,

Азоодой тизгин бербей, албууттанып,
Бирөөлөр: «абакебай», «байке» десе,
Бирөөлөр: «кулунум» дейт жашы тамып.

Бах, кандай бейпил күндүн берекети!
Тууган жер: түбү чалкар кең эмеспи,
Ушинтип кайра жанат жакшылыкка,
Кечеки кайгы-зардын кенемтеси.

Жөөлөр көп, арабачан–кээлери атчан,
Ар туштан кубанычтын суулары аккан.
Турмуштун жарык шамдуу шаарын карай,
Келгендер сүйүнүчтүү кетип жаткан.

Көчкө окшоп саптар чубап, тоону карап,
Жигиттер күлкүгө мас, кетип барат.
Ба, чиркин! турмуш канча мол болсо да,
Ар дайым бир жеринен толбой калат.

Андан кийин жуптарда иштешет эки-экиден өздөрү тексттин каалаган жеринен үзүндү алышып, ага карата өз чыгармачылыктары менен текстке этиштин чактарына туура келе турган сөздөр менен өзгөртүү киргизишип, аны сахнада аткарып беришет. Ошол мезгилдеги окуялар менен бүгүнкү күндөгү окуяларды салыштырып талдашат.

Үйдөн өткөн чак, учур чакты, келер чакты көрсөткөн чыгарманын негизинде текст түзүп, чыгарманы толук окуп чыгып өздөрү суроолорду коюу менен кроссворд түзүшөт да, өздөрү каалаган жеринен 2,3 куплеттен ыр жаттоо.

Окуу процессинде көркөм текстти интерпретациялоо көндүмгө айланган традициялуу сабактын инерциясынан оолактап, сабак-инсценировка сыяктуу сабактын жаңы формасын, адабият сабагынын искусствонун жана илимдин башка түрлөрү менен байланышын, окуучулардын чыгармачылыгын талап кылат. Андыктан текстти интерпретациялоодо көңүл буруучу нерселер – сөздүн

маанисин түшүнүү, көркөм деталдардын андаштыруу, баяндоодон, сүрөттөөдөн образга өтүү. Адабият мугалими көркөм адабият аркылуу окуучулардын ыймандык сапатын өнүктүрүп, коомдук таанып билүүсүн жогорулатып, сезимдерин калыптандырууга тийиш, адабият сабагынан балдар рухий дүйнөлөрүн байытат. Мына ушундай негизги милдеттер – көркөм чыгарманы интерпретациялоо аркылуу ишке ашат.

Лирикалык чыгармаларды интерпретациялоонун биринчи этабы – текстти көркөм окуу. Текстти алгачкы жолу көркөм окуунун формалары: купуя окуу; топ менен окуу; жеке окуу. Кыргыз поэзиясынан 10-класста лирикалык чыгарманы интерпретациялоону конкреттүү мисалда карап көрөлү. Бул класста Алыкул Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасы окутулат. Текстти интерпретациялоодо бул чыгармага лингвистикалык комментарийлоо зарыл. Себеби, биринчиден, көркөм чыгарманын жаңы, анын «биринчи элементи» – тил. Сөз, тилсиз чыгарма жаралбайт, ошондуктан адабиятты сөз өнөрү дейбиз. Демек, сөз өнөрүн үйрөнүү сөздү үйрөнүүдөн башталат. Экинчиден, сөздүн белгисиз жактары сөз устаттары – акын-жазуучулар тарабынан кайра иштелгенде, мурда байкалбаган жактары байкалып, кереметтүү кубулуп чыга келет. «Жеңишбек» поэмасында негизинен согуш мезгили, согуштан кийинки мезгил сүрөттөлөт. Жашоонун азыркы учурга чейинки улантуучусу катары Миңбайдын досунун бешиктеги баласы сүрөттөлөт.

Бул сабактан окуучулар каармандардын ички дүйнөсүн талдоого үйрөнүшөт, этиштин чак категориясына карата тексттин негизинде сүйлөм түзүшүп, этиштер өткөн чакта, учур чакта, келер чакта кантип өзгөрүшү тууралуу билим ала алышат. Каармандардын образдары аркылуу адамдагы сыртына чыкпай, кылган кыймыл-аракети аркылуу да максатын ишке ашыруучу жолдор бар экендигин окуп үйрөнүшөт. Миңбайдын күндө пристанга келип баласын күтүүсү, Автор муну менен кыймыл-аракетин гана сенин максатындын багындыруучусу экендигин көрсөтөт жана ошого окуучуларды тарбиялайт.

Интеграциялап окутууну уюштуруунун формасы- окуучулардын саны, окутуунун убактысы жана орду, ошондой эле аны ишке ашыруунун ирети менен байланышкан окуу процессин уюштуруунун сырткы тарабы. Окутуунун уюштуруу формалары-окутуунун максатын, мазмунун, методдорун жана каражаттарын эсепке алуу менен тандалат. Жогорку жана атайын орто окуу жайларында негизги окутуунун уюштуруу формалары катары лекция, семинар, лабораториялык жана практикалык жумуштар, консультация ж. б. колдонулат. Жалпы билим берүүчү мектептерде сабак (сөздүн тар маанисинде) окутууну уюштуруунун негизги формасы болуп эсептелет. Бирок, өткөн кылымдын 80-жылдарынын аягынан тартып биздин өлкөбүздүн мектептеринде лекциялар, семинарлар, зачёттор кеңири колдонула баштады. Окутууну уюштурууну кээ бир формасынын алкагында жекече, жуптук, топтук жана фронталдык жумуштарды жүргүзсө болот. Педагогикада булар дагы окутуунун уюштуруу формалары катары каралат.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун формасы катары интеграцияланган сабактар эсептелинет. Интеграцияланган сабактар ар түрдүү формада уюштурулат. Мисалы: сабак-квн, сабак – сахна, сабак – талкуу, сабак – диспут, аралаш – сабак, сабак – лекция, сабак-консультация ж.б. Бул эки предметти интеграциялоо төмөнкүдөй жолдор аркылуу ишке ашат:

1. Толук интеграциялоо-кыргыз тилин кыргыз адабиятындагы тема менен сабактын башынан аягына чейин толук интеграциялап өтүү;

2. Толук эмес интеграциялоо-мында интеграциялоо сабакты өтүп жатканда каалаган жерлерин гана интеграциялоо;

3. Убактынча интеграциялоо – мында сабактын бир жерин гана интеграциялап өтүү;

4. биргелешкен интеграциялоо – бул эки предметти бирдей интеграциялап өтүү;

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо өтүлүп жаткан сабактын темаларына карата класстык саат ичинде жекече же болбосо топтордо

иштөө аркылуу окуучулардын билим деңгээлин аныктап алып ошого жараша сабактын формаларын тандап алсак болот.

Таблица 3.2.2.- кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун формалары

№	Окутуунун формалары	максаты	мазмуну	методдору	Күтүлгөн натыйжалар
1.	Салттуу сабак	Кыргыз тилинен алган билимдерин адабият боюнча билимдери менен биримдикте кароого көнүктүрүү	Кыргыз тилиндеги конкреттүү темалар боюнча алган билимдерин көркөм чыгармалардан таап, өздөштүрүү	Көнүгүү, суроо-жооп, изилдөөчүлүк, текст талдоо	Окуучулар кыргыз тили менен кыргыз адабиятынан алган билимдерин байланыштырып, аларды практикада колдонууга көнүгүшөт
2.	Тегерек стол	Окуучуларды өз ойлорун ортого салып, ал боюнча кеңешип, бир тыянакка келүүгө, өз оюн далилдөөгө үйрөтүү	Конкреттүү тема боюнча суроолор, проблемалык кырдаалдар, проблемалык суроолор	Суроо-жооп, проблемалык изилдөөчүлүк	Эл алдында, жамаатта, тил жана адабият боюнча алган билимдерине таянуу менен ой-пикирлерин айтууга, далилдөөгө үйрөнүшөт.
3.	Пресс-конференция	Кыргыз тили жана адабияты боюнча алган билимдерине таянуу менен эл алдына чыгып сүйлөөгө көнүктүрүү	Конкреттүү тема боюнча 2-3 окуучунун баяндамалары	Лекция, суроо-жооп	Берилген конкреттүү тема боюнча окуучулар баяндама даярдап, чыгып сүйлөөгө, суроолорго жооп берүүгө калыптанышат
4.	диспут	Окуучуларды диспуттарга активдүү катышууга даярдоо	конкреттүү тема боюнча конкреттүү суроолор	Суроо-жооп, изилдөөчүлүк	Окуучулар өз оюн так, түшүнүктүү жана жеткиликтүү түрдө билдирүүгө үйрөнүшөт
5.	Сахна (ролдук оюндар)	Окуучуларды алган билимдерин ролдорго чыгармачылык менен көрсөтүүгө кызыктыруу	конкреттүү чыгармадагы конкреттүү каармандардын ролдору	Роль ойноо	Алган билимдерин чыгармачылык менен бышыктоого, чындоого көнүгүшөт

3.3. Интеграциялап окутуунун ык-жолдору менен каражаттары

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутууда окуучулар бир эле мезгилде тарбия да, билим да алышып, алардын акылдары, жан дүйнөлөрү азык алуу менен алардын азыркы жашап жаткан коомго карата көз караштары өзгөрүп, түшүнүктөрү дүйнө таанымдары жанданат. Бул предметтердин бири пайдубал, негиз болсо, экинчиси ага ачкыч болуп көптөгөн сырларды камтыган тексттерди колдонуу менен ага талдоо жүргүзүшүп,

алардын ички проблемаларын изилдөөгө багыт алат. Мугалим кандайдыр бир педагогикалык идеяны издөө аркылуу сабак өтүүгө тийиш. Педагогикалык идея бул – табылга, бул чоң ачылыш болуп эсептелет[58, 5-б.]. Мугалим өзүнүн сабакты өтүүдө алдына койгон идеясын ишке ашыруу үчүн, тынбай изденүүсү керек, ар түрдүү материалдарды, мисалдарды колдонуусу зарыл. Ошентип идеяны ишке ашырууда предметтерди интеграциялоо менен окутууда мугалим максатына жетет го деген ойдобуз.

Предметтер аралык интеграция сабакты ачып берүүдөгү эң негизги жол катары каралып, алардын ички байланышын тереңдетип, предметтердин бири – биринен көз каранды экендигин айгинелейт. Айрыкча кыргыз тили менен адабияты тыгыз байланышта болуп, биринин мазмунун экинчи предметтин мазмуну менен интеграцияланганда өтө көп ачылыштарды ачууга жардам берет[148, 171-177-б.].

Таблица 3.3.1.- кыргыз тили жана кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда колдонулуучу методдор менен каражаттар

№	методдор	Колдонуунун максаты	Мугалимдин иш-аракети	Окуучунун иш-аракети	каражаттар
1.	Түшүндүрүү, иллюстрациялоо	Кыргыз тилинен берилген теориялык маалыматтарды кыргыз адабиятынан алынган мисалдар менен терең түшүндүрүү, практикалык маанисин ачып берүү	Конкреттүү көркөм чыгармалардан алынган мисалдар менен тилдик маалыматтарды бышыктоо, көркөм чыгарма, автор тууралуу айтып берүү, сүрөт, көркөм тасма, техникалык каражаттарды колдонуу	Кунт коюп угуу, керектүү жерлерин жазып алуу, окуу китеби, көркөм чыгарма менен иштөө	Окуу китептери, көркөм чыгармалар, көркөм тексттер
2.	репродуктивдүү	Кыргыз тилинен алынган маалыматтарды көркөм тексттерден таба билүүгө үйрөтүү, көркөм тексттер менен иштөөгө, кыргыз тили менен кыргыз адабиятынын байланышын нарктоого үйрөтүү	Тилдик жаңы материалдарды үйрөтүүдө чакан тексттерди колдонуу, тексттерден тилдик көрүнүштөрдү аныктай алууга үйрөтүү, керектүү жана кызыктуу каражаттарды колдонуу	Керектүү маалыматтарды жазып алуу, түшүнгөндөрүн айтып берүү, жооп берүү, тексттер менен тапшырма боюнча иштөө	Окуу китептер, көркөм тексттер, техникалык каражаттар
3.	изилдөөчүлүк	Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу процессинде окуучулардын изилдөөчүлүк,	Көркөм чыгармалардан (тексттерден) алынган тилдик талдоолорду жүргүзүүгө карата	Берилген суроо-тапшырмаларды жекече же топто өз алдынча	Көркөм тексттер, техникалык каражаттар, таблицалар, карточкалар

		чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү	кызыктуу жана проблемалуу суроо-тапшырмаларды алдын-ала даярдап, аларды окуучуларга берүү	иштөө, корутунду чыгаруу	
4.	Интерактивдүү методдор (ой толгоо, сынчыл ойлор, ИНСЕРТ, конкреттүү кырдаалды талдоо	Окуучулардын мугалим менен жана өз ара активдүү жана жандуу баарлашууга көнүктүрүү, жекече, топто жана бүткүл класс менен иштөө көндүмдөрүн өстүрүү	Сабакта жагымдуу жана өз ара ыңгайлуу жагдайын түзүү, окуучулардын эркин болуп, өз оюн тартынбастан ачык айтууга шарт түзүү	Активдүү болуу, кыргыз тили жана адабияты боюнча алган билимдерин байланыштырууга машыгуу, өз оюн ачык билдирүү, өз пикирин далилдөө	Окуу китептери, көркөм тексттер, сүрөттөр, кыска тексттер
5.	Көнүгүү, машыгуу	Окуучулардын алган билимдерин, түшүнүктөрүн бекемдөө, оозеки жана жазуу иштерин өркүндөтүү, алган билимдерин турмушта колдонууга үйрөтүү	Сабакта колдонулуучу көнүгүүлөрдүн (репродуктивдүү, продуктивдүү, аналитикалык, синтетикалык) түрлөрүн алдын-ала аныктоо, аткарылуучу иштерди пландаштыруу	Берилген тапшырмаларды өз алдынча аткаруу, тил жана адабият боюнча алган билимдерин пайдалануу, көнүгүүлөрдү толук аткаруу	Окуу китептери, сөздүктөр, карточкалар, көркөм тексттер, сүйлөмдөр
6.	текст талдоо, текст түзүү	Окуучуларга белгилүү бир информация текст аркылуу берилерин үйрөтүү, текстти өз алдынча талдап, өз алдынча текст түзүүгө көнүктүрүү	Пайдалануучу текстти талдоо, аны максатка ылайык адаптациялоо, текст менен иштелүүчү иштерди иликтеп алуу, текстке мүнөздүү белгилерди бышыктоо	Берилген текстти алган билимдерине таянып талдоо, ал боюнча жыйынтык чыгаруу, өз алдынча текст түзүү	Окуу китептери, сүрөттөр ж.б.
7.	Конкреттүү кырдаалды талдоо	Окуучулардын кыргыз тили жана адабияты боюнча алган билимдерин конкреттүү жагдай, кырдаалдар менен байланышта талдоого көнүктүрүү	Тил жана адабият боюнча алган билимдерин конкреттүү кырдаалда талдоого карата материал даярдоо (маңкурт жана азыркы жаштар)	Берилген чыгарма менен тааныш болуу, активдүү жана чыгармачылык менен өз оюн билдирүү, далилдөө	Көркөм тексттер, сөздүктөр

Турмушта карама-каршылыктар менен атаандаштыктар адамдар арасында аябай көп кездешет. Атаандаштыктар менен карама-каршылыктардын жаралуусу көптөгөн ийгиликтердин пайда болушуна алып келет экен. Муну биз кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди кыргыз адабиятындагы «Кылым карытар бир күн» романын өтүү менен текшерип көрөйлүк:

Сабактын темасы: Фразеологизмдер[156]. «Кылым карытар бир күн» романы [16].

Сабактын максаты: а) Билим берүүчүлүк: фразеологизмдерди өтүү менен «Кылым карытар бир күн» романына талдоо жүргүзүү. Фразеологизмдер, макал-лакаптар жөнүндө түшүнүк алып, бир эле сабактын ичинде антоним, синоним, омонимдер интеграциялап кайталап өтүү. «Кылым карытар бир күн» романын талкуулоого үйрөнүшөт.

б) Тарбия берүүчүлүк: адамдардагы оң жана терс сапаттар жөнүндө түшүнүк алуу, улууну урматтоого, кичүүнү ызаттоого, ак иштеп ак жүрүүгө, ыплас иштерден алыс болуу, азыркы заманбап техникалардын жардамы менен кошо кирген терс сапаттардан арылууга «манкуртчулуктан» арылууга үйрөнүшөт;

в) Өнүктүрүүчүлүк: фразеологизмдерди катыштырып текст түзүүгө машыгышат, алган билимдерин практикалап көрүү, таза, так, орфографиялык жактан да, грамматикалык жактан да туура жазууга үйрөнүү, көркөм сөз каражаттарын колдонууга калыптануу, өз оюн кеңири айтууга көнүгүшөт.

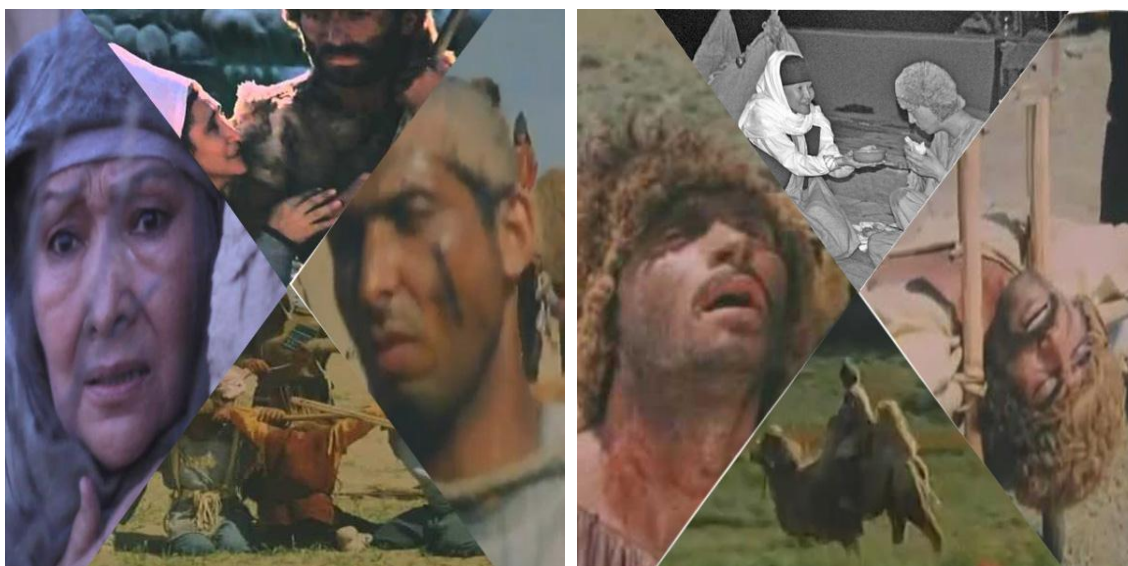
Сабактын ыкмасы: интеграциялап окутуунун аралаш тиби.

Сабактын жабдылышы: сүрөттөр, маркерлер, скотч, кагаз, кайчы, клей, буклеттер. Компьютердин жардамы менен «Кылым карытар бир күн» романынын сахналаштырылган сценкасынан үзүндү көрсөтүү.

Сабактын жүрүшү: Уюштуруу;

- Амансыңарбы балдар? Карама-каршылык деген бул эмне?

- төрт бурчтуктардын ичине эки карама - каршы келген кесиндилерди жүргүзүү менен эки үч бурчтук, эки беш бурчтукту тапкылачы (сүр. 3.3.1.)

Сүрөт 3.3.1. Фразеологизмдерди өтүү менен «Кылым карытар бир күн» романына талдоо жүргүзүү

-Көрдүңөрбү эки карама-каршы келген түз сызыктарды жүргүзүү менен эки үч бурчтуктарга жана беш бурчтуктарга ээ болдук.

-Үч бурчтуктар жана төрт бурчтук, беш бурчтуктардын аныктамасын билесинерби? Силерге кандай геометриялык фигуралар жагат?

- Бул үч жана беш бурчтуктардын артында силер үчүн табышмактуу сүрөттөрдүн кесиндилери жайгашкан, мен ар бир партага экиден үч бурчтуктарды жана экиден беш бурчтуктарды берем, силер алардын артындагы сүрөттөргө карап фразеологизмдерди катыштырып сүйлөм түзүүгө үйрөнүшөт.

- Кана ар бириңер өз сүрөтүңөрдү карагылачы тааныш сүрөттөр бекен?

-Албетте бул сүрөттөр силерге аябай тааныш сүрөттөр, биз бүгүн текст түзүү аркылуу «Кылым карытар бир күн» романына талкуу жүргүзүшөт.

-Үч бурчтуктарды кара маркер менен боёп алабыз, беш бурчтуктарды болсо ак бойдон калтырабыз. Эки түз сызыктын кесилиши сыяктуу эле турмуштагы карама-каршы кесилиштер бул ак жана кара сызыкчалар. Силер фразеологизмдерди колдонуу менен үч бурчтуктары бар окуучулар романда берилген, сүрөтүңөрдөгү болгон окуяны жазуу менен текст түзөсүңөр. Ал эми беш бурчтуктары бар окуучулар ошол сүрөтүңөрдөгү окуяларды, романда берилген, өзүңөр жакшы деп ойлогон адамдарды кошуу менен окуядагы пикир келишпестиктерди төртүнчү, бешинчи адамдардын жардамы менен оң жакка чечкенге аракет кылып текст түзүшөт.

Балдар түзгөн тексттерди окутуп талкуу жүргүзүп, үч бурчтуктары бар балдарды досканын бир тарабына, беш бурчтуктары бар окуучуларды досканын экинчи тарабына чыгарабыз да, бир тарап тексттериндеги фразеологизмдерин окуганда экинчи тарап ал кимге карата айтылганын чыгармадан таап ошол адамды доскага жазабыз да, аягында карама-каршы болгон адамдарга түз сызык жүргүзүү менен ар бир окуучу белгилеп чыгат.

Чыгармадагы жаңы бизге түшүнүксүз сөздөр менен иштешет. Мисалы:

1.Манкурт

2.шири

Чыгармадагы үч бурчтуктун негизинде түйүндөлүп колдонулган сөздөр:

1.Ширинин үч катмар болушу

2.Окуянын үч этап менен өнүгүшүнүн.

3.Качып бараткан макулуктар: адам, ит, төө

4. чыгарманын көркөм ой-жүгүртүүнүн үч тибинен турушу:
мифологиялык, фольклордук, фантастикалык.

5. үч манкурт: Жоламан, Сабитжан, биз.

Андан кийин талкуу жүргүзөбүз. Биз кайда?, кантип? жашап жатабыз,
бул жашап жаткан коомубуз кайда алып бара жатат?, биз андан кантип
чыгабыз?-деген суроолордун тегерегиндеги карама-каршы пикирлерди талдоо.

Кыргыз тилиндеги маанилери карама-каршы келген сөздөр эмне деп
аталат эле?

- антонимдер

Мисалы:

жер – асман

өткөн учур – азыркы учур

өлүү - төрөлүү

Сүрөт 3.3.2. Кыргыз тилиндеги этиштин чактары менен «Кылым карытар бир күн» романындагы тексттерге талдоо жүргүзүү.

1. Эмне үчүн Эдигей менен Сабитжан экөөсү карама – каршылыктарды пайда кылат?

2. Баласы энесиге кантип каршы чыкты?

3. Эмне үчүн «Бороондуу бекет» деп аталган?

4. Биз карама-каршылыктарды жаратып, алар аркылуу ийгиликтерге жетип, жаман сапаттарыбызды, жаман адаттарыбызды таштап, жакшы мүнөздөргө ээ боло алсак болобу?

5. Кыргыз тилинде маанилери бирдей болгон сөздөр эмне деп аталат?

- синонимдер

Мисалы: манкурт – акылсыз

Калыстык – адилеттик

Ак – таза

Аялы – колуктусу – жары

Биздин аттарыбыз ар түрдүү болуп, берген маанилери ар түрдүү болгону менен баарыбыз үстүртөдөн биологиялык тил менен айтканда «адам» деп аталабыз да, синонимдердей айтылышы ар башка бирок бир мааниге ээ болгон сыяктуу биз да бир мааниге ээ болуп, бир максатты көздөй албайбыз?

Кыргыз тилинде аталыштары бирдей бирок маанилери ар кандай болгон сөздөр эмне деп аталчу эле?

- омонимдер

Ак (таза, адал иштөө) – ак (түс, боёк)

Кара (так, карап тур) - кара (түс, боёк)

1. Кандай сөздөр фразеологизмдер боло алат экен?

2. Биз силер да, мен да, Эдигей да, Сабитжан да бирдей эле адамдарбыз го, эмне үчүн маанилери ар башка сыяктуу эле, максаттарыбыз ар башка болуп жатат?

3. Эмне үчүн синонимдер сыяктуу эле сырткы келбетибиз ар түрдүү болсо да алдыбызга койгон максатыбыз бирдей болбойт?

4. Мына көрдүңөрбү кыргыз тилиндеги маанилери карама-каршы болгон сөздөр да, башка синонимдерге, омонимдерге өтүү аркылуу маанилери өзгөрүп жатат, биз да карама-каршылыктар менен булганып бара жаткан коомубузду, жакшы коомго кантип айландыра алабыз?

5. Чыгарма эмне үчүн «Кылым карытар бир күн» аталып калган? Автор кандай символикалуу көрүнүштөрдү колдонгон жана алар аркылуу кандай ойду айткысы келип жатат?

Чыгарма эмне үчүн «Кылым карытар бир күн» аталып калган? Анын мааниси кандайча чечмеленет?

Турмушта антонимдер карама-каршылыкты көрсөтүүчү гана сөздөр болбостон, турмуштун татаалдыгын билдирүүчү, нарктоочу боёк катары да колдонулат. Көркөм боёкчолорду пайда кылууда, кооздукту арттырууда синонимдердин, антонимдердин мааниси чоң. Мисалы:

Кээде турмуш уу берет,

Ачуусуна карабай.

Кээде турмуш кант берет,

Таттуусуна алданба.

Мындагы синонимдер жана антонимдер көркөм сөз каражаты катары колдонулган. Алардын бир мааниси түз, тике атоону туюндурса, экинчиси өтмө же образдуулук туюмду билдирип, ажыратуучу же бириктирүүчү, кооздоочу же нарктоочу боёкту түзөт [155, 156-б.].

Бышыктоо: 1. Фразеологизмдер кандай болушат? Турмуштан аларды кандай убактарда кездештирет экенбиз?

2. Ачка калган, жамандыктын болоорун сезип турса да кабар бергиси келбей, ачкалыктан өз курсагын ойлогон түлкүнү эмне үчүн чыгарманын башында чагылдырып өтөт, аларды кимдерге?, эмнелерге? салыштырып колдонгон?

3. Эмне үчүн ит эмес, мышык эмес ач түлкүнү сүрөттөгөн?

4. Эмне үчүн Сабитжанды «манкуртка» салыштырат?

5. Бул чыгармада сүйүү тууралуу болуп өткөн окуяны эмнеге карата колдонгон?

Турмушта карама-каршы келген идеялар көпчүлүк учурда талкуу жаратып, көптөгөн ийгиликтердин пайдалуу жемиши боло алат. Мисалы: физикадан Омдун законун алып карап көрсөк карама-каршы (оң жана терс иондордун) келген күчтөрдүн түртүлүүсү токту пайда кылат. Токту биз канчалаган нерселерге пайдаланабыз: караңгыда жарык кылуу үчүн фонариктерди, лампочкаларды; үшүгөндө үйдү жылытуу үчүн электр мештерин, ачка калганда бир нерсе жасап жеш үчүн духовкаларды, плиталарды, чаңкаганда чай ичүү үчүн электрочайниктерди пайдаланабыз. Булардын бардыгы карама-каршы күчтөрдүн түртүлүүсүнүн натыйжасында ишке ашып жатат.

Карама – каршылыктар жерде же болбосо адамдар арасында эле болбостон, асманда да планеталар арасында да болот экен. Космосту изилдөөнүн негизинде ачылган ачылыштардын бири уран планетасы калган планеталарга карама-каршы айланган планете болуп саналат экен.

Ошондуктан карама-каршылыктар көпчүлүк учурда жакшы идеяларды пайда кылып, жакшы сапаттарга ээ болууда бизге түрткү болгон, башкача бир зор күч боло алат. Мисалы: Жоломанды энеси өзүнүн ата-тегин, ким экенин айтып, түшүндүрүп алып кетүүгө аракет кылган сыяктуу эле биз да азыркы учурдун «маңкурттары» менен иштешип, аларга түшүндүрүү иштерин көркөм чыгармалардын негизинде жүргүзсөк, аларда жоломан сыяктуу бизди түшүнүүгө аракет кылар деген ойдомун.

Үйгө тапшырма: Бул жөнүндө фразеологизмдерди кошуп чакан текст түзүп, сүрөт тартып келесиңер. Чоң ата, чоң апанардан, атаңардан, апанардан же болбосо башка бирөөлөрдөн сурагыла «үч» саны кандай мааниге ээ болушу мүмкүн. Көрдүңөрбү автор ушул үч нерсе аркылуу кыргыздардын жашоосун чагылдырып күз алдыбызга даана тартып койду, биз кандай коомдо жашап жатабыз?, биз кайда?, эмнеге баратабыз?- деген суроолорду автор бизге

таштагансыйт. Кийинки сабакка чейин жакшылап ойлонуп, жообунарды текстке камтыгыла.

«Азыркы күндөгү маңкурттар»-деп кимдерди атоого болот жана алар кандай себептер менен манкурт болушууда?

Баалоо: Окуучуларды берген жоопторуна карата өзүлөрүнө баалатуу. Бири-бирин сыңдоого, биринин оюн экинчиси баалай билүүгө калыптанышат.

Бул сабактан окуучулар кыргыз тили кыргыз адабияты, тарых, сүрөт, музыка, математика, физика, астрономия менен байланышып, бир эле учурда ар тараптуу билим алууга жетишишет. Жазуучу кандай чыгарма жазбасын, ал ким жөнүндө же эмне жөнүндө жазылганында эмес, ал кандай жазылганында. Эне тилдин өзгөчөлүгүн, синтаксисин, сөз байлыгын, ыргагын, интонациясын, тилдик нормасын туура сактап, көркөм сөз каражаттарын туура колдонуп, аны туура жайгаштыруусунда. Сүрөтчү сүрөт тартууда боектун түстөрү канчалык көп колдонуу менен ачып берсе, көркөм чыгармада аны сөз менен, асыл сөз берметтерин туура колдонуу менен жеткиликтүү кылып ачып берүүсүндө. Ошондуктан кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүдө биз көптөгөн ийгиликтерге жетебиз деген ойдомун.

Көчөдө толгон токой каталары менен илинип турган жарнактарга ар бирибиз эле күбө болгонбуз. Буга ким күнөөлүү? Кыргыз тилин билбей убагында окубаган окуучубу же ошону жеткиликтүү практика менен байланыштырып окутуп, көрсөтүп бере албаган мугалим күнөөлүүбү? Албетте биринчиден сабакты ачып бере албаган мугалим, андан кийин мугалимден кутулуу үчүн аныктамасын жаттап айтып берип баа алган окуучу күнөөлүү. Ушундай каталарды жоюу максатында интеграциялап окутуу негизги курал болуп саналат. Кыргыз адабияты, тарых, география, табият таануу, биология, сүрөт, музыка, чет тилдери булардын бардыгын кыргыз тилисиз элестетүүгө мүмкүн эмес, себеби алар бардыгы тил аркылуу түшүндүрүлүп берилет. Ошон үчүн жазууда да, окууда да тилдик нормаларды туура сактоо зарыл.

Интеграциялап окутуу аркылуу окуучулар кызыгуу менен сабакка катышып, активдүү жооп берүүгө үйрөнүшсө, мугалим ң р өзү жамаат менен

биргеликте болууга, алар менен бирге көптөгөн жетишкендиктерге жетүүгө, өзүнүн билбеген маалыматтарын башкалардан алган маалыматтары аркылуу толуктоого, өз оюн, билгендерин башкаларга үйрөтүүгө, ортолукта иш жүргүзүүгө үйрөнүшөт. Албетте кээде коомдо болуп жаткан карама-каршылыктарды чечүүдө мисалы: ата менен баланын келишпестигин, же экөөнүн оюунун дал келбестигин кайсы бир теманын негизинде ата-энелер менен чогуу сабак өтүп, аны талкуулоого, ошол чечилбей жаткан проблеманы ортого салып, анын эмнеден улам пайда болуп жаткандыгын аныктап, аны болтурбай коюу үчүн кандай чараларды көрүш керек, бирге ойлонуп, бирге чечүүгө аларга шарт түзүп берүү, андан дагы кызыктуу талкууларды жаратып, мектепте кандай сабак өтүлүп жаткандыгынан ата-эне кабардар болуп, үйдө бала кандай жүрүм-турумга ээ экендиги жөнүндө мугалим кабардар болуп, мугалим да балага кандай мамиле жасаганда туура болорун аңдап билип турат. Качан гана мектеп-мугалим-ата-эне чогуу иш алып барганда гана бир натыйжаны берет. Ар дайым бул үч нерсе тыгыз байланышта болуп, биргеликте иш алып баруусу зарыл. Ошондо гана бала туура тарбия алып, жакшы окууга, мектептен кийинки убактысында жаман иштерди жасап, балдар менен мушташып же болбосо биз ойлобогон жаман иштерге барбастан, убактысын туура бөлүштүрүп, туура пайдаланууга үйрөнүшөт. Ушинтип чогуу сабак өтүп, коомдо болуп жаткан проблемаларды чогуу чечүү аркылуу келечек муундардын башкалардын каталарын кайталап жаман жолдорго барбастан, ак иштеп, адал нан таап жеп, башкаларга үлгүлүү адам болуп тарбияланса, анда коомубуз аз-аздан тазаланып олтуруп, жакшы жакка багыт алып, өз өлкөбүздүн өнүгүп - өсүүсүнө кичинеден болсо да салым кошуп баштаар элек. Интеграциялап окутуу окуу жүктөмүн эле кыскартпастан коомдо болуп жаткан проблемаларды, көйгөйлөрдү, карама-каршылыктарды чечүүгө чоң жардамын тийгизет. Айрыкча кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо балдардын туура өсүп жетилүүсүнө, туура тарбия алышына, туура сүйлөөгө, бирөөнүн оюн туура кабыл алууга, өз оюн кеңири түшүндүрүп берүүгө, ачык, так, даана айтууга, сөздөрдү катасыз туура жазып, тыныш белгилерин туура

коюууга, көркөм сөз каражаттарын туура пайдаланууга, бирөөнүн катасын оңдоого, бирөөгө жакшы мамиле жасап биргеликте иштөөгө үйрөнүп, татыктуу тарбия, билим ала алышат.

Интеграциялап окутуу психологиялык иликтөөлөргө негизделген. Мисалы: П. Я. Гальперина [42], Ю. А. Кулюткина, Е. Н. Кабановой-Меллер, Н. Ф. Тальзиной ж.б.дын эмгектеринде көрсөтүлгөн. Психологиялык изилдөөлөрдө белгилегендей туура интеграциялап окутууну уюштурса, биринчиден билим сапатынын жогорулашына алып келсе, экинчиден алган билимдерин жана билгичтиктерин эсинде туура сактап, бир предметтен алган билимдерин, экинчи предметке алып барып кошуп окууга көнүгүшөт. Мисалы: Кыргыз тилинде «Зат атоочту өтүп жаткан болсо, анын жандуу жана жансыз заттар болуп бөлүнө тургандыгы жөнүндө маалымат берип, анан биологиядагы заттарды көрсөтүп, жандуу жана жансыз заттар кантип пайда болгондугу жөнүндө практика жүзүндө мисалдардын негизинде түшүндүрүү, өздөрүнүн ойлорун айттырып, маалыматты туура берүү, таанып-билүү мүмкүнчүлүгү менен бирге предметке болгон кызыгууну арттырып, ар тараптуу алган билимдерин эс-тутумунда толук сактоого, айланасында өнүгүп жаткан коомду окуп жаткан предмети менен бир бүтүндүктө окуп үйрөнүүсүнө түрткү болот. Интеграциялап окутуу менен гана биз окуучуларга дүйнөнү бир бүтүн предмет катары көрсөтө алабыз.

Белгилүү изилдөөчүлөрдүн айтымында интеграциялап окутуу илимий изилдөөлөрдүн сапатын жогорулатууда, окутуу процессин өнүктүрүүдө да эң керектүү жана жакшы натыйжа бере турган дидактикалык шарт болуп эсептелинет. Көпчүлүк окумуштуу дидактиктердин жана методисттердин изилдөөлөрүндө интеграциялоо аркылуу тилди окутуп үйрөтүүдө көпчүлүк окутуунун жолдоруна караганда дүйнөгө болгон илимий көз карашты калыптандырууда, ар түрдүү акыл иш-аракеттерин калыптандырууда, жалпы алган билимдерин, дүйнө-таанымын жана билгичтиктерин калыптандырууда окуп жаткандар үчүн өзгөчө орунга ээ. Кыргыз тилин башка предметтер менен, же предмет ичинде, же башка тилдер менен интеграциялап окутканда алардагы

билимдердин жана билгичтиктердин дал келүүсүн калыптандырууга алып келет. Интеграциялап окутуу үчүн мугалимдер компетенттүүлүктү калыптандырууга, мугалимдерди өздөрүнүн бири-бирине болгон көз караштарынын өзгөрүшүн калыптандырууга, бири-бирин угууга, түшүнүүгө, тил табышууга, болгон билимдерин ортого таштап бири менен бири интеграцияланууну калыптандырууну үйрөнүш керек, биринчи предметтер эмес мугалимдер өз ара интеграцияланып, андан кийин окуучулар өз ара интеграцияланып, андан кийин окуучулар мугалимдер менен интеграцияланып, алардын ортосунда кандайдыр бир ичке жип сыяктуу сызык бири-бирин өз ара тыгыз байланыштыруусу зарыл жана аны өнөкөткө айландырып калыптандыруу, ортодогу боштуктарды жокко чыгарып мугалим да, окуучу да өз ойлорун, иш-аракеттерин сыртка чыгарып тартынбастан айтууга, ал ойлорду, билимдерди, билгичтиктерди ортодо талкуулоого өздөрүн калыптандыруу. Мына ошондо гана окуучу да ачылып мугалимдин алдында тартынбастан сүйлөөгө, өзүн эркин сезип, жаңы изденүүлөрдү, жаңы жаңылыктарды жаратууга шарт түзүлөт. Окуучулардын көңүлүн өзүнө буруу үчүн биринчиден алардын психологиясын өзгөртүүгө туура келет.

Интеграциялап окутуунун үч өзгөчө тиби каралган:

1. Объективдүү байланыш (тилди окутуу жана дал келген билимдерди, билгичтиктерди калыптандыруу).
2. Мазмундагы байланыш (предмет ортосундагы мүнөздөмөлөрдүн дал келүүсү жалпы окуу предметин байланыштыруунун жолдору).
3. Убактылуу байланыш (предмет ортосундагы материалдарды убактынча колдонуу).

Ар бир типтин өзүнө тиешелүү белгилери камтылган. Көлөмдүү материалдарды окутууда жана дал келген билимдерди, билгичтиктерди калыптандырууда байланыштын эки түрү колдонулат:

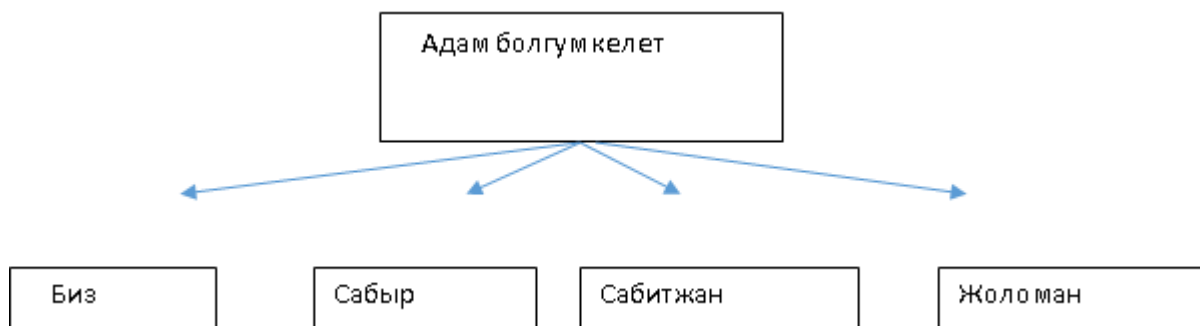
1. бүтүн кароо;
2. бөлүктөргө бөлүп кароо.

Окуу предметтери да эки бөлүккө бөлүнүп каралат: бардык жагынан дал келген объекти окутуу (адабий тил, кыргыз тили, орус тили, англис тили). Бир бөлүгү дал келген объекти окутууда (кыргыз тили жана адабияты, тарых, география, анатомия, музыка), калган объектер менен байланыш түзүүнүн кереги жок (физика, химия, астрономия, физкультура), булар менен биргеликте окутууга болбойт, себеби такыр башка объекттер болуп эсептелинет. Предметтер ортосундагы материалдарды убактылуу колдонууда синхрондуу жана синхрондуу эмес (интеграциялаганга чейинки же андан кийинки) байланыштын эки түрү каралат, ага өтө маанилүү эмес методикалык жактан каралган проблемалар камтылат. Синхрондуу жана синхрондуу эмес деп мүнөздөлгөн байланышты предмет ортосундагы материалдарга колдонуу өтө зор мааниге ээ.

Интеграциялык байланыштар предметтерди өтө тереңден окуп үйрөнүүгө, окуп жаткан предметтерин өз алдынча түшүнүп, предмет аралык байланыш аркылуу ойлоо-жөндөмдүүлүгүн өстүрүп, алган билимдерин эс-тутумунда сактап калууга, башка предметтен алынган материалдарды, өздөрү окуп жаткан предмет менен бирге бир бүтүн предмет катары кабыл алууга шарт түзөт. Негизинен алганда кыргыз тилин кыргыз адабияты, орус тили жана орус адабияты, тарых, география, англис тили менен оңой эле интеграциялап окутууга болот.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо аркылуу биз окуучуга психологиялык жактан туура тарбия берүүгө, ойломдорун өстүрүүгө, сезгичтик сезимдерин өстүрүп, аны толтурууга, акыл-эсин жашап жаткан доорго карата өнүктүрүүгө, алардын дүйнөгө болгон психологиясын көркөм чыгармадагы каармандар аркылуу өзгөртүүгө, алардын туура жолго түшүүсүнө багыт берүүгө жардам бере алабыз(сүр.3.3.3). Мисалы: 11-класстагы Байланыштуу кеп боюнча өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылаштыруу темасын өткөндө кыргыз адабиятындагы да өтүлгөн материалдарды кайталоо аркылуу текст түзүү менен бирге келечектеги кесиптерин туура тандоого түрткү берүү.

Сүрөт 3.3.3. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо окуучулардын келечекте туура жол тандоосуна багыт берүү менен талдоо жүргүзүү.

Бул каармандардын чыгармада кандай адам болгондугу жөнүндө кайталап, эске түшүрүү. Сабитжанды адам болсун деп Казангап бар күчүн жумшайт, Жоломан болсо кандай адам эле, кантип «манкуртка» айланып калды, ошол манкурттугу менен да апасынын айткандарын түшүнүүгө аракет кылып жатты, бирок муну байкап калышып, апасына тескери үгүттөп коюшту, алар тескери үгүттөбөгөндө мүмкүн окуя башкача аяктайт беле. Окуучуларга текст түздүрүүдө туура суроо коюу, алардын ички сезимдерин ойготуу, аларды өз алдынча ойлонууга түрткү берүү, текст түзүп жатканда «текст-тематикалык, маанилик, стилдик жана грамматикалык бүтүн бирдик» экендигин эсибизден чыгарбай, тилдин түзүлүшүнө, курамына, табиятына, өзгөчөлүгүнө көңүл буруу зарыл. Бул сабакты өтүп жатканда тилдин табиятын текстте чагылдырып, түзгөн текстти аркылуу окуучунун ою окуп жаткан адамдын да ички сезимдерин ойготуп, башкача бир сезим калтыруусу керек. Текст түздүрүү менен окуучу айталбаган ички туюмун ачып берүүсүнө шарт түзүп берүү. Сүрөтчү сүрөтү аркылуу ички туюмун жар салып, дүйнөнү дүңгүрөткөн сыяктуу эле, окуучу кеп аркылуу текстти көркүнө чыгарып, алдына койгон максаты тууралуу кыйкырып, жар салып, белги берүү. Текст түзөөрдөн мурда бизге чейинки окуяларга сынчыл ой-жүгүртүп, аны өзү жашап жаткан коом менен байланыштырып кароого үйрөнүү. Мындан сырткары кеп менен тилдин өзгөчөлүгүнө көңүл буруу. Кыргыз тили кыргыз адабияты менен текст аркылуу байланышып, бири-бири менен текст аркылуу тыгыз интеграциялана алат.

Ошондуктан кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо окуучулар көп мүмкүнчүлүктөргө ээ боло алышат.

Методикада эне тилин окутууда текстке лингвистикалык жана филологиялык анализ комплекстүү түрдө жүргүзүлөт, дал ушул көркөм текстке жүргүзүлгөн филологиялык анализ бул эки предметти жакындаштырып, ушундай убакытта гана мазмунуна да, тилдик өзгөчөлүгүнө да бир убакытта өзгөчө көңүл бурууга шарт түзүп берет. Ошондуктан текстке филологиялык анализ жүргүзүү аркылуу окуучулардын тилге болгон кызыгуусу жогорулап, сөздүн өзгөчө белгилерин калыптандырып, бул эки предметти тыгыз байланыштырып, интеграциялап гана окутууга өбөлгө түзүлөт. Көпчүлүк изилдөөлөрдүн негизинде бул эки предметти интеграциялоо аркылуу окуучуларды окутуп, тарбиялоого болот дешкен.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо аркылуу практика жүзүндө көптөгөн проблемаларга жооп табылат: окуучулардын тилди түшүнүүсүнө жардам берет, синтаксистик жактан тексттин түзүлүшү, чыгарманы лингвистикалык жактан анализдөөгө даярдоо, тилге да, адабиятка да болгон кызыгууну жогорулатат.

Кайсы гана предметти албайлы кыргыз тили менен текст түзүү аркылуу гана интеграциялана алат, ошондуктан окуучуларды текстти туура түздүрүүгө көнүктүрүү керек. Түзгөн тексттерине талкуу жүргүзүп, ошол текстке карата окуучулардын ойлорун суроо, мектеп ичиндеги, айылдык деңгээлдеги, райондук деңгээлдеги, өлкө боюнча чыныгы адамдык сапаты боюнча ким, кимди кандай өзгөчөлүгү үчүн баалайт, туу тутуп, өзүн ошол адамдай болсом деп кыялданат. Окуучунун психологиялык сезимин ойготуу үчүн, түзгөн тексттиндеги бир сүйлөмү башкачараак маанини бере турган болсо да, мугалим ошол кичинекей нерсени чоң нерсеге айлантып, окуучунун ички дүйнөсүнө жакындап, кирүүсү зарыл. Текст түзүп, талкууга катышуу аркылуу ичинде жаткан ойлору оргуштап сыртка чыгып баштайт, айрыкча каармандардан башталып, ошол каармандар жашап жаткан коом менен салыштырып талкуулаганда аябай кызыктуу болуп, ошол каарманга окшогон

адамдар жанында же айылда бар экенин тапканына маашырланып, окуучунун көздөрү жайнай түшөт. «Кыямат» романын өтүп жатып: «Базарбайга окшогон адамдар барбы арабызда, айылыбызда барбы?» - десем, ооба болгондо да карышкырдын бөлтүрүгүн алып келип жөн эле карай бербей, байлап коюшуп, ал карышкыр түнү менен улуп, бир айылды уктатпайт, арызданбаган жерибиз калбады дегенде, аны угуп окуучулар эмес мен да таң калдым. Андан көп өтпөй эле сыналгыдан ошондой бирөөнү көргөзүштү, үйүндө карышкырдын бөлтүрүктөрүн багып жүргөн. Бул биздин жаратылыштын мыйзамына баш ийбегендигибиздин негизинде кыяматтын пайда болушу тууралуу айтылат. «Канткенде адам уулу адам болот?» - деген суроону Чыңгыз Айтматов бекеринен койгон эмес тура. Биз адам болгонубуздан кийин, адамдык касиеттерибизди жоготпой адамча жашашыбыз керек. Окуучуларды да туура окутуп тарбиялоо аркылуу, алардагы адамдык сапаттарын туура калыптандырууга болот. «Жокту суроо табат» - дегендей, суроону эле туура коюп койсоң, балдардан биз күтпөгөн укмуш ойлор чыгат, текст түздүрүү, суроону туура коюу аркылуу баланын ички сезимин ойгото аласың. Тил менен кепти туура пайдалануу аркылуу синоним, антоним, омоним, эскирген сөздөрдү, тарыхый сөздөрдү, диалектилик сөздөрдү, башка тилден кирген сөздөрдү текстте туура колдонууну үйрөтүү. Синонимдердин, өтмө маанилүү сөздөрдүн, фразеологизмдердин колдонулушу көркөмдүк үчүн колдонулса, антонимдер ажыратуучу же бириктирүүчү, анализдөөчү же синтездөөчү, салыштыруу максатында колдонулушат.

Текст - бул тилдик эле бирдик болбостон, кептик дагы бирдик болуп саналат. Тилди жана кепти окутуу бул экөө бир бүтүн нерсе катары каралат. Ошондуктан текстте кепти калыптандырууну тилдик бирдик аркылуу ишке ашыра алат. Тексттеги негизги ой автордун алдына койгон максатына жараша болот. Текстти стилдин кайсы түрүндө жазбасын, көлөмү канча болбосун, башынан аягына чейин бүткөн бир толук ойду камтыган, коммуникациялык кызмат аткарган жумуру продукт. Көркөм, публицистикалык, илимий иш кагаздарынын текстти болбосун сүйлөмдөр өз ара бири-бири менен

байланышып логикалык жактан бүткөн бир ойду билдирүү менен бир көлөмдү пайда кылат. Тексттин көлөмү кандай болбосун белгилүү бир теманын чагылдырылышы анын негизи болуп эсептелинет.

Тексттин структуралык түзүлүшү баяндоодон (автордук же кейипкердик), сүрөттөөдөн (жаратылыштык, кубулуштук, жагдайлык, интерьердик (үй ичин, адамдын тышкы келбетин, мүнөзүн ж.б.) автордук же кейипкердик ой жүгүртүүдөн, б.а., кайсы бир маселени чечүүгө карата болгон мамиледен турат. Көркөм стилдин ичинен драмалык жанрда гана бул сыяктуу структуралык түзүлүш башкача чечилет.

Драмалык текст сахна үчүн ылайыкталып жазылгандыктан, актёрлордун алып чыгуусуна арналат, көрүүчү менен түздөн-түз катышта болгондугуна байланыштуу баяндоо же сүрөттөө каармандардын кыймыл аракети, декорациялык жасалгалары менен чечилет. Ошондуктан, ал жанрда ремарка (автор тарабынан кыймыл-аракетке, жасалгага багыт берүүчү кеби [16, 17-18-б.]); сахнадан шаардын ичи, айылдан жаңы келип, окууга тапшырган студент бала, алаңдап, шашкалактап сабакка келе жатты. Бери жакта төрт-беш шаардын менменсинген жигиттери анын алдын торой басты. Андан аркы көрүнүштү окуучулар өз чеберчилигине, реалдуу турмушта болуп жаткан, уккан же интернет аркылуу, сыналгыдан көргөн окуялардын негизине карата улантып текстти толукташып, аны сахнага чыгып аткарып беришет. Аткарган тексттеринин аягын кантип жакшы жол менен чечүүгө болоорун талкуулашат, ар бир окуучу окуя токтогон жерден чыгып жуптарда иштөө менен өз ойлорун сахнада чагылдырып берип кайрадан талкуу жүргүзүп, окуяны анализдешет. Бул көрүнүш 11-класстын окуучулары үчүн өтө маанилүү, алардын келерки турмушунда боло турган пикир келишпестиктердин алдын алуусуна чоң жардамы тийет. Мындай окуяларга көпчүлүк студент балдар, кээ бир учурда кыздар да кабылышы мүмкүн, бирок ошондой окуялардын алдын алуу, ушундай окуяларга күбө болгондо ал шарттан чыр-чатаксыз кантип чыгып кетүүсү тууралуу үйрөтүү мугалимдин негизги максаты болушу керек.

Токтоболот Абдымомуновдун «Абийир кечирбейт» драмасы боюнча да текст түздүрүп, аны окуучулардын өзүнө аткартып, достук, махабат, ишеним, кыянаттыктан, ушак-айыңдын артынан талкаланган тагдыр жөнүндө маалымат берип, ушактын айынан тойдон баш тартып, жолуна туруп алган досун сүзүп кетип беш жылга эркинен ажыратылган Нурдиндин беш жылдан кийинки чындыкка ишенүүсүндөгү тексттерди колдонуу. Драматург интеллигент жаштардын ички дүйнөсүн, психологиясын, нравалык, адамдык сапаттарын ачып берүүгө далалаттанат. Автор көбүнчө моралдык-этикалык тарапка басым жасаган. Драмада жаш Нурдиндин психологиясына кеңири анализ берилип, чыгарманын сюжети башкы каарман Нурдиндин кыймыл-аракетине, кылык-жоругуна, психологиялык толгонууларына тыгыз байланыштуу өнүгөт. Ошону менен катар дарыгерлер Масадык, Нияз, актриса Шайыргүлдөрдүн ички дүйнөлөрү талданат. Окуучуларга ушул чыгарманын негизинде драмалык текст түздүрүп, андагы окуяны тескери айлантып чыгармада болгон чыр-чатактарды кандай жол менен болсо да оң жакка чечүү максаты коюлушу керек. Окуучу кааласа ушул окуяны азыркы учурда чыныгы турмушта болуп жаткан окуялар менен байланыштырып жазсын да, мындай чыр-чатактарын ортого таштап, аны талкуулоо, же сахнада жуптарда, топтордо аткаруусу, чагылдырылып берүүсү менен коштолсун. Мындай окуялар мектеп окуучуларынын, студенттердин арасында көп болот, ошондуктан алардын психологиялык жактан ойлонуусуна, сабырдуу болуп, окуяны толук изилдеп, аны кызуу кандуулукка алдырбай жети өлчөп бир кесүүгө тарбиялап, окутуу.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда, көркөм чыгармалар аркылуу баланын психологиясына таасир этип, каармандарды мисалдоо менен аларды тарбиялоого, ички дүйнөсүн ачууга, сабырдуулукка, туура чечим кабыл алууга, бирөөнү көрө албастыктан арылууга, ушактан алыс болуп, бирөөлөрдүн ортосуна от чакпоого, бири-бирин сыйлоого, адамгерчилик сапатын бийик коюуга үйрөтүүгө болот.

Учурда билим берүү дүйнөлүк билим берүүнүн интеграциясын пайдалануу максатын көздөйт, кыргыз тилин кыргыз адабияты менен

интеграциялоо аркылуу биз жемиштүү окутууга, психологиялык жактан да, педагогикалык жактан да, жадагалса физиологиялык жактан да жакшы тарбия берип, балдарды туура жолго салууга жардам бере алат экенбиз. Бул ыкма теория менен практиканы, практиканы өндүрүш менен байланыштырып туруучу көпүрө сыяктуу, баланы берилген материалдан алыс кетпей окутуп, практикалап көрсөтүп гана тим болбостон андан ары өнүгүүсүнө да шарт түзүп, жол ачып, туура багыттоого болот. Окуучулар биздин келечектин ээлери, аларга кандай тарбия берип, окутуп, өстүрсөк анын акыбетин кайрадан өзүбүз көрүп калышыбыз толук ыктымал. Ар бир мугалим өзүнүн алдына качан? кантип? кимди? эмнеге? окутуу керек деген суроону коюп алып, сабакка даярдануусу туура болот. Ошол суроолорго жооп берүү аркылуу даярдануу көптөгөн ийгиликтерди багындырууга жардам берет. Жогоруда берилген интеграциялык ыкманы колдонуу менен компетенттүү мугалим болуп, компетенттүү сабак өтүлүүгө шарт түзүлөт. Шарт болгондон кийин окуучу да акырындан ачылып отуруп, эркин ой – жүгүртүп, ичиндеги оюн сөз аркылуу мугалимге туура сүйлөө, туура жазуу аркылуу жеткирип берүүгө аракеттенет. Биз өткөн сабактарыбызда теория менен практиканы, практика менен өндүрүштү бирге кароону унутпашыбыз керек. Анткени балдар үчүн практикалап көрүү, андан ары чыныгы турмушта алган билимдерин колдонуу менен жашап кетүүсүнө шарт түзүп алуу кызыкчылыгы биринчи орунда турат.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо туура жазууга, туура сүйлөөгө, сүйлөшүүнүн, жаза билүүнүн негиздерин, сапаттарын, теориялык жагдайларын, категориялык талаптарын туура колдонууга, адамдардын ортосундагы пикир алмашууну канааттандыруу үчүн тилди колдонуунун эрежелерин, өбөлгө, принциптерин окуп үйрөнүүгө, туура, таза, түшүнүктүү, орундуу, таасирдүү, образдуу сүйлөө менен бирге адамдагы адамдык сапаттарын, адеп – ахлагын, ички жан дүйнөсүн өстүрүп туура окуп, туура тарбия алууга үгүттөлөт [147], [148].

3.4. Үчүнчү бап боюнча корутунду

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо биз адабияттагы көркөм тексттер аркылуу ишке ашырууну максат кылып койдук. Тыбыштын сөзгө, сөздүн сүйлөмгө, сүйлөмдүн текстке айланып мугалим менен окуучуну байланыштырып туруучу, окуучунун ой-жүгүртүүсүн, ичинде жашырып койгон сырларынын текстке чыгышы, ал экөөнүн ортосундагы көпүрө болуп, ары-бери өткөнгө жол ачылып, экөөнүн ортосундагы тосмолордун алынышы жакшы натыйжаларды бере алат. Текст менен иштөө аркылуу, көркөм чыгарманын негизинде текст түзүү, же дил баяндарды жазуу кыргыз тилиндеги фонетика, морфология, синтаксист бөлүмдөрүн тексттерге талдоо жүргүзүү менен предметтерди интеграциялоо. Алгач окуучу өз ойлорун текстке чыгарып баштайт, албетте биринчи түзгөн тексттери супсак болгону менен улам чыгармаларды талкуулап, талдаган сайын окуучунун бетиндеги көшөгөсү алынып, текст өз көркүнө чыгып, аны класска окуп берген сайын сөз байлыгы көбөйүп, аларды кантип, каерде колдонуу тууралуу тажрыйбасы калыптана башташат. Френе айткандай текст түзө берсин, аны мугалимге кааласа көрсөтсүн, каалабаса көрсөтпөй эле койсун, ар бир адамга өзүм окуймун, өзүм айтамын деген убакыт келет, ал убакытка чейин окуучу өз алдынча текст түзүүгө машыгат. Анан текстти акырындан көркүнө чыгып баштаганда окуучу өзү окугусу келип калат, ошол убактан баштап окуучуну талкууга көбүрөөк тартып, окуучу менен баарлашуу сунуш кылынат. Мындан кийинки убактарда окуучу өзү окуп бергиси келип, эркин сүйлөп, сөз байлыгы кеңейип, мугалим менен кеңири баарлашууга шарт түзүлөт.

Жогоруда Ч. Айтматовдун, К. Жантөшевдин, Т. Касымбековдун, А. Осмоновдун чыгармаларынан үзүндү алып, текст менен интеграциялап сабак өтүүнүн пландарын, үлгүлөрүн иштеп чыкканбыз, интеграциялап сабак өтүүнүн формалары, типтери, этаптары аныкталган, аны карап чыгып үлгүсүнө салып иш пландарды иштеп чыкса да болот. Андан сырткары куррикулум идеясы менен да кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап сабак өтсөк болот. Интеграциялап сабак өткөндө окуу китебинде берилген

стандарттан сыртка чыкпастан, ошондогу мазмундарды интеграциялап окутуу керек, албетте ар бир мугалим өз чеберчилигине карата интеграциялап сабак өтсө болот. Предметтерди интеграциялоо окуучуларга кантип билим берүүнү эле карабастан, аларга татыктуу билим берүүчү мугалимди тандаганга да жардам бере алат. Бара –бара өз билимине, өз күчүнө, өз чеберчилигине ишенген, тынбай эмгектенип, сабакты жаңы жаңылыктарды кошуу менен, изденүү менен сабак өткөн мугалимдердин гана билим берүүсүн заман талап кылып калат. Илим менен техниканы, азыркы учур менен тарыхты, бир предмет менен экинчи предметти интеграциялап сабак өтүүгө чакырат.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Илимий билимдерди интеграциялоо идеялары байыркы Грециянын ойчулдары Платон, Аристотель ж.б. бир катар илимдерди байланышта, карым-катышта изилдөөлөргө алышкан. Мындай иш-аракеттер андан ары улантылып, дүйнөлүк атакка ээ болушкан. И. Кант, Г. Гегель, Д.И. Менделеев, Т. Павлов, Н.И. Вавилов ж.б. окумуштуулар өз изилдөөлөрүн бир нече илимдердин интеграциясында жүргүзүшкөн. Дидактикада Я. А. Коменский, И. Г. Песталоцци, А. Дистерверг, кийинчерээк В.С. Безрукова, И.И. Берулова, В.Н. Максимова, Д.И.Зверев ж.б. билим берүү системасындагы интеграциялап окутуунун теориялык маселелерин изилдешкен.

Кыргыз окумуштуулары И. Бекбоев[31-33], Э. Мамбетакунов[88], С. Байгазиев[19-20], С. Рысбаев[115-116], А. Муратов[100], Б. Оторбаев, М. Тешебаев[131-132], М. Мадумарова ж.б. окумуштуулардын эмгектери жарык көргөн.

Интеграциялап окутуу боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү бир пикир жок. «Окутуунун каражаты», «Окутуунун ыгы», «Окутууга комплекстүү мамиле», «окутуунун дидактикалык шарты» ж.б. түшүндүрмөсү бар.

Биз кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууну окутуу процессин өркүндөтүүнүн зарыл дидактикалык шарты катары карайбыз жана ишти аткарууда жетектөөчү идея кылып алдык.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууну жайылтуу жана бул проблеманын теориялык жана практикалык маселелерин талапка ылайык чечүүчү зарылдык деп түшүнөбүз.

Аталган предметтерди интеграциялап окутууну натыйжалуу жүргүзүү үчүн кыргыз тили жана адабияты мугалимдери эки предметке тең тиешелүү болгон, жалпылыктарга ээ болгон филологиялык түшүнүктөрдү мыкты өздөштүрүү аларды сабак процессинде максаттуу колдонууга көнүгүүлөрдү талап кылынат.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу деген - бул эки предметтеги, тектеш байланыштарды бириктирип окутуу. Иште тектеш,

бирдей байланыштар жөнүндө бир катар филологиялык түшүнүктөрдүн кыргыз тилинде жана адабиятында колдонулган аныктамаларын салыштырып бердик.

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын талапка ылайык интеграция-лап окутуу төмөнкүдөй бир катар дидактикалык маселелерди чечүүгө өбөлгө, шарт түзөт:

1. Окуучулардын шар окуусун, угуп түшүнүүсүн жакшыртууга.
2. Китеп окууга болгон кызыгуусун арттырууга.
3. Текст менен көркөм чыгарманы окуп, түшүнүгүн талдоосун өркүндөтүүгө.
4. Тилдик грамматикалык материалдардын кептеги, тексттеги аткарган кызматтарын көрө билүүгө.
5. Окуган текст боюнча өз оюн эркин, жеткиликтүү айта алууга.
6. Текст түзүүгө жана сабаттуу жазууга.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Орто мектептин «Кыргыз тилинин программасында» 5-класстан 11-класска чейин ар бир чоң темадан кийинки тапшырмаларда «Предмет аралык байланыш» деген тема берилген, аткарылуучу иштер көрсөтүлгөн. Бирок саат көлөмү аныкталган эмес. Сунуш: саат көлөмүн тактап берүү зарыл.

2. «Кыргыз адабиятынын программасында» предмет аралык байланыштын зарылдыгы, мааниси «Түшүнүк катта» айтылып, программанын өзүндө эч кандай маалымат жок. Сунуш: Ар бир класс боюнча предмет аралык байланыш киргизилип, иштер аныкталып, атайын сааттарды бөлүү зарыл сыяктанат.

3. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда теориялык жана практикалык маселелерге арналган, семинар-тренингдерди, атайын сабактарды практик мугалимдерге системалуу түрдө жүргүзүүнү зарылдык деп эсептейбиз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы: «Кыргыз тили жана адабияты адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп» [Текст] / И.Абдувалиев – Бишкек: 2008. – 284 б.
2. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст] / И. Абдувалиев, Т. Садыков. –Бишкек, 1997. –96-112 б.
3. Кыргыз тили [Текст] / Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. – Ф.: Мектеп, 1986.– 151-160-б.
4. Абдувалиев, И. Филология маселелери [Текст] / И.Абдувалиев – Б.: Бийиктик, 2012. –264б.
5. Азимжанова, А. Онтология текста и его гносеологические функции [Текст]: автореф. дисс. кан. филос. наук: 09.00.10. / А. Азимжанова –Бишкек, 2008. – 26б.
6. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: I том. Повесттер, аңгемелер [Текст] / түз. Абдылдажан Акматалиев. – 2-бас.–Б.: Бийиктик, 2008. –384б.
7. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: II том. Повесттер, аңгемелер [Текст] / түз. Абдылдажан Акматалиев. –2-бас.–Б.: Бийиктик, 2008. – 432б.
8. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: III том. Повесттер, аңгемелер, драма [Текст] / түз. Абдылдажан Акматалиев. –2-бас.–Б.: Бийиктик, 2008. – 480б.
9. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: IV том. Роман, аңгемелер [Текст] / түз. Абдылдажан Акматалиев. –2-бас.–Б.: Бийиктик, 2008. –544б.
10. Айтматов, Ч. Избранное: Роман, повести [Текст] / послесл. К.Асаналиева; Худож. К.Сухаревский. – Ф.: Кыргызстан, 1983.–592 с.
11. Алымов, Б. Кыргыз адабияты [Текст]: 9-класс. / Б.Алымов. – Бишкек: «Билим-компьютер», 2007. – 416 б.
12. Алимбеков, А. Кыргыз этнапедагогикасы. 1-бөлүм [Текст] / А.Алимбеков. – Бишкек: 1996. Алтын тамга басма. –14-б.
13. Ананьев, Б.Г. Избранные психологические труды [Текст]: в 2 –х томах / Б. Г. Ананьев.–М.: Педагогика, 1980. –Т. 2. –287б.

14. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания [Текст / Б. Г. Ананьев.–СПб.: Питер, 2001. –288 с. . –(Серия «Мастера психологии»)
15. Арабай уулу И. Кыргыз алиппеси [Текст] / Кириллица ариби менен 1-басылышы. Басууга даярдаган С. Рыспаев. – Бишкек: 2007, –33 б.
16. Кыргыз адабияты [Текст]: Орто мектептердин 11-кл. үчүн окуу китеби / [К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев ж.б.] 3-бас. –Б.: «Билим- компьютер», 2007. –336 б.
17. Асаналиев, К. Кыргыз адабияты [Текст]: Орто мектептердин 10-кл. үчүн окуу китеби. Оңдолуп, толукталып 4-басылышы / К. Асаналиев, С. Байгазиев, С. Жигитов, К.Иманалиев. –Б.: «Инсанат», 2013. –360 б.
18. Асаналиева, Ж. «Манас» эпосун тарых менен байланыштырып үйрөнүү [Текст] /Ж. Асаналиева //Эл агартуу. –2001, –№5-6. –Б. 22-28.
19. Байгазиев, С. Педагогикалык тажрыйба: изденүүлөр жана табылгалар [Текст] / С. Байгазиев, С.К. Рыспаев –Бишкек, 1992. –123 б.
20. Байгазиев, С. Нурмолдо XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу [Текст] / С. Байгазиев. –Бишкек, 2005, –40-б.
21. Баранова, М.Т. Методика преподавания русского языка в школе[Текст]: Учебник для студ. высш. пед. учеб. Заведений / М. Т. Баранов, Н. А. Ипполитова, Т. А. Ладыженская, М. Р. Львов; Под ред. М. Т. Баранова. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 368 с.
22. Баскаков, Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения [Текст] / Н. А. Баскаков.–М: Наука, 1979. –127б.
23. Батманов, И. А. Части речи в киргизском языке (Материалы к стандартной схеме морфологии киргизского языка) [Текст] / И. А. Батманов. –Фрунзе Киргизгосиздат, 1936г. – 48 с.
24. Батманов, И. А. Грамматика киргизского языка [Текст] / И. А. Батманов.– Вып .1. – Фрунзе, Казань: Киргизгосиздат, 1939. –76 с.
25. Баяндина, С.Ж. Функции языка в контексте современной лингвистической парадигмы [Текст]: автореф. дис. док. фил.наук: 10.02.19./ С.Ж. Баяндина. – Алматы, 2005, – 54б.

26. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. –М.: Просвещение, 1970. –160 с.
27. Беленький, Г.И. Взаимосвязи предметов гуманитарного цикла / [Текст] / Г.И. Беленький. – Народное образование. 1987, № 9. –С.46.
28. Беленький, Г.И. Интеграция [Текст] / Г.И. Беленький. //Литература в школе. – М., 1998. –№ 8. –86-90 б.
29. Биялиев, К. А. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу [Текст] / Биялиев К. А. – Б.: КРСУ, 2002. – 216 б.
30. Биялиев, К. А. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери [Текст]:13.00.02. - педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты / К. А. Биялиев. – Б.: 2010. – 42 б.
31. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуунун технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст]/ И.Б. Бекбоев. –2-бас. Б: 2004.–384 б.
32. Бекбоев, И. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдери жана жогорку окуу жайынын студенттери үчүн [Текст] / И. Бекбоев, А. Алимбеков.–Б.: Бийиктик, 2011. – 192б.
33. Бекбоев, И. И. Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы [Текст] / И. Бекбоев. –Ф.Мектеп, 1988. –129 б.
34. Березин, Ю.Н. Координация и интеграция гуманитарных предметов в школе [Текст] / Ю.Н. Березин. – Самара, 1993. –84 с.
35. Бийгелдиева, Н. А. Кыргыз тилин системалуу курсунда окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүнүн илимий- методикалык негиздери [Текст]: 13.00.02. - педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. / Н. А. Бийгелдиева. –Б.: 2012. – 42б.
36. Бушарипа Укуева. «Манас таануу» [Текст] / Б. Укуева. – Ош, 2013-14. – 172б.

37. Браже, Т. Г. Из опыта развития общей культуры учителя [Текст] / Т. Г. Браже // Педагогика. –1993. –№ 2. –12-15 б.
38. Браже, Т.Ф. Интеграция предметов в современной школе [Текст] / Т. Г. Браже // Литература в школе. –1996. № 5. –С. 150-154.
39. Бийгелдиева, Н.А Кыргыз тилинин системалуу курсунун окуучулардын байланыштуу кебин өркүүндөтүүнүн илимий – методикалык негиздери [Текст]: 13.00.02 – педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты / Н. А. Байгелдиева. –Б.: 2012. –25 б
40. Быстрицкая, Я. Воспитание по Френе: свободу-текстам! [Текст]/Я. Быстрицкая // Обучения за рубежом. –2000. –№10. – С. 6-8.
41. Вальгина, Н. А. Теория текста [Текст] / Н. А. Вальгина. – М.: Логос, 2003. – 250б.
42. Гальперин, И. Р. Проблемы лингвостилистики [Текст]/ И. Р. Гальперин. – М.: Наука, 1980. –576 б.
43. Гарднерд, Г. Структура разума: теория множественного интеллекта: пер. с англ. [Текст] / Г. Гарднерд. –М.: ООО «И. Д. Вильяме», 2007. – 512с.: ил. парал. тип. англ.
44. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст]/ С. Давлетов, С. Кудайбергенов. –Фрунзе: Мектеп, 1980. –89-109-б.
45. Давлетов, С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүм. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. [Текст] /С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. – Фрунзе, 1982.
46. Давлетов, С. Байланыштуу речь [Текст] / С. Давлетов . – Б: 2005. –155 б
47. Давыдов, В. В. О понятие развивающего обучения [Текст] / сборник статей автор: В.В.Давыдова. – Томск: Пеленг, 1995. –144 б.
48. Данилов, М.А. Воспитания у школьников самостоятельности и творческой активности в процессе обучения [Текст]/ М.А. Данилов // Советская педагогика. –1961. –№8. –С.32-42.

49. Данилюк, Д. Я. Учебный предмет как интегрированной система [Текст] / Д. Я. Данилюк // Педагогика. –2007. –№4. –24-28с
50. Дик, Ю. И. Интеграция учебных предметов [Текст] / Дик Ю. И. //Современная педагогика. –2008. –№9. –42-47стр.
51. Добаев, К. О. Переходе на новую система образования [Текст] / К. Добаев //Кабарлар. –№3, 23. – 2012.
52. Жантөшев, К. Каныбек[Текст]: Роман: Жаштар үчүн. / К. Жантөшев //сүрөтчүсү: Т. Курманов. –4-бас. –Ф.:Адабият, 1991.1-китеп. –592б.
53. Жусупов К. Сапар китеп: Повесттер [Текст] / К. Жусупов. –Б.: Адабият. 1991. –512б.
- 54.Зверев, И.Д. Межпредметные связи в современной школе [Текст] / И. Д. Зверев, В. Н. Максимова. 2-е изд.: Педагогика –2006. –195с.
55. Ибраев, А. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуунун лингводидактикалык проблемалары . [Текст] / А. Ибраев. китепте: Мотивация жана өзгө тилдерди окутуу маселелери. – Каракол, 1995. –90 б.
56. Иманалиев, К. «Манас» эпосун мектепте предмет аралык байланышта үйрөтүүнүн кээ бир маселелери [Текст] / К. Иманалиев //«Манас» - улуу рух. – Б.: 1995. –147б.
57. Иманалиев, К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К. Иманалиев. –Ф.: 1984, –84-92б.
58. Исаков, Б «Сабат санжырасы» [Текст] (Орто мектептин мугалимдери үчүн). / Б. Исаков. –Бишкек «Мектеп» 1993. – 192 б.
59. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары [Текст] / Н.И. Ишекеев. –Б.: 2010, –154б.
60. Кажибеков, Э. Глагольно-именная корруляция гомогенных корней в тюркских языках [Текст] / Э. Кажибеков. – Алма-Ата: Наука, 1986. –255б.
61. Касымбеков, Т. Сынган кылыч[Текст]: Тарыхый роман / Кайрадан иштелип, –5-бас. –Б.: Кыргызстан,1998. –712б.
62. Кашыбаева, А. Окуу жүктөмүн кыскартуунун максаты – окуучуларга камкордук. [Текст] / А. Кашыбаева //Кут билим, 2012, 8-июнь. 3-бет.

63. Коменский, Я. А. Великая дидактика. Открытая дверь к языкам [Текст] / Я.А. Коменский.–М.: Карапуз, –288б.
64. Конкобаев, К. Топонимия Южной Киргизии [Текст] / К. Конкобаев.–Фрунзе, 1980. –171с.
65. Ксензова, Г. Ю. Перспективные школьные технологии: Учебно-методическое пособие [Текст] / Г. Ю. Ксензова. –М.: Педагогическое общество России, 2000. – 224 с.
66. Курбанова, Н. У. Интеграция Кыргызстана в мировое образовательное пространство [Текст]/ Н. У. Курбанова.–Б.: 2001, –146б.
67. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы [Текст]/ С. Кудайбергенов.– Фрунзе: «Мектеп басмасы», 1979. – 124б.
68. Кудайбергенов, С. Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу[Текст] / С. Кудайбергенов. –Фрунзе, 1960. – 72 б.
69. Кулагин, П.Г. Межпредметные связи в процессе обучения [Текст] / П. Г. Кулагин. – М.: Просвещение, 1981. – 96с.
70. Кульневич, С.В. Часть 2. Не совсем обычные и совсем необычные уроки [Текст] / С.В. Кульневич, Т.П. Лакоценина.– Ростов н/Д: Учитель, 2006.–288с.- (Педагогика нового времени)
71. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст]. –Ф., Илим, 1980.- I бөлүм: Фонетика жана морфология. –583б.
72. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы (Морфология) [Текст]/ Жооптуу ред. Б. О. Орузбаева, С. Кудайбергенов. Фрунзе: Кыргыз мамл. окуу-пед. басмасы, 1964. –380б.
73. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / түзгөн проф. К.К.Юдахин. –Москва: "Советская энциклопедия" басмасы, 1965. –701-б.
74. Кыргыз тилинин программасы [Текст]: Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн. Бишкек 2003. – 55б.
75. Ладыженская, Т.А. Развивайте дар слово [Текст] / Т. А.Ладыженская .–М.: Просвещение, 1977. – 43 б

76. Ладыженская, Т. А. Живое слово [Текст] / Т. А. Ладыженская. –М.: Просвещение 1986 . –127 б.
77. Лакоценина, Т.П., Современный урок [Текст]: науч.-практ. Пособие для учителей, методистов, рук.образовательный учреждений, студентов пед.учебный заведений, аспирантов, слушатели ИПК Часть 6 Интегрированные уроки / Т.П. Лакоценина, Е.Е. Алимова, Л.М. Оганезова– Ростов н/Д: изд-во «Учитель», 2008. –253с.: табл.- (Педагогика нового времени).-Библиогр.: – С.248-250.
78. Лобачева, Е.Ф. Содружество искусств на уроках русского языка и литературы (интеграция предметов гуманитарного цикла): методический путеводитель [Текст] / Е.Ф. Лобачева // Русский язык и литература в школе. – 2015. – №3. – С. 2-3.
79. Лошкарева, Н.А. О понятии и видах межпредметных связей [Текст] / Н.А. Лошкарева // Советская педагогика. 1972. № 6. – С. 46-56.
80. Макаренко, А. С. Книга для родителей [Текст] /А. С. Макаренко. СПб.: Питер, 2016. –288с.: ил.(Серия «Родителям о детях»)
81. Макаренко, А. С. Соч., том 5, изд. АПН РСФСР, М., 1951, – 217 стр.
82. Максимова, В.Н. Интеграция в системе образования [Текст] / В.Н. Максимова. –СПб, 1991. –84б.
83. Максимова, В.Н. Межпредметные связи в учебно-воспитательном процессе современной школы [Текст] / В.Н. Максимова.–М., 1987. –157 с.
84. Максимова, В.Н. Межпредметные связи в учебно-воспитательном процессе [Текст] / В.Н. Максимова. –Л., 1979. –80 с.
85. Максимова, В.Н. Межпредметные связи и совершенствование процесса обучения [Текст] / В.Н. Максимова.– М.: Просвещение, 1984. –143 с.
86. Максимова, В.Н. Сущность и функции межпредметных связей в целостном процессе обучения [Текст]: диссертация ... доктора педагогических наук : 13.00.01. /В.Н. Максимова.– Ленинград, 1981. – 476 с.
87. Мальцева, К.В. Развитие устной речи учащихся на уроках литературы [Текст] / К.В. Мальцева. – Киев, 1975. – 183с.

88. Мамбетакунов, Э. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э. Мамбетакунов, Т.Сияев. –Бишкек – 2008.–304 б.
89. «Манас» эпосу 1-том [Текст] / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. –Фрунзе: Кыргызстан, 1979. –295б.
90. Маразыков, Т. С. Текст таануу жана анын айрым маселелери [Текст] / Т. С. Маразыков –Б: Бийиктик , 2005. –167б
91. Маразыков, Т. С. Экстроллингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы [Текст] / Т.С. Маразыков. – Б: Бийиктик 2005. –167б.
92. Маразыков, Т. С. Кыргыз тилиндеги текстти интеграциялоонун тарыхынан [Текст] / Т.С. Маразыков. –Б: Бийиктик 2005. –165б.
93. Маслова, В.А. Теория текста [Текст] / В. А. Маслова. – М.: 2008, – 54б
94. Межпредметные связи при изучении литературы в школе [Текст]: Сб. статей. М., 1987. –116 с.
95. Мордес, Е.М. «Искать, пробовать, обучать» нетрадиционные уроки по русскому языку и литературе 5-11-классы [Текст] / Е.М. Мордес. –Волгоград: Учитель – АСТ- 2002. –103с.
96. Межпредметные связи при изучении литературы в школе[Текст]: Сб.статей. –М., 1990. –223 с.
97. Мукамбетова, А. Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин окутууну инновациялоонун илимий-теориялык негиздери [Текст]/ А. Мукамбетова// монография. –Бишкек «Бийиктик», 2013. –296
98. Мукамбаева, А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү [Текст]/ Ж. Мукамбаева, А. Осмонкулов. – Фрунзе: Мектеп, 1978.–380б.
99. Мукамбетова, А.С. ж.б. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы (Теория жана практика) [Текст]/ А. С. Мукамбетова. 1-китеп. Монография. –Б.: Полиграфресурс, 2010. –238 б. (Авторлош)
100. Муратов, А.Ж. Көркөм адабий тексттердеги элдик педагогикалык ойлор жана аларды окутуу процессинде интерпретациялоонун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. дисс... авторефераты: 13.00.02./А. Ж. Муратов. –Б.: 2010. – 45б.

101. Мураталиева, Ж. Кыргыз орфографиясынын эрежелерин тактоого сунуштар [Текст] /Ж. Мураталиева.– «Мугалимдер газетасы», 16.11.1990.
102. Мусаев, С. Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы [Текст]: автореф. дисс... док. филолог. наук. /С. Ж. Мусаев . - Б.: 2000. – 47б.
103. Мусаев, С.Ж. Кеп маданияты жана норма [Текст]/ С. Ж. Мусаев. – Бишкек, 1999. – 220 б.
104. Мусаева, В. И. Орто мектепте тексттин стилдерин окутуу менен окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн илимий-методикалык негиздери (9-11-класстарда) [Текст]: Педаг. илим. канд. окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган дисс. автореф.: 13.00.02 / В.И.Мусаева. –Б.: 2009. – 144б.
105. Мусаева, В. И. Кыргыз тилин компетенттүүлүктөргө багыттап окутуунун натыйжалуулугу [Текст]/ В. И. Мусаева // Кабарлар. – Б.: 2014. 1.(29), – 27-34б.
106. Орузбаева, Б. Ө. Глагол как часть речи в киргизском языке[Текст] /Орузбаева Б.Ө. –Труды ИЯЛИ АН Кирг. ССР, 1965.
107. Орузбаева, Б. Ө. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст]: словарь/ Б. Орузбаева. Фрунзе: Илим, 1972. –425б.
108. Орузбаева, Б. Ө. Словообразование в киргизском языке [Текст]: /Б.Ө. Орузбаева.– Фрунзе: Илим, 1964. –311с.
109. Орузбаева, Б. Ө. Сөз курамы [Текст]: / Б.Ө. Орузбаева.–Бишкек: Мектеп 2000. –360б.
110. Өмүралиева, С. Тексттин лингвистикалык теориясы [Текст] / С. Өмүралиева.–Б: 2005,–155б
111. Өмүралиева, С. Тексттин семантикалык структурасы (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча) [Текст]: 12.02.19 - филология илимдеринин докторлук окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты / Б. Өмүралиева. –Б.: 1999.
112. Өмүралиев, Б. Кыргыз тили[Текст]: II бөлүк: Синтаксис. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин 9-кл. үчүн окуу китеби.Кайра ишт. 4-бас. / Б. Өмүралиева, –Б.: «Шам», 2007. –176б.

113. Өмүралиев, С. Кыргыз тили[Текст]: 10-кл. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү орто мектептер жана гимназиялар үчүн окуу китеби. Оңд.толукт. 6-бас./ С. Өмүралиев, А. Сапарбаев, Р. Эгембердиев, В. Мусаева.–Б.: «Полиграфбумресурсы», 2013. –232б.
114. Пахридинов, А. Санжыралуу кыргыз сөздөрүнүн таржымалы (Кыргыз, санжыра, тарых, учурдагы сөздөрдүн таржымалы жана кеп салуу адеби) Биринчи том [Текст]/ А. Пахридинов–Б.: «Улуу тоолор», 2014. – 424б.
115. Рысбаев, С. Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш [Текст] / С. Рыспаев– Бишкек, 2014, – 236б.
116. Рысбаев, С. Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги [Текст]/ С. Рыспаев –Б.: 2014.–344б.
117. Салаев, Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары [Текст] Мугалимдер үчүн усулдук жыйнак. Толукталып төртүнчү чыгарылышы / Ө.Салаев–Б.: 2013. – 127б.
118. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст]/А. Сапарбаев.–Бишкек, 1997, –328б
119. Педагогика[Текст] Учебное пособие для школьных педагогических училищ. / Б. П.Есипова. –Издательство. Просвещение. М.: 1967. – 414стр.
120. Подрезова, И.И. Интеграция на уроках словесности [Текст] / Подрезова И.И // Проблемы организации и содержания педагогических практик в ТГПУ: Материалы I Всероссийской учебно-методической конференции. – Издательство Томского государственного педагогического университета. 2007. –С. 273-281.
121. Сакиева, С. С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери. [Текст]: пед. илим. докт. дисс. авторефераты.:13.00.02. / С. С. Сакиева. –Б.: 2010. –45бет.
122. Сартбаев, К. К. Классификация частей речи в киргизском языке [Текст]/ К.К. Сартбаев. – Фрунзе: Илим, 1975. – 47 б.
123. Саттаров. С.Р. Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар [Текст] /С. Р. Саттаров. – Б.: 2009. – 351б.

124. Севортян, Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке [Текст]/ Э.В. Севортян. –Москва, 1962, –649 б.
125. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии [Текст] / Г. К. Селевко. –М.: Народное образование, 1998.–256с.
- 126.Селевко, Г.К. Современное, традиционное обучение [Текст]/ Г. К. Селевко. –М.: Народное образование, 1998. –214с.
127. Сухомиллинский, В. А. Мугалимге жүз насаа. [Текст] / В. Сухомиллинский А. –Ф.: 1987. –279б.
128. Сухаревская, Е.Ю. Технология интегрированного урока: Практическое пособие для учителей [Текст]/ Е. Ю. Сухаревская. – Ростов н/Д: РПИ, –2007. – 165-173-с.
129. Сухаревская, Е.Ю.Технологии интегрированного урока [Текст] /Е. Ю. Сухаревская. – М.: Учитель, 2003. –128с.
130. Тагаева, З. Байланыштуу кепти окутуу методикасы. [Текст] /З. Тагаева . – Ош: 2007. –216 б.
- 131.Тешебаев, М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий – методикалык негиздери (5-7-класстар) [Текст]: Дисс.на соискание кан.пед.наук. / М.Тешебаев. Бишкек: 2010, –177 б.
- 132.Тимошенко, Т.И. Стимулирование познавательной деятельности учащихся на нетрадиционных уроках [Текст] /Т. И. Тимошенко.–Белгород: издательство Белгород, гос. Университета. 1997. –108с.
133. Токомбаев, А. «Кандуу жылдар» роман [Текст] /А. Токомбаев – Ф.: Кыргызмамбас, 1947. – 208 б.
134. Төлөгөн Касымбеков. Сынган кылыч[Текст]: Тарыхый роман / Т. Касымбеков. -Кайрадан иштелип, 5-бас. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 712б.
- 135.Турсунов, А. «Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы» [Текст] /А.Турсунов. – Фрунзе: 1959.
136. Тюнников, Ю.С. Методика выявления и описания интегрированных процессов в учебно-воспитательной работе [Текст] / Ю.С.Тюнников. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 1987. – 47 стр.

137. Уметалиева, Б.Д. Имя прилагательное в современном киргизском языке [Текст] / Б. Д. Уметалиева. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 143б.
138. Ушинский, К.Д. Избранное педагогическое сочинения [Текст]: / К.Д. Ушинский. В 2-х т. (гл.ред.) А.И. Пискунова. – Москва: Педагогика, 1993. – 320с.
139. Чыманов, Ж.А. Кыргыз тили: сабактын теориясы жана практикасы [Текст] / Ж.А. Чыманов. – Бишкек: Айат, 2007. – 104 б.
140. Чыманов, Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] / Ж.А. Чыманов. – Бишкек: Турар, 2009. – 488 б.
141. Чыманов, Ж. А. Дипломдук иш жазган бүтүрүүчүлөргө жардам [Текст] / Ж. А. Чыманов – Б.: 2004. – 19б
142. Фридман, Л.М. Психологическая наука – учителю [Текст] / Л. М. Фридман, К. Н. Волков . – Москва, 1985. – 210 стр.
143. Халилова, Т.Т. Сабактарды интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздери [Текст] / Т.Т. Халилова //Эл агартуу. –2013. –№5-6. –9-12-бб.
144. Халилова, Т.Т. Интеграцияланган сабак [Текст] / Т.Т. Халилова //БГУ жарчысы. – 2017. – №1(39). – 105-108-бб.
145. Халилова, Т.Т. Кыргыз тилин интеграциялап окутууга арналган эмгектер жөнүндө сөз [Текст] / Т.Т. Халилова //БГУ жарчысы. – 2017.– №1(39). – 111-115-бб.
146. Халилова, Т.Т. Кыргыз тилин интеграциялоо жолу менен окутуу [Текст] / Т.Т. Халилова // БГУ жарчысы. – 2018.– №3(45). – 298-302-бб.
147. Халилова, Т.Т. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун айрым маселелери [Текст] / Т.Т. Халилова //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2019.–№9. –162-167-бб.
148. Халилова, Т.Т. Интеграциялап окутуунун ык-жолдор менен каражаттары [Текст] / Т.Т. Халилова //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2019.–№9. –172-177-бб.

149. Халилова, Т.Т. Дидактические требования при интеграции кыргызского языка и кыргызской литературы [Текст] / Т.Т. Халилова // Наука, техника и образование.– Иваново: Проблемы науки, 2019. – №8(61). – С. 45-48
150. Халилова, Т.Т. Дидактические основы интеграционного обучения кыргызскому языку и кыргызской литературе [Текст] / Т.Т. Халилова // Наука, техника и образование .– Иваново: Проблемы науки, 2019. – №8(61). – С. 49-52.
151. Халилова, Т. Т. Интеграционное обучение кыргызскому языку в кыргызской литературе [Текст] / Т.Т. Халилова // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск: Наука и практика, 2019. – Т.5. №12. – С. 442-449.
152. Халилова, Т. Т. Пути развития интеграционного обучения кыргызского языка с кыргызской литературой [Текст] / Т.Т. Халилова // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск: Наука и практика, 2019. – Т.5. №12. – С. 450-457.
153. Шевченко, Л.А. Об интеграции на уроках литературы [Текст] / Л. А. Шевченко. // Литература в школе.–1996, № 5. –С.12.
154. Шүкүров, Ж. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр [Текст] /Ж. Шүкүров. – Фрунзе, 1964.–1976.
155. Кыргыз тили[Текст]: 10-класс окутуу жалпы билим берүүчү орто мектептер жана гимназиялар үчүн окуу китеби. -онд. толукт. 6-бас. /Р. С. Эгембердиев ,С. Өмүралиева, А. Сапарбаев, В.Мусаева –Б. : Полиграфресурсы, 2013. –232б.
156. Кыргыз тили 11-класс [Текст] / Р. Эгембердиев, С. Өмүралиев, А. Сапарбаев, В. Мусаева. –Бишкек: Билим-компьютер, 2007, –192б.
- 157.Эл агартуу 5-6 саны [Текст]. –Б.: Билим агартуу басмасы, 2013. – 59б.
158. Кыргыз тили: 11-класс. Окутуу жалпы билим берүүчү орто мектептер жана гимназиялар үчүн окуу китеби -Онд. толукт. 6-бас. [Текст] / Р. Эгембердиев, С. Өмүралиева, А. Сапарбаев, В. Мусаева.–Б. : Полиграфресурсы, 2013. –192б.

Сабактын темасы: Фразеологизмдер. Ак кеме повести

Сабактын максаты: а) Билим берүүчүлүк: фразеологизмдерди өтүү менен Ак кеме повестине талдоо жүргүзүшөт. Фразеологизмдер, макал-лакаптар жөнүндө түшүнүк алып, бир эле сабактын ичинде антоним, синоним, омонимдерди интеграциялап кайталап өтүү. «Ак кеме» повестин талкуулашат;

б) Тарбия берүүчүлүк: адамдардагы оң жана терс сапаттар жөнүндө түшүнүк алышып, улууну урматтоого, кичүүнү ызаттоого, ак иштеп ак жүрүүгө, ыплас иштерден алыс болуу, терс сапаттардан арылууга үйрөнүшөт;

в) Өнүктүрүүчүлүк: фразеологизмдерди катыштырып текст түзүүгө үйрөнүшөт, алган билимдерин практикалап көрүү, таза, так, орфографиялык жактан да, грамматикалык жактан да туура жазууга үйрөнүү, көркөм сөз каражаттарын колдонууга калыптануу, өз оюн кеңири айтууга көнүгүшөт.

Сабактын ыкмасы: интеграциялап окутуунун аралаш тиби.

Сабактын жабдылышы: сүрөттөр, маркерлер, скотч, кагаз, кайчы, клей, буклеттер. Компьютердин жардамы менен «Ак кеме» повестинен үзүндү көрсөтүү.

Сабактын жүрүшү: Уюштуруу;

- Амансыңарбы балдар? Мен бүгүн силерге «карама-каршылык деген бул эмне?»- деген суроону бергим келип турат.

-Мына бул төрт бурчтуктардын ичине эки карама - каршы келген кесиндилерди жүргүзүү менен эки үч бурчтук, эки беш бурчтукту тапкылачы (сүр.Т.1.).

-Көрдүңөрбү эки карама-каршы келген түз сызыктарды жүргүзүү менен эки үч бурчтуктарга жана беш бурчтуктарга ээ болдук (сүр. Т.1.)

-үч бурчтуктар жана төрт бурчтук, беш бурчтуктардын аныктамасын билесиңерби? Силерге кандай геометриялык фигуралар жагат?

- Бул үч жана беш бурчтуктардын артында силер үчүн табышмактуу сүрөттөрдүн кесиндилери жайгашкан, мен ар бир партага экиден үч

бурчтуктарды жана экиден беш бурчтуктарды берем, силер алардын артындагы сүрөттөргө карап фразеологизмдерди катыштырып сүйлөм түзөсүңөр.

Сүрөт Т.1. Фразеологизмдерди өтүү менен «Ак кеме» романына талдоо жүргүзүү

- кана ар бириңер өз сүрөтүңөрдү карагылачы тааныш сүрөттөр бекен?

-албетте бул сүрөттөр силерге аябай тааныш сүрөттөр, биз бүгүн текст түзүү аркылуу «Ак Кеме» повестине талкуу жүргүзөбүз.

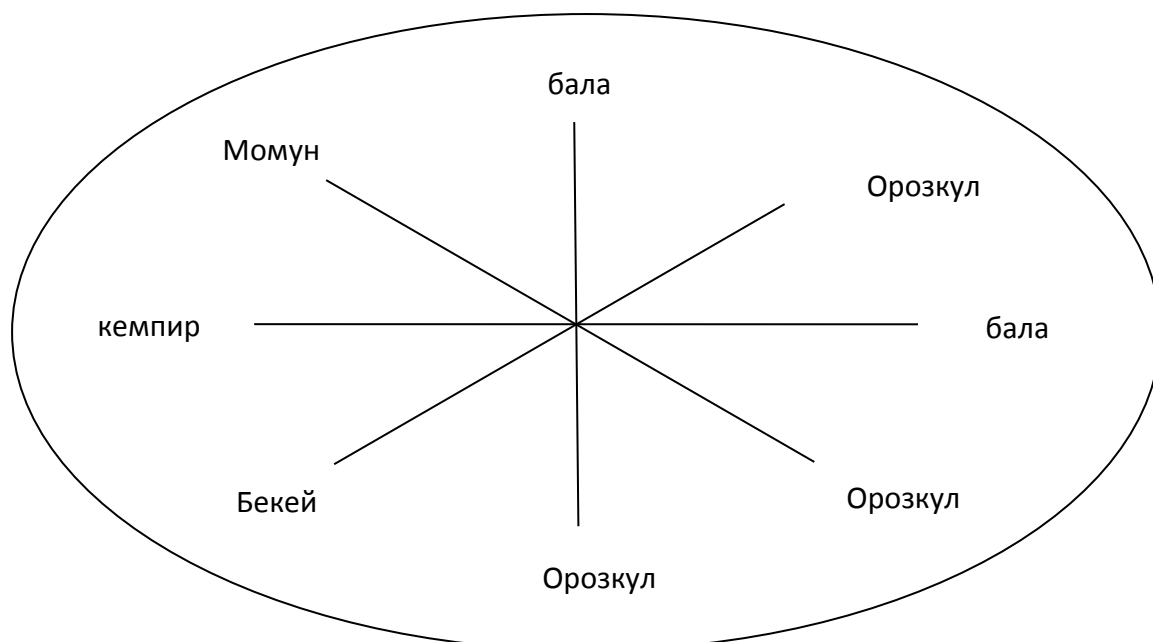
-үч бурчтуктарды кара маркер менен боёп алабыз, беш бурчтуктарды болсо ак бойдон калтырабыз. Эки түз сызыктын кесилиши сыяктуу эле турмуштагы карама-каршы кесилиштер бул ак жана кара сызыкчалар. Силер фразеологизмдерди колдонуу менен үч бурчтуктары бар окуучулар повестте берилген, сүрөтүңөрдөгү болгон окуяны жазуу менен текст түзөсүңөр. Ал эми беш бурчтуктары бар окуучулар ошол сүрөтүңөрдөгү окуяларды, повестте берилген, бала жакшы деп ойлогон адамдарды кошуу менен окуядагы пикир келишпестиктерди төртүнчү, бешинчи адамдарды жардамы менен оң жакка чечкенге аракет кылып текст түзүүгө көнүгүшөт

Бек Борбиевдин «Ак кеме» ырын компьютердин жардамы менен коюп берүү. Бул клиптеги сүрөттөр окуядан кабар берип окуучуларга бир эле мезгилде жакшы маанай тартуулоо менен бирге текст түзүүгө жардам да бере алат.

Мисалы: 1. Баланын атасы менен апасы «күлү додо болбой, оту күйүшпөй» ажырашып кетишкен.

2. «Согончогу канабай, этегинен жалгабай» Орозкул менен Бекейдин барбаган жери калбады.

Балдар түзгөн тексттерди окутуп, талкуу жүргүзүп, үч бурчтуктары бар балдарды досканын бир тарабына, беш бурчтуктары бар окуучуларды досканын экинчи тарабына чыгарабыз да, бир тарап тексттериндеги фразеологизмдерин окуганда экинчи тарап ал кимге карата айтылганын чыгармадан таап ошол адамды доскага жазабыз да, аягында карама-каршы болгон адамдарга түз сызык жүргүзүү менен ар бир окуучу белгилеп чыгат (сүр. Т.2.).

Сүр. Т.2. Балдар түзгөн тексттердин негизинде талкуу жүргүзүү.

Андан кийин талкуу жүргүзөбүз. Биз кайда?, кантип жашап жатабыз?, бул жашап жаткан коомубуз кайда алып бара жатат?, биз андан кантип чыгабыз?-деген суроолордун тегерегиндеги карама-каршы пикирлерди талдоо.

Кыргыз тилиндеги маанилери карама-каршы келген сөздөр эмне деп аталат эле?

- антонимдер

Мисалы:

Бала (ак) – Орозкул (кара)

чон (момун) – кичине (орозкул)

1. Эмне үчүн Момун менен Орозкул экөөсү карама – каршылыктарды пайда кылат?

2. Бала менен Орозкул кантип карама-каршы пикирлерди пайда кылып жатат?

3. Бекей менен Орозкул эмне үчүн тынч жашай албай коомду, жашап турган чөйрөсүн кошо булгап, каршы пикирлерди орнотуп жатат?

4. Биз карама-каршылыктарды жаратып, алар аркылуу ийгиликтерге жетип, жаман сапаттарыбызды, жаман адаттарыбызды таштап, жакшы мүнөздөргө ээ боло алсак болобу?

5. Кыргыз тилинде маанилери бирдей болгон сөздөр эмне деп аталат?

- синонимдер

Мисалы: кылмыш – күнөө

Калыстык – адилеттик

Ак – таза

Аялы – колуктусу – жары

Бак – өстүр – асыра

Биздин аттарыбыз ар түрдүү болуп, берген маанилери да ар түрдүү болгону менен баарыбыз үстүртөдөн биологиялык тил менен айтканда «адам» деп аталабыз да, синонимдердей айтылышы ар башка бирок бир мааниге ээ болгон сыяктуу биз да бир мааниге ээ болуп, бир максатты көздөй албайбыз?

Кыргыз тилинде аталыштары бирдей бирок маанилери ар кандай болгон сөздөр эмне деп аталчу эле?

- омонимдер

Ак (таза, адал иштөө) – ак (түс, боёк)

Кара (так, карап тур) – кара (түс, боёк)

Таза (кир эмес) – таза (коом, шайлоо)

Ат (маралдарды ат) – ат (жаныбар)

1. Биз силер да, мен да, Орозкул да, Момун да бирдей эле адамдарбыз го, эмне үчүн маанилери ар башка сыяктуу эле, максаттарыбыз ар башка болуп жатат?

2. Эмне үчүн синонимдер сыяктуу эле сырткы келбетибиз ар түрдүү болсо да алдыбызга койгон максатыбыз бирдей болбойт?

3. Мына көрдүңөрбү кыргыз тилиндеги маанилери карама-каршы болгон сөздөр да, башка синонимдерге, омонимдерге өтүү аркылуу маанилери өзгөрүп жатат, биз да карама-каршылыктар менен булганып бара жаткан коомубузду, жакшы коомго кантип айландыра алабыз?

4. Чыгарма эмне үчүн «Ак кеме» аталып калган? Автор эмне үчүн кемени чыгармада балага кошулуп дүрбү аркылуу көрүүгө гана уруксат берет? Автор кандай символикалуу көрүнүштөрдү колдонгон жана алар аркылуу кандай ойду айткысы келип жатат? Эмне үчүн же балага ат коюп койгон эмес?

Чыгарма эмне үчүн «Ак кеме» аталып калган? Биз чыгармада ак-кемени баланын дүрбүсү аркылуу гана көрөбүз, ушунча чоң чыгарманы дүрбү аркылуу көрүнүп жаткан зат менен атоо ылайыктуубу? Силер болгондо кандай тема койот элеңер? Эмне үчүн чыгармада балага ат коюлган эмес?

Көрдүңөрбү жана биз синонимдерди тапканда сөз кылгандай эле автор баланы апапак барак сыяктуу берген. Ак барак кандай таза болсо баланы да ошондой таза, али бетине эч нерсе чиймелене элек кагаз сыяктуу берген. Муну менен автордун берейин деген ою ак кагазга кандай түстүү боёкторду колдонуп сонун сүрөт тартсаң, ал сүрөтүн өз көрөрмандарын таап бүткүл дүйнө жүзүнө белгилүү болсо анда сенин ийгилигин ошол. Эгерде ак баракты жөн эле булгап, ары-бери чиймелеп таштандыга ыргытып жиберсең, анда ал эч нерсеге кереги жок болуп жөн эле жок болот. Автордун берейин деген ою да ошондо болуп жатпайбы. Чыгармада дал ошол барак катары баланы алып, аны таятасы жакшы адам кылып тарбиялап өстүрүүгө аракет кылат, бирок анын айланасындагы коом анын адам болуп өсүүсүнө тоскоолдук кылат, бут тосуулар көп болот, ар ким өз кызыкчылыгы үчүн күрөш жүргүзөт, бирөөнүн кызыкчылыгы үчүн канчалаган ак иштеген, белгилүү коомдук ишмерлер, чыгаан инсандар алардын курмандыгы болушат. 1938-жылы репрессияланган кандай чыгаан, кандай гана акылдуу биздин патриот инсандарыбыз жана андан кийинки актыктын курмандыктары болгон биздин элдин каймактары сүрөттөлгөн. Мисалы: Касым

Тыныстанов, Төрөкул Айтматов, Исхак Разаков, Таттыбүбү Турсунбаева ж.б. Момун чал Орозкулдун туткунунан чыга албай кошомат кылганы сыяктуу эле азыркы жашап жаткан коомубуз да, бизди ошондой булганыч жактарга жетелеп бара жатат. «Бугу эне» жомогунда берилгендей жыш токойлор кайда кетти?, мал жайылган кең жайлоолор кайда кетти?, чөптөн көп болгон жайлоо эмес жашап жаткан жерибиз, ичип турган суубуз талаш маселелерди, чыр-чатакты, үрөй учурган окуяларды чыгарып жатат, Момун чал сыяктуу аргабыз түгөнүп кимге арызданышты, каяка барышыбызды билбей калып жатабыз, балага окшоп таптаза иштеген адамдар балык болуп ак кемеге сүзүп жете албай жашап жаткан коомубуздун курмандыгында калып жатат. Автордун берейин деген идеясы ушунда жатпайбы, адамдарды ойготуш үчүн бардык күчүн жумшаган.

Биз балдарыбызга тарбия берип жатканда да жашап жаткан коомубуз ага таасирин тийгизбей койбойт. Бала аркылуу автор жакшы окуп, ак иштеп, таза эмгек кылган адамдарыбызды азыркы коомдун курмандыктарын чагылдырып, ак-кемени актыктын символу катары берген, ошон үчүн кемени биз дүрбү аркылуу гана көрүп жатабыз, биз үчүн актыктын бар экени гана белгилүү, азыркы жашап жаткан коомубузда ага жетүү кыйын экенин Момун чал аркылуу чагылдырган. Момун чал аркылуу коомдо болуп жаткан нерселерди көрүп турса да, айта албаган карапайым элдерди сүрөттөгөн жана ошол элдерге кайрылуу жасаган. Орозкулга окшоп мамлекеттин мүлкүн сатып, ичип-жеп жата берсек, Момун чалга окшоп зыяны тийсе да, унчукпай кала берсек, булардын артындагы ак иштеген адамдарыбыз балага окшоп эч айласын таба албай, ак экенин далилдеп, ак-кемеге жетип атасын таап бактылуу болуп кете албай өзүбүздөн чыккан чыгаандарды өзүбүз жок кылып жатсак, анда биз өнүгүп, өсө алабызбы? -деген суроону окурмандарга таштайт.

Мындан сырткары автор чыгармада «үч»-деген санды аябай көп колдонгон, бул сан кандай мааниге ээ? Бул санды биз кайсы убакта кандай мааниде колдонобуз? Мисалы бир нерсени баштаардан мурда «бир, эки, үч»-баарыбыз бирдей кыймылдоого аракет кылабыз. Математикада колдонобуз, тыйындарды санаганда колдонобуз. Демек бул автордун үч санында да бир

нерсе катылып жатат окшойт. Биз алдыбызда жаткан ак барактардан бардык жагы бирдей болгон төрт үч бурчтуктарды жасап алабыз да, теманын негизинде пирамида жасап, пирамиданын башына кичинекей ак –кеме жасап, ошол пирамидага чыкканга жол издейбиз, бул пирамданын башына чыгуу үчүн силер чыгармада бири-бири менен тыгыз байланышкан үч окуяны алабызда, ошол окуяны оң жакка өзгөртүү үчүн суроолорду берүү менен талдоо жүргүзөбүз. Мисалы:

1. Бир айыл, үч короо, үч үй-бүлө. (канткенде бул үч үй-бүлөгө тынчтык орното алабыз)
2. Ак кеме, бала, дүрбү. (бала дүрбүдөн көргөн ак-кемеге кантип жете алат)
3. Үч киши. (бул үч киши кантип ак иштеп, бири-бирин сыйлоого, урматтоого үйрөнүшөт).
4. Үч марал. (бул маралдарды атпай кантип сактап кала алабыз)
5. Кулубек, Орозкул, Момун. (Кулубектей ак, таза, иштөөгө кантип үйрөтөбүз)
6. Бекей, кемпир, Момун. (канткенде үй-бүлөлүк сезим пайда болот)

Мына көрдүңөрбү бир айылда болгону үч эле үй-бүлө, бирок ушул үч үй-бүлөнүн көйгөйү бүтүндөй адамдарга тиешелүү болуп тургандай. Биз жогоруда сөз кылган антоним сөздөрдүн кайсы жагын алып салсак анда булар тынчтыкта жашап, бактылуу болуп, өнүгүп, өсүп кете алат. Мисалы: Орозкул элдерден акча алып карагай кыйбаса, арак ичпесе, жакшы иштеп, Момунду биринчиден ошол айылдын аксакалы катары, экинчиден кайнатасы катары сыйлап, сабырдуу болуп, оозуна келген сөздөр менен сөкпөй, балага жардам берип окутуп, карашса, мү мкүн кудай ага да бала берер, Сейдакматка окшоп түлкүдөй жагынып элдерге кылган ишиге карап эмес жашыга карап мамиле кылса, анда бул үч үй-бүлө да жакшы жашап калат беле? Эгер силер антонимдердин терс жактарын алып салып, синоним, омонимерди катыштырып кичинекей дилбаян жазып, ал дилбаянда бул үч үй-бүлөнүн жашоосун жакшы

жакка өзгөртө алсанар, анда уч бурчтуктардан пирамида жасап, актыктын желегин желбиретип койгула!

Авторго 1977-жылы «Ак кеме» повести жана ал боюнча жазылган көркөм фильмдин сценарийи үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган. Чыгармалары эң көп тилге которулган (100дөн ашык), эң көп басылган (300дөн ашык), эң көп нускада (20 миллиондон ашык) чыккан жана дээрлик бардык чыгармасы боюнча кино тартылган жана театрда коюлган, кыргыздардан 1-болуп эң көп эл аралык сыйлыктарды алган жана чет элдик көптөгөн академияларга мүчө болгон жазуучу - Чыңгыз Айтматов. ЮНЕСКОнун эсеби боюнча чыгармаларынын басылып чыгышы жана нускасы боюнча дүйнөдө алдыңкы орунду ээлейт. Китептеринин эң көп нускада чыгышы боюнча андан кийинки орун жазуучу Шүкүрбек Бейшеналиевге таандык. Германиянын Гютерстох шаарында жашаган коллекционер Питер Шонрох дүйнөнүн өтө белгилүү 500дөн ашык кишинин кол тамгаларын жыйнаган. Бул улуу кишилердин кол тамгалары жыйналган дүйнөдөгү жападан жалгыз жана кайталангыс өзгөчө кенче бир гана кыргыздын – Ч.Айтматовдун кол тамгасы бар.

Турмушта антонимдер карама-каршылыкты көрсөтүүчү гана сөздөр болбостон, турмуштун татаалдыгын билдирүүчү, нарктоочу боёк катары да колдонулат. Көркөм боёкчолорду пайда кылууда, кооздукту арттырууда синонимдердин, антонимдердин мааниси чоң. Мисалы:

Кээде турмуш уу берет,

Ачуусуна карабай.

Кээде турмуш кант берет,

Таттуусуна алданба.

Мындагы синонимдер жана антонимдер көркөм сөз каражаты катары колдонулган. Алардын бир мааниси түз, тике атоону туюндурса, экинчиси өтмө же образдуулук туюмду билдирип, ажыратуучу же бириктирүүчү, кооздоочу же нарктоочу боёкту түзөт. [155.156-бет]

Бышыктоо: 1. Антонимдер, синонимдер, омонимдер кандай сөздөр болушат? Турмуштан аларды кандай убактарда кездештирет экенбиз?

2. Автор эмне учун «Бугу эне» жомогун чыгармада колдонгон? Бул жомоктогу окуя кайсы жарде болуп өткөн?

3. Ысык-Көл Кыргызстандын кайсы жагында жайгашкан? Картадан корсөтүп бергиле.

4. Ысык-Көлдүн кантип пайда болгонун билесинерби?

5. Бала чөптөргө да мүнөзүнө жараша ат берет, алар кандай аттар эле жана автор аларды кандай максатта колдонгон?

Турмушта карама-каршы келген идеялар көпчүлүк учурда талкуу жаратып, көптөгөн ийгиликтердин пайдалуу жемиши боло алат. Мисалы: физикадан Омдун законун алып карап көрсөк карама-каршы (оң жана терс иондордун) келген күчтөрдүн түртүлүүсү токту пайда кылат. Токту биз канчалаган нерселерге пайдаланабыз: караңгыда жарык кылуу үчүн фонариктерди, лампочкаларды; үшүгөндө үйдү жылытуу үчүн электр мештерин, ачка калганда бир нерсе жасап жеш үчүн духовкаларды, плиталарды, чаңкаганда чай ичүү үчүн электрочайниктерди пайдаланабыз. Булардын бардыгы карама-каршы күчтөрдүн түртүлүүсүнүн натыйжасында ишке ашып жатат.

Карама – каршылыктар жерде же болбосо адамдар арасында эле болбостон, асманда да планеталар арасында да болот экен. Космосту изилдөөнүн негизинде ачылган ачылыштардын бири уран планетасы калган планеталарга карама-каршы айланган планете болуп саналат экен.

Ошондуктан карама-каршылыктар көпчүлүк учурда жакшы идеяларды пайда кылып, жакшы сапаттарга ээ болууда бизге түрткү болгон, башкача бир зор күч боло алат. Мисалы: Орозкулга окшогон аракеч адамдарды кээде бул жаман адам, анын колунан жакшылык келбейт десек, алар он жакка өзгөрүлүп дин жолуна түшүп, беш убак намаз окуп, башкаларды да намаз окуганга үйрөтүп, жакшы иштерди жасап оңолуп кеткен адамдарды турмушта көп эле кездештиребиз.

Үйгө тапшырма: Бул жөнүндө фразеологизмдерди кошуп чакан текст түзүп, сүрөт тартып келесиңер. Чоң ата, чоң апанардан, атаңардан, апанардан же болбосо башка бирөөлөрдөн сурагыла «үч» саны кандай мааниге ээ болушу мүмкүн. Көрдүңөрбү автор ушул үч үй-бүлө аркылуу кыргыздардын жашоосун чагылдырып көз алдыбызга даана тартып койду, биз кандай коомдо жашап жатабыз?, биз кайда?, эмнеге баратабыз?- деген суроолорду автор бизге таштагансыйт. Кийинки сабакка чейин жакшылап ойлонуп, жообуңарды текстке камтыгыла.

Кинодогу Орозкулдун образын ким жараткан, ал чыныгы турмушта кандай адам экендигин таап, окуп келгиле.

Баалоо: Окуучуларды берген жоопторуна карата өзүлөрүнө баалатуу. Бири-бирин сыңдоого, биринин оюн экинчиси баалай билүүгө калыптандыруу.